Joods Gorcum

1349-1964

een gedenkboek

MEREWADE

JOODS GORCUM

1349-1964
een gedenkboek

Bert Stamkot

m.m.v.
J Becker
H.H. Meijler

Stichting Merewade
Gorinchem, 1989

'Merewade' wordt uitgegeven door de Stichting Merewade, Postbus 548, 4200 AM Gorinchem.
Bestuur: Rolf van Acquoy, Bas van Beuzekom, Klaas de Boer, Aart Bijl, Bert Stamkot, Wies Verschoor en Wim Voogt.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Stamkot, Bert

Joods Gorcum: 1349-1964, een gedenkboek / Bert Stamkot; met medew. van: J. Becker, H.H. Meijler. - Gorinchem: Stichting Merewade. - Ill. - (Merwade; 11)
Met lit. opg.
ISBN 90 70544 07 5 geb.
SISO az.w-isra 944.7 UDC (=924)(492*4200)"1349/1964"
Trefw.: joden; Gorinchem; geschiedenis.

J. Becker, Uden (hst.1) en R. Stamkot, Amsterdam, 1989

uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel
uk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande
lijke toestemming van de uitgever.

MEREWADE

In de geschiedenis van Gorinchem heeft de aanwezigheid van de rivier de Merwede altijd een belangrijke rol gespeeld. In verschillende gedaanten heeft de rivier zich voorgedaan: als handelsweg, als grens of als waterwolf. Vaak besliste zij over welvaart en verval.
De naam had oorspronkelijk betrekking op een merovingisch gebied 'Silva Miriwido', in de betekenis van een soort vloedbos (meerwoud). De oudste rivier-vermeldingen spreken van 'Meruada' (877) of 'Mereuuida' (897), wat zich later tot 'Merewade', Merwede ontwikkelde. Deze naam was voor de benedenloop - de tegenwoordige Noord en Nieuwe Maas - van toepassing: vanaf de dertiende eeuw zeker ook voor de bovenloop, de tegenwoordige Boven- en Beneden-Merwede.
De Stichting Merewade wil de kennis van de geschiedenis van de stad Gorinchem en haar omgeving bevorderen door het uitgeven van de reeks Merewade. Hierin verschijnen boeken over historische onderwerpen, op een leesbare manier geschreven en voorzien van vele afbeeldingen. Ook worden resultaten van historisch onderzoek naar Gorcums verleden opgenomen, met als doel deze voor een groter publiek toegankelijk te maken.

INHOUD

Woord vooraf 5
Inleiding 6
1. De 'Jootsche Natie' te Gorinchem *J. Becker*
- Pestpogrom 9
- aamlijst der Poorters 10
2. De vestiging van een gemeente 12
- Begraven 14
- Bestuur 16
- Onderdak 17
3. Uitbouw
- De sjoel aan de Kwekelstraat 19
- Bijgebouwen 23
- Onderwijs 24
- Armenzorg 25
4. De joodse bevolking
- Enkele cijfers 27
- Familienamen en herkomst 28
- Beroepen 30
- Van rijk naar arm 35
5. Identiteit en integratie
- De inrichting van de sjoel 37
- Feestdagen 42
- Verenigingsleven 45
- Integratie 49
6. De kille wordt kleiner
- In groter Gorcums verband 53
- Een kleinere Gorcumse kille 56
- Assimilatie en Biegel 57
7. De dreiging
- Mei 1940 63
- Beperkingen 64
- Het onderwijs 67
- Ontspanning 69
- De sjoel 71
8. De vervolging
- Persoonsregistratie 75
- De eerste weggevoerden 77
- De november-razzia 80
9. Verzet en vernietiging
- Administratieve 'mogelijkheden' 83
- Onderduik 85
- Onderduikers van buiten 89
- De vernietiging 91
- Epiloog 91
10. Na de oorlog
- Herdenking 95
- De teruggekeerden 95
- Gemeenteleven 97
- De opheffing 98
- De herinnering levend houden 100

Lijst van slachtoffers 103
Bronnen en literatuur 106
Noten 109
Colofon 120

WOORD VOORAF

Dit boekje is een gedenkteken. Net als het gedenkteken in steen op de Blijenhoek spoort het ons aan stil te staan bij de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Gorinchem. Die geschiedenis heeft Bert Stamkot onderzocht en geboekstaafd, waarmee in de reeks 'Merewade' opnieuw een belangrijk facet van Gorcums altijd weer boeiende historie is belicht.

Was het een deel als de tien voorgaande, ik zou met een welverdiend woord van dank en respect aan het adres van de auteur en degenen die hem bij het werk hielpen, hebben kunnen volstaan. Maar dit elfde deel onderscheidt zich van alle andere omdat er geen sprake is van een waardevrij onderwerp als bij voorbeeld 'Molens in Gorinchem' of 'Gorcumse Schilders in de Gouden Eeuw', maar een episode beschrijft die uitmondt in vernedering, uitstoting, deportatie en moord op eigen stadsgenoten. En die verschrikkingen hebben zich niet afgespeeld in een grijs verleden, maar nog geen vijftig jaar geleden, grotendeels hier, in deze stad. Velen van hen die in de vernietigingskampen zijn omgebracht, hadden nu nog in leven kunnen zijn en met ons in het Gorinchem van vandaag kunnen wonen en werken. Mede daarom - het is meer gezegd - lijkt het soms of de oorlogsjaren '40-'45 eerder dichterbij zijn gekomen dan verder af geraakt.

Stamkot's werk is niet met onbetraande ogen te lezen, want de mensen waar het in zijn boek over gaat, hadden als u en ik zo graag nog verder willen leven en hoopten ook op een beetje geluk en vreugde. Dat werd hen door de nazi's en hun Nederlandse handlangers echter niet gegund. Integendeel, op de meest geraffineerde en misdadige wijze werden deze stadsgenoten vervolgd en uiteindelijk vermoord, alleen omdat zij Joden waren.

Wat zich bij het lezen van de laatste hoofdstukken opdringt, is het hartverscheurende isolement waarin ook de Gorcumse Joden in de oorlog terechtkwamen. Hun bezittingen werden afgepakt, ze werden uit hun banen en zaken gezet en stap voor stap uit het normale leven gedrongen. En die ontrechting werd door verreweg de meeste niet-Joden per saldo geaccepteerd. Men leefde door, zonder echt wakker te liggen van de wanhoop van hun Joodse medeburgers. Die houding gold ook de autoriteiten en instellingen, waarvan men toch minimale bescherming of hulp had mogen verwachten. Het boek maakt op onthutsende manier duidelijk dat ook die verwachting ijdel bleek te zijn. Des te meer moet onze bewondering en respect uitgaan naar de enkelingen die, met gevaar voor eigen leven, wél hulp hebben geboden en ervoor zorgden dat althans een aantal Gorcumse Joden de oorlog heeft overleefd.

Ten slotte: 'Joods Gorcum: een gedenkboek' is een indrukwekkend boek dat - zo hoop ik van harte - velen zullen lezen. Omdat het herinnert aan de geschiedenis van de Joodse gemeente. Omdat het een gedenkteken is voor zeventig vermoorde vrouwen, mannen en kinderen en voor de overlevenden die geschonden verder moesten. Omdat het verhaalt van de zwartste bladzijden uit de eigen geschiedenis, maar ook van de moedigen die Joden hebben gered. En omdat het een teken is voor ons allemaal, een bittere les uit het verleden en een waarschuwing voor de toekomst.

Gorinchem, april 1989

C. de Ruiter
voorzitter Stichting Joods Gedenkteken Gorinchem

INLEIDING

De belangstelling voor de geschiedenis van de joden in de provincie of 'mediene' is de laatste twee decennia enorm toegenomen. Men kan daarvoor enerzijds het Memorboek van M.H. Gans en de activiteiten van het Joods Historisch Museum als initiatoren zien. Anderzijds is het onmiskenbaar, dat de Tweede Wereldoorlog nu voor velen dichterbij lijkt te staan dan twintig jaar geleden (daaraan droegen het werk van dr. L. de Jong en het loskomen van verdrongen oorlogservaringen in belangrijke mate bij): waardoor zich ook het besef ontwikkelde, dat de geschiedenis van de joden in de regio eigenlijk zo goed als afgesloten is en snel, maar zorgvuldig, vastgelegd behoord te worden.
Nu bergt het beschrijven van een stukje joodse historie een risico in zich. Een te enge afbakening van het onderwerp kan de indruk wekken, dat hier de geschiedenis van een geïsoleerde groep wordt verhaald. De joodse bevolking had uiteraard wel een eigen identiteit, zoals de andere religieus bepaalde groepen dat ook hadden, maar tegelijkertijd raakte men sterk ingebed in deze veelvormige samenleving. Na officiële emancipatie (1796), volgde integratie en soms assimilatie. In dit boek trachten wij de Gorcumse joden of joodse Gorcumers te volgen. Onder hen verstaan wij allen met een joodse identiteit of een joodse culturele achtergrond, die gedurende korte of langere termijn - soms hun hele leven - in Gorinchem woonden en werkten, hun godsdiens beleden of zich daar van afkeerden. Voor zover mogelijk zal telkens dit bestaan in relatie met of op z'n minst tegen de achtergrond van de Gorcumse samenleving worden belicht.
Er is nadrukkelijk gepoogd om het joods-Gorcumse leven van voor 1940 in beeld te brengen. Probleem was echter, dat er zeer weinig directe literatuur of archiefbronnen waren. Zonder concrete aanwijzingen vergt een onderzoek in bijvoorbeeld het archief van het Ministerie van den Eeredienst (ARA Den Haag)[1] of het archief van de Nederlands-Israelitische Hoofdsynagoge (GA Amsterdam)[2] buitensporig veel tijd. Aan de hand van uiteenlopende gegevens van verschillende herkomst kon toch een fragmentarische beeld worden gereconstrueerd.
Omvangrijk waren de bronnen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Zo werd in het GA Rotterdam uitvoerige correspondentie tussen het Gorcumse kerkbestuur en opperrabbijn Davids aangetroffen[3], en werden er gegevens uit het RIOD verkregen[4]. In Gorinchem tenslotte konden een aantal belangrijke dossiers worden geraadpleegd. Al dit materiaal kon naast twee nuttige werken gelegd worden, die de geschiedenis van de Duitse bezetting te Gorinchem tot onderwerp hebben: Van Rappard's autobiografische 'Hoe was het ook weer' (1979) en het artikel van A.J. Busch in de Gorcumse Courant getiteld 'De Duitse bezetting' (1982). Voor wat de vervolging van de joden betreft constateren wij dat met name het eerstgenoemde werk nogal afwijkt van onze bevindingen.
De hebreïcus J. Becker is auteur van het eerste hoofdstuk en zorgde voor vertalingen van hebreeuwse teksten. H.H. Meijler verrichtte onderzoek op het Gorcumse Gemeente Archief in de oorlogsdossiers, hetgeen hij met een aantal relevante gesprekken wist aan te vullen. Beide heren verschaften bovendien informatie betreffende de joodse culturele en religieuze achtergronden. Voor de uiteindelijke compilatie van de tekst is ondergetekende verantwoordelijk.
Reeds in 1979 gaf Merewade te kennen een deel over

joods Gorcum in haar reeks te willen opnemen[5]. Twee jaar later ondernam voorzitter Klaas de Boer tevergeefs pogingen een auteur te vinden[6]. In het vijfde Merewade-deel werd geconstateerd, *'dat de geschiedenis van Joods Gorcum, haar leven en haar uitmoording, nauwelijks is beschreven. Dit dient wel te gebeuren, zowel ter gedenking van de Gorcumse Joodse gemeente als aan hen die daarvoor zijn omgekomen'*[7]. De toezending van relevant materiaal over joods Gorcum door mevrouw Bams-van der Staaij, lid van een projectgroep voor de geschiedenis van de joodse gemeente te Zaltbommel (begin 1985) en de eerste initiatieven betreffende een joods gedenkteken te Gorinchem (zomer 1986), activeerden ondergetekende tot het starten van dit onderzoek. Toen het gemeentebestuur van Gorinchem haar archieven mede voor dit doel openstelde en dit elfde Merewade-deel ook wilde subsidiëren, kon dit boek geschreven worden. Wij hopen, dat ondanks alle beperkingen (vooral qua onderzoekstijd), dit Gedenkboek toch aan zijn doel zal beantwoorden en mogelijk zelfs tot verder onderzoek zal activeren.

Amsterdam, maart 1989

Bert Stamkot

Noten

1. Met dank aan de heer J.A.C. van der Horst, die in oktober 1988 een - vruchteloos - oriënterend onderzoek instelde.
2. Part. Archief 714. Alleen inv.nr. 769 verwijst concreet naar (onder andere) Gorinchem. Aangetroffen werden enige verslagen van de inspecteur van het joodse onderwijs en wat financiële correspondentie uit de jaren twintig.
3. Archief NIG Rotterdam, inv.nr. 757, NIG Gorinchem 1934-1942.
4. Met dank aan Ad Leurs voor zijn assistentie en collegialiteit bij de onderzoeken op het GA Rotterdam en het RIOD te Amsterdam.
5. GC, 7 nov. 1979.
6. Brieven van K. de Boer aan het Joods Historisch Museum, H. Beem, GAG en NIG Amsterdam van resp. 27 mrt, 25 apr en 6 mei 1981 (antwoorden resp. op 23 en 28 apr, 11 en 20 mei 1981).
7. Stamkot (1982), pp. 96-97. Daarbij werd een (altijd mank gaande) vergelijking gemaakt met de geschiedenis van de Gorcumse Martelaren, waarover ons (op zich terecht) *'bijkans een bibliotheek'* ter beschikking staat.

Twee miniaturen uit de Kroniek van Gillis li Musis (1275-1352) uit Doornik, naar aanleiding van de pest: boven een processie van flagellanten of geselbroeders en onder een jodenverbranding.

Pestpogrom

In de veertiende eeuw waren de tegenwoordige Nederlandse territoria Duitse leengebieden van Roomskoning, later -keizer- Lodewijk van Beieren. Tijdens zijn regering heerste de pest van 1348-1352 over Europa. Evenals in de Duitse landen, werden de ook hier wonende joden door toedoen van de flagellanten of geselbroeders waar mogelijk 'levend' verbrand[1].
Interessant is in dit verband een door de Gorcumse kroniekschrijver Cornelis van Zomeren overgeleverde mededeling[2]:
'Wanneer in den Jaare 1348[3] de Pestziekten, bijna het geheele Christendom zeer woedende quam aan te tasten, zo dat 'er op veele plaatsen van de tien nauwlijks één overschoot, zo gevoelden deze Stad ook die zware straf: want in eene oude aantekening staat, dat den Pastoor, Kapellaan, eenige Schepenen en wel vier hondert andere Menschen wierden weg gerukt, zo dat de droefheid der Inwoonderen groot was, en men geen Menschen van andere plaatsen in de Stad wilde inlaten. In dat zelve Jaar ***verbrande*** *op de Haven agt huyzen, dog hoe dat zelve bygekomen is vind ik niet vermeld'.*
In zijn boek over de Utrechtse bisschop Jan van Arkel schrijft Rutgers[4]:
'In 1355 zou de bisschop in Italië vertoefd hebben, toen hem tijdens het opdragen van de mis de heilige verscheen, die hem opdroeg de kardinaal-aartsbisschop van Ravenna te bewegen relieken aan zijn kapelaan, de priester van Gorinchem, mee te geven. Toen deze priester, Nicolaus Poker, in 1362 met de relieken in Gorcum aankwam, juichten Otto, de toenmalige heer van Arkel, en de gehele bevolking; de ***ongelovigen*** *kregen hun straf van God'.*

Uiteraard waren er in 1362 nog veel getuigen van de pest en de jodenmoord in leven. De herinnering hieraan was kennelijk niet verbleekt ... en de burgers juichten.
Wie de geschiedenis van de pest anni 1348-1352 kent, begrijpt dat Van Zomeren met zijn opmerking niet anders bedoelde dan dat er **joden** (Rutgers' ongelovigen) in hun huizen te Gorinchem 'levend' werden verbrand, zoals dit ook gebeurde in bijvoorbeeld Zwolle. Albertus Snavel, oud-burgemeester van die stad schreef:
'Eind augustus 1349 werden te Zwolle de Joden amore Dei [uit liefde voor God] *verbrand'*[5].
Abt Gillis li Musis verhaalt in zijn kroniek, dat de geselaars te Doornik in 1349 afkomstig waren uit

Utrechtse munt met de beeldenaar van bisschop Jan van Arkel.

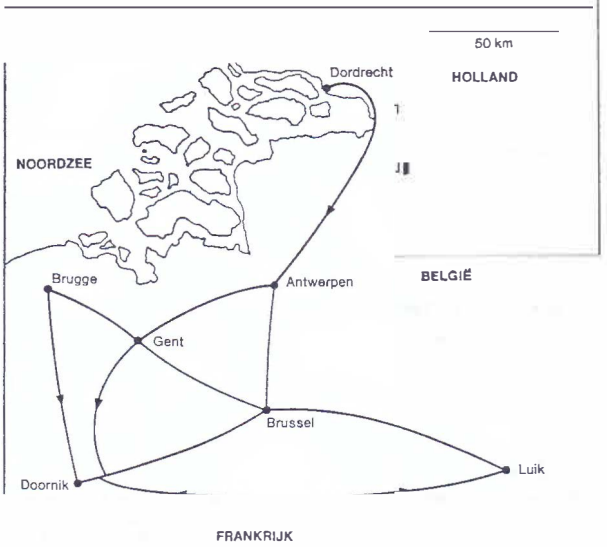

Op deze kaart is weergegeven de tocht van de 400 flagellanten uit Dordrecht, die in augustus 1349 mogelijk via Gorinchem naar Doornik trokken.

Dordrecht[6]. Op hun tocht zijn zij wellicht vanzelf langs Gorinchem getrokken. Eén van de geselbroeders zou de Hollandse graaf Willem V, geboren in 1329, geweest kunnen zijn[7], die tenslotte in 1357 krankzinnig werd verklaard en als hertog van Beieren werd opgevolgd door zijn broer Albrecht. Tenslotte vermelden ook de joodse Memorboeken[8], dat in 1349 onder andere in Holland (lees Gorinchem) de joden werden vermoord.
Bij het voorgaande dienen wij te beseffen, dat de vroege kroniekschrijvers in de regel priesters waren. Hun manuscripten werden gecensureerd opdat de kerk niet in een kwaad daglicht zou komen te staan. Slechts verhuld of buiten de censuur om konden berichten tot ons komen[9].

Naamlijst der Poorters

Lange tijd horen wij niets meer over joden in Holland. Eerst in 1621 was er een *'Joden Kerkhoff'* onder Oosterwijk, nabij Leerdam[10]. Blijkbaar werd deze begraafplaats gegund aan Levi de Jode, lombard, die destijds de Bank van Lening te Leerdam beheerde. Eind zeventiende eeuw ontmoeten wij in archivalia voor het eerst één met name genoemde jood te Gorinchem. Hij was de eerste van twintig Gorcumse poorters van de *'Jootsche Natie'*. Wij laten ze hieronder volgen (met de data waarop de eden werden gezworen):

1. 30 april 1696 **Daniël Alexander**
   Waarschijnlijk komend uit 's-Gravenhage, waar zijn vader (?) Alexander Joode in 1690, wonende bij de Nieuwe Kerk, werd ingeschreven als lid van het winkeliersgilde. Hij verkocht linnen en katoen[11].
2. 10 december 1704 **Juda Davits**
   Geboortig van Amsterdam.
3. 12 juli 1743 **Marcus Israël**
   Eveneens geboortig van Amsterdam.
4. 19 maart 1767 **Izak van Gelder**
   Geboren te Winschoten, wonende te Amsterdam, slachter. Op 25 april 1767 hebben vier (niet-joodse) slachters bij de burgemeesteren een request ingediend, om in het vervolg geen joodse slachters meer het Gorcumse poorterrecht te verlenen ... echter zonder succes.
5. 22 april 1776 **de 'Jood' Jacob Cohen**
   Geboortig van Lobkowits in het Boheemse.
6. 10 augustus 1784 **Levi Moses Hartog**
   Winkelier in katoen[12], geboortig van Zaltbommel, echtgenoot van Saartje Salomon[13].
7. 5 juli 1788 **Samuël Emanuël**
   Geboortig van 's-Gravenhage[14].
8. 9 juli 1788 **Salomon Mozes**
   Geboortig van Zwartsluis[15].

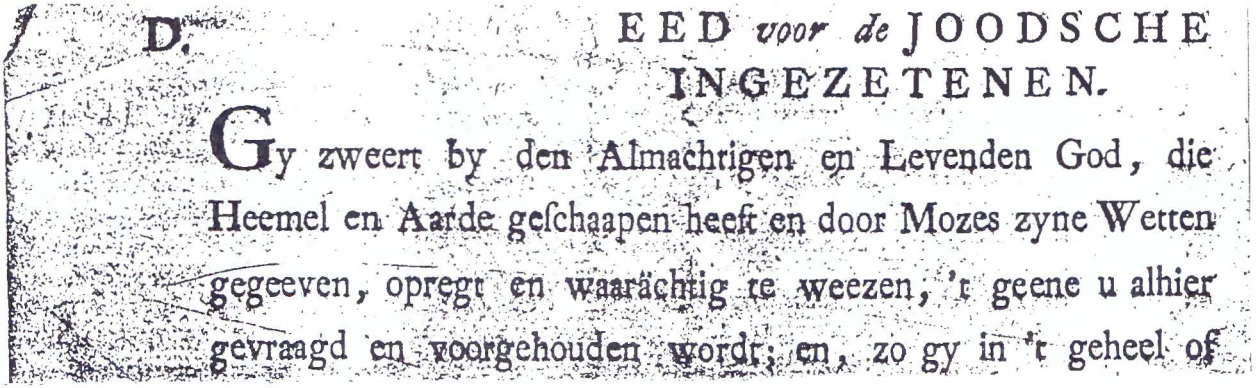

D. EED *voor de* JOODSCHE INGEZETENEN.

Gy zweert by den Almachtigen en Levenden God, die Heemel en Aarde geſchaapen heeft en door Mozes zyne Wetten gegeeven, opregt en waarachtig te weezen, 't geene u alhier gevraagd en voorgehouden wordt; en, zo gy in 't geheel of

9. 25 juli 1788 **Salomon David**
   Geboortig van Amsterdam[16].
10. 6 augustus 1788 **Simon Mozes van Driel**
    Hij was slachter[17].
11. 27 augustus 1788 **Benjamin Hymans**
    Geboortig van Emden in Oost-Friesland.
12. 8 oktober 1788 **Meyer Mozes**
    Geboortig van Luik, slachter[18].
13. 11 december 1791 **Salomon Levy Polack**
    Geboortig van Amsterdam[19].
14. 11 december 1791 **Joseph Davids**
    Geboortig van Amsterdam.
15. 25 april 1793 **Aaron Nathan**
    Geboortig van het Brandenburgse, laatst gewoond hebbend te Zaltbommel.
16. 5 juli 1793 **Jacob Levi**
    Geboren te Blynisch (?) in de Palz.
17. 24 augustus 1793 **Joseph Davids**
    Afkomstig uit Aalsius (Elzas?).
18. 6 juli 1795 **Isaac Mozes**
    Geboortig van Zwartsluis[20].
19. 6 juli 1795 **Moses Isaac**
    Geboortig van Hessen[21].
20. 21 januari 1796 **Israël Nathan van Lier**
    Geboortig van Amsterdam.

Een concept van de 'jodeneed', zoals het in veel stedelijke resolutieboeken is te vinden. Het is oorspronkelijk geformuleerd door de rechtsgeleerde Hugo de Groot (1583-1645) in zijn werk 'Remonstrantie nopende de Ordre dye in de Landen van Holland ende Westvrieslandt dyent gestelt op de Joden' (1615).

Al deze poorters hebben de zogenaamde *'Eed voor de Joodsche ingezetenen'* afgelegd. Deze jodeneed is een uitvloeisel van de *'Remonstrantie nopende de Ordre dye in de Landen van Hollandt ende Westvrieslandt dyent gestelt op de Joden'*, vervat door Hugo de Groot in 1615. In de Resolutieboeken van de meeste steden kan men een 'concept' vinden van de jodeneed[22].

Ter vergadering van de Raad voor de Bataafsche Republiek werd op 2 september 1796 het volgende besluit genomen:

'Geen Jood zal worden uitgeslooten van eenige rechten of voordelen, die aan het Bataafsch burgerrecht verknocht zijn'.

De stad Gorinchem getuigde van haar tolerantie ten opzichte van joden reeds een eeuw vòòr de geboorte van de Bataafse Republiek.

2. DE VESTIGING VAN EEN GEMEENTE

Uit het voorgaande hoofdstuk van J. Becker is duidelijk geworden, dat ook Gorinchem in het pestjaar 1349 waarschijnlijk een jodenvervolging of pogrom heeft gekend. Mogelijk kan een bericht uit 1365 over de vestiging aan de Haven van enige rijke kooplieden uit Luik en Keulen, die handel dreven in granen, steen en kalk[1], wijzen op verdreven joden[2]. Andere indicaties voor eventuele aanwezigheid van joden te Gorinchem zijn er verder niet; hooguit zouden het dwangmatig tot het christendom bekeerden geweest kunnen zijn, wier nazaten de naam De Joode zouden gaan voeren[3].

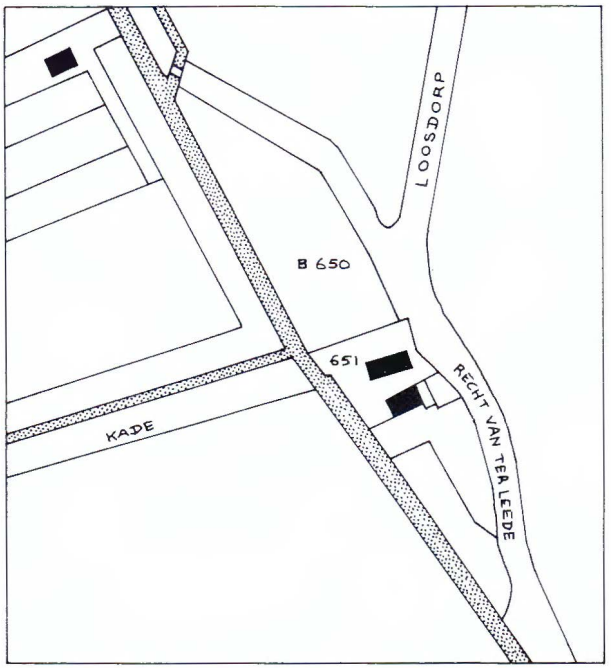

Begraafplaats 'Het Jodendom' (kad. nr. B 650 onder Leerdam).

Zo was er in 1481 ene 'Aernt die jode' bekend[4]. Eerst veel later kunnen in toenemende mate rondreizende joodse handelaren gesignaleerd worden. In sommige vrijplaatsen als het al genoemde graafschap Leerdam mochten zij overleden geloofsgenoten begraven. De oudste vermelding van een *'Jodenkerckhoff'* aan het Recht van Ter Lede dateert van 1530[5].
Een zwervend bestaan kon soms tot buitensporigheden leiden. Dat was het geval bij de 'roversbende' onder leiding van Salomon Elias, alias Slome Reijsiger, die kort voor 1741 te Gorinchem in het gevang gezucht zou hebben[6]. Dit geval kan niet bevestigd worden, wel werd ene Abram Jacob *'een smous geboortig van Duitsland, wonend te Amsterdam op de Vlooienburg en dertig jaren oud'* tot levenslange verbanning uit Gorinchem en het Land van Arkel veroordeeld, na het stelen van spelden op 27 augustus 1740[7].

Gaandeweg zochten en vonden steeds meer joden een vaste plaats van vestiging. In eerste instantie gold dat voor houders of pachters van een bank van lening of Lommerd. De joodse familie Gompertsz uit Kleef kreeg op die manier veel invloed in Nijmegen (1665) en Zaltbommel (1678). Nazaten van de Bommelse lommerd Hartog Levy vestigden zich onder andere te Heusden en Gorinchem[8]. Ook in Leerdam beheerden joden de bank van lening. De eerstbekende lommerd - tevens veehandelaar - aldaar was ene Levi, die in

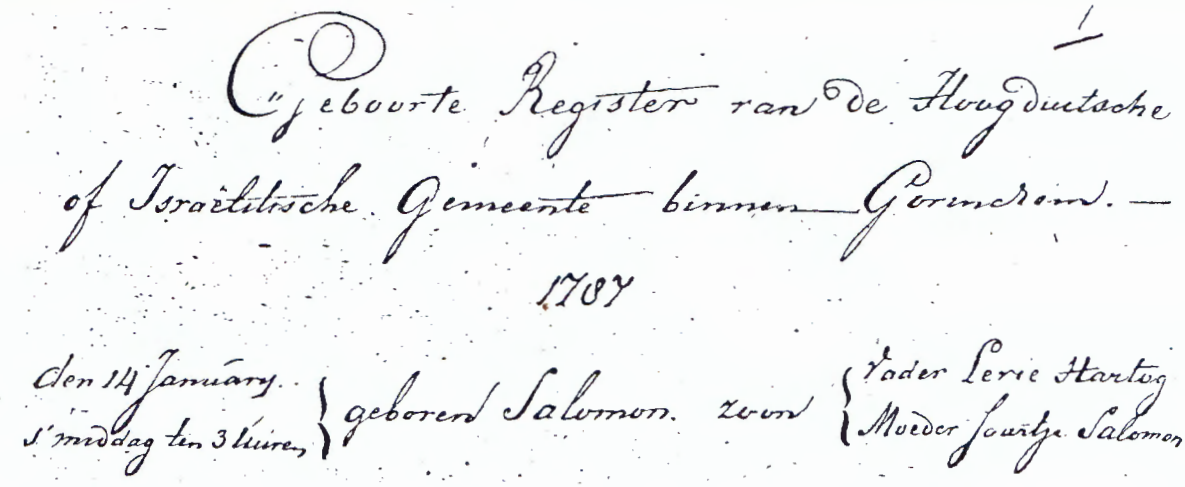
1

Geboorte Register van de Hoogduitsche
of Israëlitische Gemeente binnen Gorinchem. —

1787

den 14 January. } geboren Salomon. zoon { Vader Levie Hartog
's middag ten 3 Uuren } { Moeder Saartje Salomon

De eerste ingeschrevene in het Geboorte Register van de Hoogduitsche of Israëlitische Gemeente binnen Gorinchem.

1621 Willem Dominicus uit Gorinchem opdracht gaf om zes vette ossen te verkopen en er zes magere voor terug te kopen. Daar Willem zich tot de eerste opdracht beperkte, leidde dat tot een door de Gorcumer verloren proces[9].

Hoewel er dus enige relaties waren tussen de joodse lombarden van Zaltbommel en Leerdam met Gorinchem, bleef de Gorcumse bank van lening zonder joodse bemoeienis. De oorzaak hiervoor kan wellicht gevonden worden in het feit dat de Gorcumse 'tafel van lening' al vanaf 1560 werd uitgebaat. Aanvankelijk door Italianen uit Lombardije en Piemonte[10], vanaf 1626 door leden van de familie Snoek[11].

Tussen 1696 en 1787 vestigden zes joodse burgers, afkomstig uit Amsterdam, 's-Gravenhage, Zaltbommel en Bohemen, zich metterwoon in Gorinchem (zie hiervoor, p.10). Alleen van de Bommelse Levie Mozes Hartog is het adres bekend, namelijk het huis naast 'Joseph' aan de Burgstraat tussen Dalemstraat en Vismarkt[12]. Samen met Saartje Salomon stichtte hij een gezin; zoon Salomon werd op 14 januari 1787 geboren. Op zich niet zo'n bijzonder feit. Wel van belang is, dat deze jonge telg als eerste werd ingeschreven in het *'Geboorte Register van de Hoogduitsche of Israëlitische* ***Gemeente*** *binnen Gorinchem'*[13]. Het tot dusverre oudste bewijs van het bestaan van een joodse gemeente of kille alhier[14].

In het ene jaar 1788 signaleren wij, dat er aan evenveel joden burgerrecht verleend werd als in de voorafgaande eeuw, namelijk weer aan zes personen, nu afkomstig uit 's-Gravenhage, Amsterdam, Driel, Zwartsluis, Emden en Luik (zie hiervoor, pp.10-11). Hing dat soms samen met de plaatselijke politieke ontwikkelingen? Na een patriottisch intermezzo vanaf 1783, was de stadsregering sinds 9 april 1788 weer volledig in handen van Oranje-gezinden. Hun aanhang leek echter beperkt, daar zij moeite hadden de vroedschap

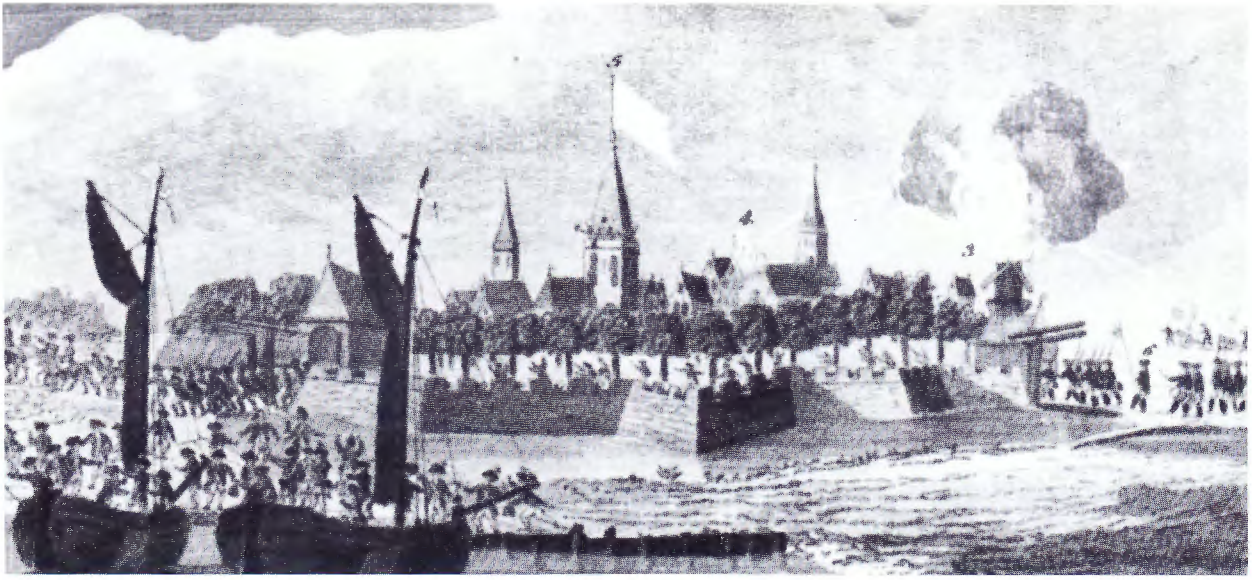

1787. Voor Oranje trekken de Pruisische troepen Gorinchem binnen via de Dalempoort (rechts), terwijl de patriotten de stad door de Kanselpoort verlaten.

en de burgerwacht met voldoende kandidaten te vullen[15]. Waar de overheid steun zocht, konden de mogelijkheden om zich te vestigen wat zijn verruimd. En er bestonden relaties tussen joden en prinsgezinden[16]. Zo kende het naburige Oranje-graafschap Leerdam al langer een joodse instroom, vooral vanuit Zeeland[17] en kon de landelijke Oranjepartij op steun van Amsterdamse joden rekenen[18].
De aanwas van het aantal joden te Gorinchem zette na 1791 door met de komst van acht poorters, voor de helft afkomstig uit Duitstalige gebieden. De laatsten symboliseren de algemene trek vanuit het oosten naar de kusten van de Noordzee om economische redenen[19], waarbij voor de joden het virulente anti-semitisme als extra impuls gold om naar het westen te gaan[20].
Het politieke tij keerde in Nederland weer begin 1795, waar - gesterkt door de Franse Revolutie van 1789 - de patriotten de Bataafse Republiek uitriepen, onder het motto 'Vrijheid, gelijkheid, broederschap', hetgeen ondermeer resulteerde in het burgerrecht voor joden (1 maart 1796). Deze wetgeving markeert een emancipatieproces van de joden in Nederland. Eerder als beginpunt, dat de mogelijkheid tot integratie in zich borg, dan als bevestiging van grote tolerantie[21].
Het verzoek van Gorcumse joden om een Israëlitische begraafplaats aan te leggen is een eerste voorbeeld van de nieuwe verhoudingen.

Begraven

Deelname aan een begrafenisplechtigheid is voor joden een zeer eervolle zaak; men bewijst hiermee 'een waarachtige daad van genade'. Vanaf het moment dat de dood intreedt bewaken zij het lijk en begraven

het nog dezelfde dag of daags na sjabbat en Grote verzoendag. Aangezien een lijk als onrein wordt beschouwd, hoort de begraafplaats buiten de bebouwde kom te liggen. Begraven binnen of rond de synagoge gebeurt niet. De veelvuldige gebruikte term 'joden-**kerk**hof' is daarom feitelijk onjuist[22].

Omdat in Gorinchem een begraafplaats voor joden ontbrak, moesten de doden naar Leerdam worden overgebracht. Een omslachtig karwei, omdat er nog weinig joodse begeleiders konden worden gevonden en het vervoer - nog op dezelfde dag - moeizaam te regelen viel. Schrale troost was, dat vanwege een resolutie van de Staten van Holland het de Hervormde kerk verboden werd rechten te heffen op het vervoer van lijken naar joodse begraafplaatsen (1721)[23]. Van de nieuw ontstane Bataafse situatie werd op 26 oktober 1795 gebruik gemaakt door *'de Joodsche Gemeente alhier'* om het stadsbestuurder te verzoeken *'om een plaats ter begraving der lijken hunner Natie'*. Het request werd in handen gesteld van een commissie van burgers tot het regelen van een algemene begraafplaats[24]. Aan dit 'comité van fabricage' werd opnieuw een verzoek ter hand gesteld om *'eene bekwaame plaatze'* aangewezen te krijgen, dan wel om een stuk grond te mogen kopen. De ondertekenaars Aäron Nathan, Jacob Levy, Salomon David Rubens en Meijer Mozes, wezen in hun brief van 22 december 1796 er op, dat zij *' ... niet alleen met zeer veele kosten dezelve naar andere plaatsen moeten verzenden, maar ook reeds gebeurd is, dat zij het gesonden lijk weder hebben terug bekoomen, met dat gevolg, dat zij bijna niet geweeten hebben, waar het doode lighaam te begraaven ...* '[25]. De gemeenteraad volgde het positief ogende advies van het comité van fabricage: toestemming te verlenen tot aankoop van grond, waarvan dan nader bepaald kon worden of het voor het doel geschikt zou zijn[26].

In 1799 is er inderdaad een stuk land tot begraafplaats aangekocht, dat jaarlijks werd verpacht en in 1804 weer werd verkocht[27]. Voorts is er omstreeks 1800 sprake van een Engelse militaire begraafplaats op de stadswal en van een Hollands-Engelse militaire begraafplaats bij de Krinkelwinkel[28], terwijl er in 1807 een plaats voor de doden uit het militair hospitaal in

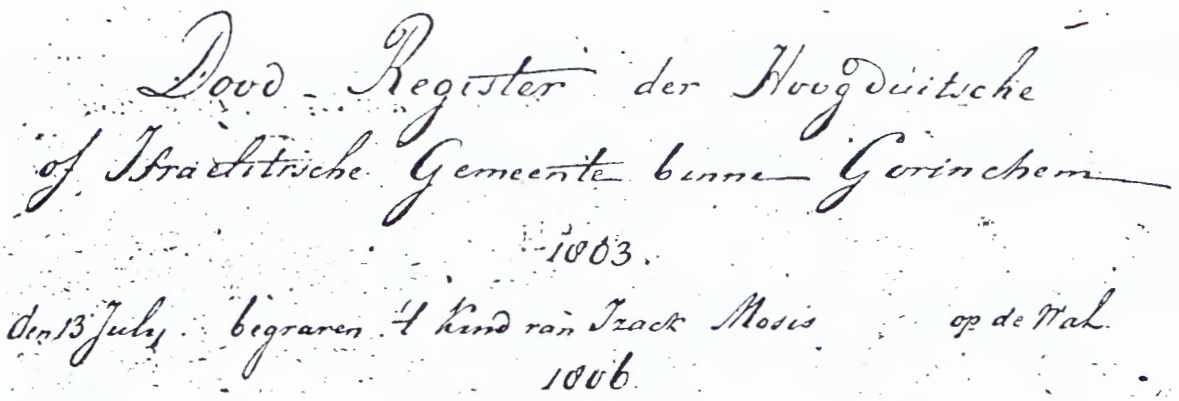
Dood-Register der Hoogduitsche
of Israelitische Gemeente binne Gorinchem
1803.
den 13 July begraven 1 kind van Izack Mosis op de Wal.
1806.

De eerste begrafenis 'op de Wal' in het Dood-Register.

'het Terreplein van het Klein-Bolwerk' (Bastion X) werd gevonden[29].

Hoewel bij bovenstaande berichten over begraafplaatsen niet naar het joodse verzoek wordt verwezen, blijkt uit het 'Dood-Register der Hoogduitsche of Israëlitische Gemeente binnen Gorinchem', dat er tussen 1803 en 1811 joden 'op de Wal' zijn begraven[30]. Wanneer wij de militaire begraafplaatsen uitsluiten, dan zal het terreintje uit de jaren 1799-1804 in aanmerking kunnen komen. Mogelijk is dat te situeren in Bastion IV, dat in 1813 ook als Kerkhofbolwerk bekend stond[31]. Uit de twijfelachtige aard en ligging van een begraafplaats moge de nog onzekere situatie van deze jaren blijken.

Zekerheid ontstond pas in 1814, toen op advies van de 'commissarissen tot de fabricage', de raad besloot op 25 augustus een '... *stukje Gronds, herkomstig van de stoep van den vergraven Arkelschen Dijk* [het bochtige tracé was kort daarvoor tot een rechte rijksweg omgevormd], *en gelegen buiten de Arkelpoort dezer stad, strekkende van de benedenweg tot aan den Buiten-Berm van evengemelden vergraven dijk, lang dertien Roeden en Middelbaar breed twee Roeden, ... hun Ed. als de eenige geschikte plaats voor een Israëlitische Kerkhof was voorgekomen. Is besloten het voormelde stukje gronds ... voor altijd te Accorderen ten gebruike, en zulks tegen betaling eener jaarlijksche Thijns van Zes Guldens ...* '[32]. Het terrein wilde men in 1817 ter bescherming 'met eene doorne haag' omheinen[33].

Volgens de inventarisatie, welke Blitz in 1965 van de grafstenen maakte, is de oudste te dateren steen van Emanuel Hartog uit 1836. Mogelijk zijn enkele van de 41 stenen met louter Hebreeuwse tekst[34] ouder, of zelfs van eerdere begraafplaatsen overgebracht. Omstreeks 1850 bleek de begraafplaats te klein te worden. Voor uitbreiding werd uit de stadskas *f* 400,- subsidie bijgedragen[35]. Waardoor men een terrein van ruim 9 are verkreeg[36].

Bestuur

Met de aanleg van een geboorte-register (1787) en het door vier joodse voormannen ingediende verzoek om een begraafplaats (1796), leek de aanwezigheid van een georganiseerde gemeente aan het eind van de 18de eeuw manifest[37].

Het was overigens een tijd, waarin nieuwe denkbeelden omtrent de staat en de rol van kerkgenootschappen elkaar snel opvolgden. De vrije burgerrechten van de revolutie (1796), werden ondergeschikt gemaakt aan de betekenis van de staat. De joden, die als aparte 'natie' weliswaar buiten de gevestigde orde van de oude Republiek vielen, kenden binnen die natie sterk zelfbestuur. Met name onder koning Lodewijk Napoleon werd in 1808 een regeling ontwikkeld, die dat zelfbestuur binnen een door de staat aangegeven kader plaatste: het opperconsistorie der Hollandsch Hoogduitsch-Israëlietische Gemeenten[38]. Gorinchem was er in 1809 één van, met 78 leden[39]. Bij de invoering van de Burgelijke Stand, twee jaar later, werden van 44 joden de nieuwe, dan wel behouden, familienamen geregistreerd[40].

Na de Franse tijd (waarbij de Nederlands Israëlitische Gemeenten zelfs nog even onder Parijs kwamen te ressorteren), bleef de nieuwe Oranjevorst Willem in wezen op eenzelfde lijn. Hij stelde bij besluit van 12 juni 1814 een 'Reglement op het Kerkbestuur der Israëlitische Gemeenten in de Vereenigde Nederlanden' vast. Daarin werden twaalf Hoofdsynagogen ingesteld, waarvan de eerste bestuurders of parnassim benoemd werden door de kroon. Gezamenlijk vormden zij een uitvoerend Hoofdbestuur tot algemeene zaken van het Israëlietisch Kerkgenootschap in Nederland.

Gorinchem ging tot de Hoofdsynagoge Rotterdam behoren. De bestuurders van zo'n kleinere gemeente heetten van nu af administrateurs of manhigim. Ook zij zouden de eerste keer worden benoemd. In 1815 viel die eer te Gorinchem te beurt aan de heren E.M.

Ressortale indeling van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap uit 1821. Nr.16 is Gorinchem, behorend tot de Hoofd-synagoge Rotterdam (nr.2). De Mediene, p.31.

Hartog, J. Samkalden en I. van Vriesland[41].
Emanuel Machiel Hartog was 'winkelier en kramer in vreemde en inlandsche katoene lijnaaten en andere daarmede gelijk staande waren' en afkomstig uit Den Haag[42]. Hij stierf te Gorinchem in 1836[43]. Joseph Samkalden had zijn naam in 1811 aangenomen. Voordien stond hij als Joseph Hartog Levie bekend[44]. Van (mogelijk) Ihakieleäzer van Vriesland zijn tot dusver geen nadere bijzonderheden bekend.
In 1817 werden de regelingen van koning Willem I definitief en ook aan Gorinchem kenbaar gemaakt[45]. Volgens vastgestelde reglementen kon men nu de eigen organisatie onafhankelijk inrichten[46]. Daarin verschilden de israëlieten (en andere oude kerkgenootschappen) met de in 1834 Afgescheidenen, die na hun uittreding uit de Hervormde Kerk aanvankelijk streng werden vervolgd[47].

Onderdak

Een vaste plaats om samen te komen ontbrak. Men hield nu eens hier, dan daar godsdienstoefeningen in gehuurde lokalen[48], of mogelijk bij de leden thuis, waarbij in 1811 onderwijzer ('maître d'Ecole') David Samuel uit IJsselstein zal zijn voorgegaan[49]. Nadat het gelukt was om een begraafplaats te verkrijgen (1814), was het nu zaak om voor de levenden een tehuis te vinden.
In 1817 ging de wens om een synagoge te verkrijgen in vervulling. Het oog viel op de kerk aan de Havendijk, halverwege Burgstraat en Balensteeg. Dit gebouwtje kende reeds een lange kerkelijke traditie: respectievelijk doopsgezinden, remonstranten, waalshervormden en tenslotte lutheranen kwamen hier in de loop van twee eeuwen bijeen, totdat twee Pruisische bommen tijdens het beleg van 1814 daaraan een eind maakten. De bouwval werd van de laatste gebruikers gekocht en provisorisch opgeknapt. Op 20 juni kon de eerste synagoge in Gorinchem zodoende worden ingewijd. Dit gebeurde in aanwezigheid van tal van bestuurlijke autoriteiten, vertegenwoordigers van de diverse kerkelijke genootschappen en een groot aantal aanzienlijke ingezetenen. Bij deze gelegenheid betuigde de *'De Israëlietische gemeente ... haren dank aan de milde gevers tot dit gesticht, doch vooral aan de welwillendheid van Z.M., welke haar Zijne bescherming had toegezegd'*. Hieruit bleek, dat Willem I de bouw van de synagoge had gesteund[50].

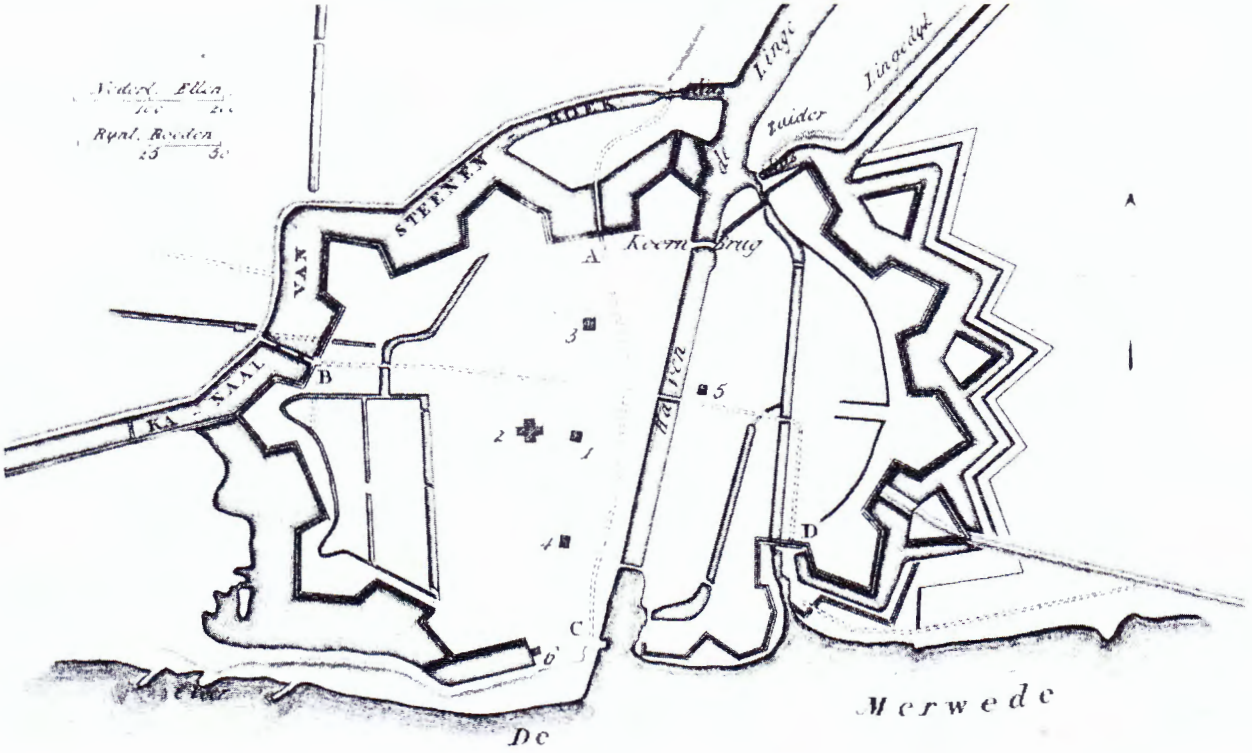

Plattegrond van Gorinchem omstreeks 1830. Nummer 5 geeft de plaats van de synagoge aan de Havendijk aan.

Linksonder de Kanselpoort (B) Bastion IV of Kerkhofbolwerk.

Het bleef met dit gebouw wel behelpen, zeker daar de Gorcumse kille allengs groeide en betere faciliteiten behoefde. Wat te doen, herstel of herbouw? Getracht werd eerst voor het laatste te kiezen, waartoe men in 1833 bij de gemeente Gorinchem om subsidie vroeg. Het request werd geretourneerd, met als gevolg, dat het kerkbestuur vervolgens een minder vergaand voorzoek om 'subsidie tot herstelling van hun kerkgebouw' indiende[51]. Deze beden hadden enig traag effect, want omstreeks 1837 kwam gemeentearchitect J. Sancenet de boel inspecteren. Hij constateerde, 'dat het kerkgebouw, wegens zijn slechten toestand, eerlang buiten gebruik moest worden gesteld'. Duidelijke taal. Het kerkbestuur besloot dan ook om gelden voor een nieuwe synagoge te gaan inzamelen[52].

3. UITBOUW

Kunnen de jaren tot en met 1840 als een beginperiode beschouwd worden, waarin de Gorcumse kille gestalte kreeg, in het aansluitende tijdvak tot en met de eeuwwisseling zou men van een volwaardige gemeente kunnen spreken. Er kwam een nieuwe synagoge met voorzieningen, terwijl men zich ook kweet van taken op het gebied van onderwijs en armenzorg.

De sjoel aan de Kwekelstraat

Voor een gemeente van 130 leden (omstreeks 1840)[1] viel het niet mee, om voldoende geld voor de aankoop van grond en de bouw van een nieuwe synagoge aan de Kwekelstraat te vergaren. Al in 1835 en 1836 was er in beginsel subsidie toegezegd door de provincie en de stad voor respectievelijk *f* 1.500,- en *f* 500,-. Daarbij voegde zich een toelage van koning Willem II

Nota van Ontvangsten en Uitgaven tot aanbouw van een nieuw Bedehuis voor de Israëlitische gemeente te Gorinchem.

Ontvangst.

Bij dispositie van Ged. Staten van Z. Holland, dd° 11 Sept. 1835, N° 25, subsidie van de Provincie	f 1500,-
Bij dispositie van den Raad der Stad, dd° 23 Febr. 1836, subsidie van de Stad	500,-
Bij Besluit van 2 Februarij 1841, N° 146, subsidie van Z. M. den Koning	100,-
Verkoop van de oude kerk	1300,-
Id. van een gedeelte van het gebouw in de Kwekelstraat	820,-
Vroegere bijdragen van de gemeenteleden	1138,40
Rentelooze geldleening bij de gemeenteleden en elders wonende geloofsgenooten	1500,-
Totaal	f 6938,40

Uitgaaf

Aankoop van het huis en erf in de Kwekelstraat	f 2128,40
Aanbesteding sprijs van het nieuwe bedehuis, en herstelling van het niet verkochte woonhuis daarnaast	4390,-
Hei- en buitenwerk, voor rekening der bestedders	420,-
Totaal	f 6938,40

Aldus opgemaakt door het Kerkbestuur der Israëlitische gemeente te Gorinchem, den 17 July 1841.

J. Hymans opz.
N. van Straten Ek
E. van der Sluis

Nota van Ontvangsten en Uitgaven tot aanbouw van een nieuw Bedehuis (17 juli 1841).

Drie steentjes in het Museum 'Dit is in Bethlehem', afkomstig van de synagoge.

van *f* 100,-. Door inzamelingen was intussen *f* 1.138,40 bijeengebracht, terwijl voor *f* 1.500,- een *'Rentelooze geldleening bijde gemeenteleden en elders wonende geloofsgenooten'* in aandelen van vijf gulden werden uitgezet. De oude kerk aan de Havendijk kon, na verkregen toestemming van het stadsbestuur, publiek verkocht worden voor *f* 1.380,-[2].

Overeenkomstig de belangrijkste economische functie van de Havendijk ging het gebouwtje nu als korenpakhuis gebruikt worden. Het laatst door graanhandelaar H.A. Van Helden, totdat het in 1944 door een bom werd verruïneerd[3]. Tenslotte verkocht men een niet gebruikt perceel aan de Kwekelstraat voor *f* 820,-.
Zo had het kerkbestuur een totaalbedrag van *f* 6.938,40 verkregen, waarvan men de volgende uitgaven kon doen:

f 2.128,40 aankoop huis met erf aan de Kwekelstraat
f 4.390,00 aanbestedingsprijs kerkgebouw en herstel naastgelegen woning
f 420,00 hei- en buitenwerk.

Nadat ook gedeputeerde staten op 6 augustus 1841 toestemming hadden verleend[4], kon nog hetzelfde jaar de eerste steen worden gelegd, of beter gezegd: drie eerste stenen. De bovenste toont de naam 'Amand Baudour', waarschijnlijk de naam van de ons overigens verder niet bekende architect; de middelste 'den jaren 5601', ofwel het joodse jaartal voor 1841; en de onderste steen meldt de drie namen van de toenmalige kerkbestuurders: J. Hijmans, N. van Straten en H. van der Sluis.
Het iets binnen de rooilijn geplaatste en van de Kwekelstraat door en ijzeren hek gescheiden gebouw was uiterst sober van opzet en uitvoering. Slechts een enkel siersteentje was ter decoratie aangebracht. Het geheel werd bekroond door een houten torentje, dat het kleinere broertje van de toren van de nabijgelegen katholieke kerk aan de Haarstraat uit 1834 had kunnen zijn. Op het torentje bevond zich een windvaan, ook weer met het jaartal 5601[5].
Binnen een jaar kon de synagoge worden ingewijd. Dit geschiedde na het Sjowoengous- of Bomenfeest, op 20 mei 1842 (5602), door de toenmalige opperrabbijn van Rotterdam, Emanuel ben Chajim Löwenstam, in het bijzijn van vele kerkelijke en administratieve

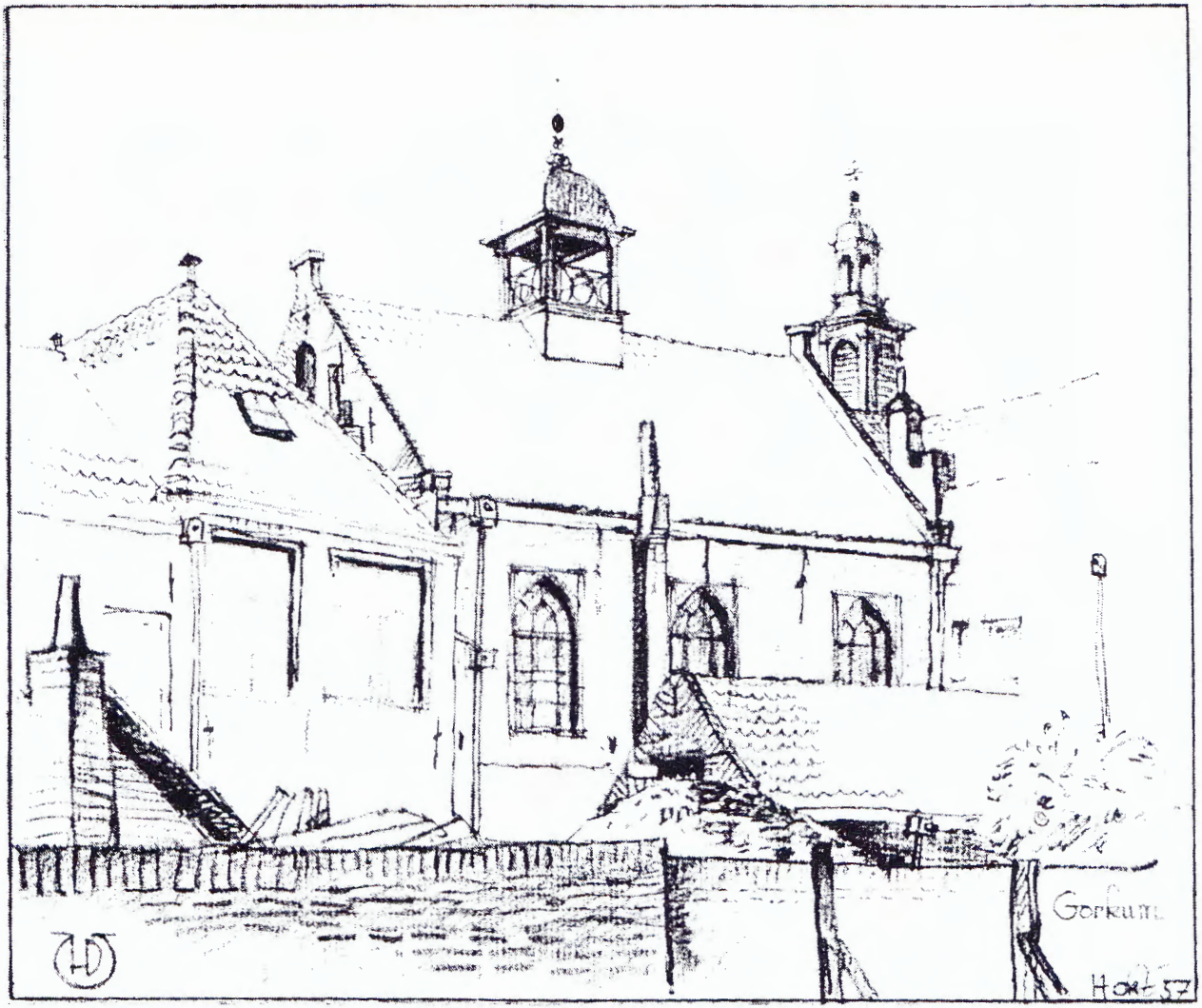

De torentjes van de R.K. kerk en de synagoge, hier op 14 oktober 1957 gezien en met de pen vastgelegd door H.M. den Uil, vanaf een terrein aan de Vijfzinnenstraat.

De synagoge gefotografeerd aan het eind van de negentiende eeuw, vanuit het westen.

Emanuel J. Löwenstam, opperrabbijn van het ressort Rotterdam van 1834-1845, wijdde de Gorcumse synagoge in.

autoriteiten en gemeenteleden, zodat alle negentig zitplaatsen, waaronder 35 op de vrouwengalerij, wel bezet zullen zijn geweest. Het openingsprogramma was geheel door rabbi Löwenstam samengesteld, waar onder ook het door een koor voorgedragen gelegenheidslied[6]. De kille Gorinchem was een waardige ontmoetingsplaats rijker geworden.

Bijgebouwen

Hierboven werd gesproken over het herstel van een naastgelegen woning. Het kerkbestuur oordeelde het niet van belang het pand te verkopen, *'als onmiddellijk aan het nieuwe Bedehuis grenzende en dus geschikt tot woning van een onzer kerkelijke bedienden, die het opzigt over het gebouw zal hebben, 't welk anders geheel daarvan verstoken zou zijn'*. Bovendien kon uit de huur van het woonhuis de aflossing van de uitgezette aandelen bekostigd worden[7]. Blijkbaar verliep dat niet geheel volgens plan, want in 1851 was er nog steeds sprake van schulden als gevolg van de kerkbouw. Koning Willem III schonk toen een bedrag van honderd gulden tot kwijting van althans een deel van die schuld[8].

Waarschijnlijk was in dit huis ook een schoollokaal ingericht. In 1853 verleende de gemeenteraad een subsidie van *f* 250,- aan het bestuur der Israëlitische Godsdienstige en maatschappelijke school *'tot verbetering van hun lokaal'*[9]. Het kadaster gaf hier onder nummer D 1229 een 'schoolhuis en erf' aan, hetgeen in 1887 werd gewijzigd in nummer D 2257 'School'[10], waarover hierna meer (zie pag.24). Of ter plaatse ook al een 'mikweh' of ritueel badhuis was ondergebracht is niet bekend, maar wel waarschijnlijk. De kleinere en armere Leerdamse kille kende immers al vóór 1827 zo'n voorziening[11].

Op de bekende foto van de synagoge uit het eind van de negentiende eeuw[12] zien wij links van het kerkgebouw alleen een muur langs de straat. Er achter lag een erf met een schuur, waar in 1902 een nieuw pand werd opgetrokken[13], later genummerd Kwekelstraat 24-26. Het bestond uit een beneden- en een bovenwoning, onder andere huisvesting biedend aan de families Kalker, De Leeuw, Meijer en Poons[14]. Voorts was hier een nieuw badhuis ingericht.

Iedere traditionele joodse gemeente beschikt over een bad of mikweh. Het dient tot wijding, tot heiliging,

overeenkomstig nauwgezette voorschriften. De bruid maakt er kort voor de huwelijksdag gebruik van en de gehuwde vrouw wordt geacht na elke menstruatie zich in het bad met een onderdompeling te reinigen[15]. Na elke beurt wordt het badwater weggepompt[16].
'Het was een heel groot stenen bad en je moest eerst enkele trapjes afdalen. Het moest tot op een zekere hoogte vol zijn. Het werd met gas verwarmd. Ik weet het allemaal nog heel goed, want ik moest het bad klaar maken toen wij boven de Joodse school woonden', aldus één van de briefschrijfsters aan H.F. van Peer[17].

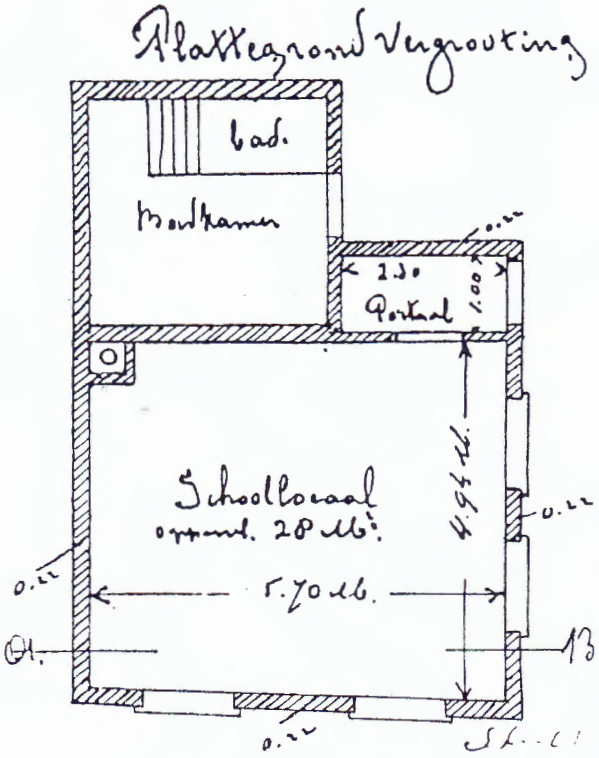

Het verdiepte bad achter in het schoollokaal te Leerdam in 1907.

In 1908 kende de kille een commissie betreffende de 'Surveillance over Kerk en Bad', bestaande uit de dames H. de Hartog-Boasson, H. Hijmans-Morel en K. Nort-Perexmpel. De laatste trad als badvrouw op[18]. Voor 1929 werd *f* 15,- aan badgeld begroot; een bedrag dat de kosten overigens lang niet dekte[19]. Hoe lang het bad precies in gebruik is gebleven is niet bekend; in het nog bestaande pand herinnert niets meer aan deze functie.

Onderwijs

Het nieuwe bewind van de eerste Oranje-vorst trof ook regelingen inzake het onderwijs. Het eerste besluit *'aangaande eene meer behoorlijke en doelmatige inrigting der Godsdienstige Israelitische Schoolen'* dateerde van 1817. Hoewel het stadsbestuur daaromtrent wel werd geïnformeerd[20], is het nog maar de vraag of er al zoiets als een joods schooltje was. Eerst in 1839 verzocht het *'kerkbestuur om subsidie tot oprigting eener school voor Godsdienstig onderwijs'*. Evenals in 1844, toen geformuleerd als een *'Israëlitische school voor godsdienstig onderwijs tevens bestemd voor maatschappelijk onderrigt'*, werden de requesten afgewezen[21].
Op 15 oktober 1846 verstrekte het stadsbestuur voor het eerst een provinciale toelage aan de israëlitische school[22]. Bijstand werd ook gevraagd in de aankoop van meubilair[23]. Het bewijs dat er toen daadwerkelijk een schooltje bestond. Voor aanvullend onderwijs konden *'eenige Israelitische Jongelingen'* op de teken- en rekenschool en de zangschool terecht[24].
In 1853 kwam dan het geld tot verbetering van het lokaal[25], waarna de aanbesteding kon plaats vinden[26]. Meubilair werd van de opgeheven Fransche kostschool bekomen, bestaande uit: zes schrijftafels, twee losse banken, een lessenaar, een stel Nederlandse maten en

gewichten, twee schoolborden met de bijbehorende ezels en twee glasgordijnen[27].
Nadat Benedictus Levieson dispensatie voor een vergelijkend examen had gekregen, kon hij op 22 februari 1854 tot onderwijzer op het schooltje worden aangesteld[28]. Een 25-tal kinderen[29] van zes jaar en ouder[30] volgde zijn lessen. Voor zover het geen kinderen van bedeelden betrof, varieerde het schoolgeld in de jaren 1855-1859 van vijf tot vijftig cent per week per kind[31].
Als uitvloeisel van de lager onderwijswet van 1857, gingen gemeenten steeds meer zelf het onderwijs verzorgen. Daarbij kwam, dat het kleine joodse schooltje blijkbaar moeilijk kon rondkomen. De verzoeken om aanvullende subsidies volgden elkaar op. Nog in 1854 werd machtiging verleend om duizend gulden als eerste hypotheek op te nemen[32], van ondermeer 1855 en 1860 dateerden verzoeken om onderstand[33]. Bij elkaar reden genoeg om niet langer het volledige vakkenpakket aan te bieden. Met ingang van 1866 werd, op de naast de synagoge staande school, uitsluitend godsdienstonderwijs gegeven[34].

Armenzorg

Eén van de vele oude israëlitische voorschriften of wetten hield in, dat elke jood een tiende deel van zijn zuivere winst behoorde af te zonderen ten behoeve van de armenzorg; het zogeheten tiendegeven. Ook deze 'gedragscode' werd aan de nationale wetgeving ondergeschikt gemaakt[35].
De armenwet van 1813 reikte echter nog niet ver. Zij beschouwde armenzorg primair als een taak van de kerken, maar liet de mogelijkheid van overheden om te subsidiëren open. Menige grote stad droeg dan ook bij in het lenigen van de nood. De rijksoverheid bleef niet helemaal achterwege en steunde door haar erkende godsdienstige groeperingen, waaronder de israëlieten. Gedeputeerde Staten kregen in 1818 de opdracht: *'om zorg te dragen, dat aan alle Israëlitische Gemeenten binnen het Rijk op de plaatzelijke begrootingen eene jaarlijksche som gegrond en berekend naar het aantal zielen dier Gemeenten, in vergelijking met die der overige gezindheden worde toegekend, voor zoodanige algemeene bedeelingen, onderstand en hulp aan armen en zieken welke aan andere ingezetenen zijn toegekend, en waarin de Israëliten niet dadelijk deelen'*[36].
De Gorcumse Israëlitische gemeente kwam voor deze gelden uiteraard ook in aanmerking. Reden om een speciaal Armbestuur in te stellen, dat - volgens correspondentie - in het jaar 1830 al leek te bestaan[37], maar pas in 1833 officiëel werd goedgekeurd. Het bestuur bestond uit drie leden, die werden benoemd door de Hoofd commissie tot de zaken der Israelieten[38].
Was het joodse aandeel van de gemeente-subsidie tot en met 1848 wisselend van grootte, tussen *f* 22,50 en *f* 197,50 (in het hongerjaar 1847), ofwel tussen 0,8 en 2,3% van de totale subsidie; in de jaren 1850-1854 betrof het een vast bedrag van *f* 150,- (2,5 tot 3,5% van de totale subsidie, waar de joden ongeveer 1,9% van de Gorcumse bevolking uitmaakten)[39]. Daarnaast kreeg het armbestuur van de gemeente Gorinchem nog een 'uitkering wegens het gemis van de uitdeling van warme spijs, eerst *f* 75,- later *f* 120,-'[40]. Deze subsidie werd ongetwijfeld verstrekt vanwege het feit, dat de prak uit de gemeentelijke gaarkeuken niet kosher was[41].
Uiteraard kende het israëlitische armbestuur ook een eigen vermogen, gevormd door de opbrengst van de 'bussen'[42]. In 1854 besloeg dat een bedrag van ruim *f* 475,- (5% op het totaal aan kerkelijke collecten). Aan de als goed beschouwde samenwerking tussen de Gorcumse plaatselijke overheid en de kerkelijke armbesturen, maakte de armenwet van 28 juni 1854 een eind[43]. De nieuwe wet bekrachtigde de rol van de kerken, maar beperkte de bijdrage van de overheid tot het hoogst noodzakelijke. Voor de verdeling van de subsidie hanteerde men vanaf 1855 een formule, min of meer naar ratio van de omvang der diverse kerkge

nootschappen: Ned. Hervormd 67,5%, Rooms Kath. 24,5%, Chr. Afgescheiden 4%, Hersteld Evang. Luthers 2% en Israëlitisch armbestuur 2%[44]. Tegelijkertijd werd 'een fonds tot wering der Bedelarij onder de Israelieten derzelver stad' ingesteld, waaruit voor 78 geheel en tijdelijk bedeelden kon worden geput[45]. Dit aantal varieerde de volgende jaren van 50 (1857) tot 94 (1859). In percentages uitgedrukt bedroeg het aantal bedeelde joden tussen de 5 en 8,8% van het totale aantal bedeelden in de stad[46]. Waar de joden hooguit 2% van de Gorcumse bevolking uitmaakten, kan men afleiden, dat er verhoudingsgewijs veel armoede onder joodse Gorcumers heerste.
Voor de beperkte gemeentelijke taak werd door burgemeester en wethouders toch een burgelijk armbestuur opgericht. Uit een voordracht van twaalf personen (6 hervormden, 2 luthersen, 1 afgescheidene, 2 katholieken en 1 israëliet), werden vier mannen gekozen, onder wie Nathan van Straten[47]. Zij werden op 15 november 1855 benoemd. Meteen in het nieuwe jaar ving het burgelijk armbestuur met de uitdelingen op het stadhuis aan. Voor de israëlieten bleef de uitkering van *f* 200,- intact wegens het moeten missen van de warme spijs[48]. In de loop van de negentiende eeuw zou de betekenis van het burgelijk armbestuur toenemen, maar pas na een verandering van de wet in 1912 kreeg deze een socialer aanzien. De ondersteuning door kerkgenootschap werd toen bijzaak.
Overigens was het aantal ondersteunden fors verminderd, van 32 tijdelijk bedeelde israëlietische huishoudens (waarvan 25 alleenstaanden) en acht (drie alleenstaanden) gedurende het hele jaar in 1875, naar twee gezinnen voor het hele jaar in 1917[49].

Drie siersteentjes afkomstig van de synagoge, waarvan de rechter van boven naar beneden vaag Abraham met Izaäk en het bokje toont, hetgeen symbool staat voor het offer (Genesis 22:13).

4. DE JOODSE BEVOLKING

Zij, die uit een joodse moeder zijn geboren, worden door de orthodoxe geloofsgenoten geacht joods te zijn[1]. Sedert er vanaf het begin van de negentiende eeuw een nauwkeuriger bevolkingsregistratie is ontwikkeld, valt het joods zijn administratief samen met het lidmaatschap van het (orthodoxe) Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. Uiteraard waren er ook Portugese joden (sedert 1870 georganiseerd)[2], maar zij kwamen in Gorinchem slechts zeer incidenteel voor. In de loop van de twintigste eeuw, raakten in toenemende mate joden los van hun kerkgenootschap. Mogelijk behielden zij in meer of mindere mate een soort joods-culturele achtergrond, die per generatie zou kunnen verflauwen. De Duitse bezetter met zijn nazistische rassenwaan, dicteerde nieuwe 'criteria'. Zij komen verderop aan de orde (zie pag.75).
Na deze 'afbakening' van wie 'jood' is, zouden er een aantal onderzoeksvragen gesteld kunnen worden, die aansluiten bij, of vergelijking mogelijk maken met demografische studies die naar joodse gemeenschappen elders zijn gemaakt[3]. Te denken valt aan vragen inzake familienaam, herkomst, adres, welstand, beroep, (huwelijks)leeftijd en kindertal. Wanneer voor een dergelijk onderzoek gebruik gemaakt wordt van de bevolkingsregisters en de gegevens van de burgelijke stand, dan vergt zoiets veel tijd[4]. Wij konden hier slechts fragmentarisch aan toekomen[5], maar hopen op en ijveren hierbij voor een werkgroep, die dit statistische karwei zal willen klaren.
Uiteraard zijn er nog andere bronnen, waaronder de specifieke joodse geboorten- en overlijdensboeken, maar die vertonen een leemte tussen circa 1815 en 1860[6]. Gezamenlijk kunnen zij hooguit enige voorlopige beelden opleveren.

Enkele cijfers

Basis voor een verdere bestudering van demografische en sociaaleconomische verschijnselen is het volgende overzichtje, dat het aantal joden afzet op de totale Gorcumse bevolking.

Tabel 4.1.
Joods aandeel van de Gorcumse bevolking in de 19de eeuw.

jaar:	*aantal joden:*	*totale bevolking:*	*percentage:*
1809	78	5.762	1,35%
1840	ca.130	ca.8.199	ca.1,59%
1845	ca.150	8.376	ca.1,79%
1850	174	8.766	1,98%
1855	207	8.986	2,30%
1860	211	9.222	2,29%
1865	165	9.395	1,76%
1870	185	9.361	1,98%
1875	163	9.117	1,79%
1880	186	9.757	1,91%
1885	191	10.210	1,87%
1890	162	11.126	1,46%
1895	180	11.167	1,61%
1900	196	11.127	1,76%

Uit de tabel kan een absolute en percentuele toename van de joodse bevolking worden geconstateerd over de periode 1809 tot 1860. Daarna twee bescheiden terugvallen in 1875 en 1890. De toename tussen 1875

en 1885 volgt de periode van bevolkingsgroei van de stad. Dit in tegenstelling tot de jaren tussen 1890 en 1900, toen wel de joodse maar niet de totale Gorcumse bevolking toenam.

Familienamen en herkomst

Sinds in 1811 de aanneming van familienamen zo goed als definitief is geregeld, zijn ook de joodse achternamen vastgelegd. Tot dan werden voornamelijk patronymica of vadersnamen gehanteerd, zoals Daniël (de zoon van) Alexander of Juda Davids(zoon), om maar even de twee oudstbekende joodse poorters van Gorinchem weer aan te halen. Na 1811 kon zo'n voornaam van een vader tot achternaam worden gepromoveerd, terwijl het ook lang traditie bleef om de voornaam van de vader als tweede voornaam van de zoon (en soms dochter) te laten terugkomen. Het 'Jansen-effect' vinden wij terug in Gorcums joodse achternamen als Danielson, Davidson, (den) Hartog(s), Hijman(s), Isaacs(on), Israël, Jacobs(on), Joseph, Levi(son), Marits, Meijer, Mozes, Nathan, Olivier, Raphael en Rubens.

Uiteraard konden familienamen ook een andere achtergrond hebben, waarbij dan bijvoorbeeld beroepen als uitgangspunt dienden (Groenteman, Kleinkramer, Klerekoper, Knegje, Koopman, Koster, Ossendrijver,

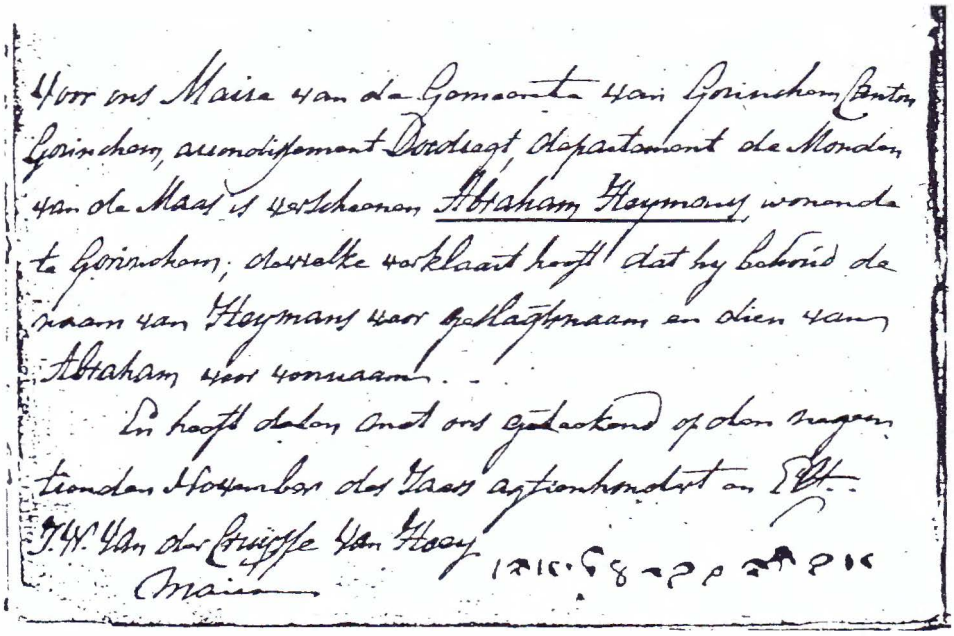

Acte van naamsaanneming van Abraham Heijmans, getekend op 19 november 1811. Hij ondertekende in het Hebreeuws.

Schuitenvoerder, Visser, Waterman of Zeehandelaar). Een aardige indicatie voor een genealogische plaats van herkomst lijken die achternamen te vormen, welke uit een geografisch begrip bestaan.
Slechts in het geval van de familie Van der Sluys kan er vanuit Gorinchem een directe 'link' gelegd worden naar het Overijsselse Zwartsluis (zie hst.1, noot 15). De dragers van andere aardrijkskundige namen zullen via een (soms lange) omweg Gorinchem hebben bereikt. Van dichtbij komen de namen Van Bu(e)ren, Van Gelder, Van der Giessen, Van Houten en Van Oss. Iets verder weg zoeken wij de bakermat voor Bloemendal, Van Coevorden, Van Raalte, Van Roo sendaal of Van Vriesland. Uit het zuiden komen de namen Elzas en Van Lier. Aan Duitsland refereren: Van Cleef, Van Embden, Gosla(a)r, Hes(sen), Hildesheim, Kalker, Van Munden, Sachs(en), Samkalden (van Schmalkalden) en Swaab (van Zwaben). De namen Polak (uit Polen), Praag en Van Raap (Raab heet tegenwoordig Györ, Hongarije) hebben een nog oostelijker herkomst. Voorgaand overzicht is verre van compleet, terwijl er ook andere familienamen door joden werden gedragen. Trouwens menige hier genoemde naam werd ook met niet-joden gedeeld[7]. Een betere indicatie, dan de achternaam, voor het traceren van de plaats van herkomst vormen de ge

Tabel 4.2.
Herkomst Gorcumse joden, gerubriceerd naar geboorte-plaatsen in absolute aantallen en percentages.

plaats/streek:	*1700-1799*		*1800-1849*		*1850-1899*		*1900-1949*	
Gorinchem	10	27,0	32	43,2	84	57,1	46	59,7
Zuid-Holland zuid [a]			11	14,9	7	4,8	5	6,5
Rotterdam			2	2,7	4	2,7	4	5,2
Holland, Utrecht [b]	4	10,8	11	14,9	2	1,4	4	5,2
Amsterdam	9	24,3	3	4,1	8	5,4	3	3,9
Woudrichem			1	1,4	6	4,1	1	1,3
Zuid-Nederland [c]			2	2,7	4	2,7	1	1,3
Betuwe [d]			5	6,8	13	8,8	2	2,6
Noordoost-Ned. [e]	4	10,8	4	5,4	2	1,4	2	2,6
Buitenland	10	27,0	3	4,1	17	11,6	9	11,7
Totaal	37	100,0	74	100,0	147	100,0	77	100,0

a) omvat Alblasserwaard en Vijfheerenlanden (uitgez. Gorinchem) en de Zuidhollandse eilanden (uitgez. Rotterdam) met Dordrecht; b) omvat de rest van Zuid-Holland, Noord-Holland (uitgez. Amsterdam) en de provincie Utrecht; c) de provincies Zeeland, Noord-Brabant (uitgez. Woudrichem) en Limburg; d) omvat het Gelders rivierengebied links van de Rijn; e) omvat de provincies Gelderland (uitgez. de Betuwe), Overijssel, Drente, Friesland en Groningen.

boorteplaatsen. Van 335 joden van 15 jaar of ouder[8], die gedurende kortere of langere tijd (soms hun hele leven) in Gorinchem hebben gewoond, zijn de geboorteplaatsen achterhaald.Uit de tabel valt af te lezen, dat vanaf ongeveer 1850 meer dan de helft van de joodse Gorcumers in de stad zelf is geboren. Er lijkt dus een 'harde kern' aanwijsbaar te zijn[9]. Alleen in de eerste periode vormden geboren Amsterdammers een wezenlijk aandeel van de joods-Gorcumse bevolking. Een door de heer Israël geuite veronderstelling, dat het *'wellicht 'n 'trend' was dat arme joden uit de Betuwe naar 'n plaats als Gorkum trokken'*[10] lijkt, voor wat de periode 1850-1899 betreft, op het eerste gezicht te kunnen worden bevestigd.
Een laatste opmerking heeft betrekking op de buitenlandse joden. Zij kwamen voornamelijk uit Duitsland (enkelen uit België, Frankrijk, Polen en Nederlands-Indië). Het cijfer voor de laatste twee tijdvakken werd in niet geringe mate beïnvloed door de komst van vluchtelingen kort voor 1940.

Veel bescheidener is de uitkomst betreffende het aantal verhuisbewegingen uit Gorinchem. Van de zestig ons bekende gevallen tussen 1800 en 1940 vertrok het leeuwedeel naar de grote steden[11]: Amsterdam (14), Dordrecht (12), Rotterdam (7) en Den Haag (6). De rest vond een nieuw onderkomen in: de rest van Holland/Utrecht (4), de Betuwe (3), Noordoost Nederland (8), Zuid-Nederland (2) en Antwerpen (4 leden van één gezin).

Hoewel er meer gegevens over de plaatsen van overlijden zijn, behoeven die gegevens voorzichtiger interpretatie. Sterfgevallen kunnen worden gemeld uit plaatsen met ziekenhuizen als Amsterdam (Joodse Invalide) en Utrecht (Academisch Ziekenhuis) en kunnen soms ook door het toeval (een plotselinge doodsoorzaak buiten de woonplaats) worden bepaald. Wij moeten er daarom hier van afzien.

Beroepen
Uit de ons nu ter beschikking staande gegevens, konden van 160 in Gorinchem woonachtige personen, de beroepen worden vastgesteld. Een groot deel van hen (49 personen of 30,6%) oefende het niet nader omschreven beroep van (groot)handelaar, koopman of winkelier uit. Waarschijnlijk zal het merendeel in de textielbranche actief geweest zijn. In die categorie waren daadwerkelijk 23 mensen (14,4%) werkzaam, variërend van stoffenverver, kleermaker, modemaker, mutsenmaker, kramer in inlandse katoenen lijnaten tot winkelierster in gemaakte ondergoederen. De nering kon bestaan uit een gevestigde zaak, zoals van A. en H. Hijmans aan de Gasthuisstraat[12], of de boer opgaan met een fiets met een bak voorop vol lappen en stoffen, volgens de methode A.W. Kalker[13]. Het aandeel van de 'textieljoden' op de totale joodse beroepsbevolking was in Gorinchem groter dan in Dordrecht (12 op de 160)[14], maar waarschijnlijk bescheidener van omvang dan in Culemborg. Dáár

Interieur van de fa J.A. Polak (circa 1933).

Tabel 4.3.
Overzicht beroepsgroepen in aantallen en percentages.

beroepsgroep:	*1800-1849*		*1850-1899*		*1900-1964*		*totaal:*	
koopman/winkelier	20	55,5	23	39,0	6	9,2	49	30,6
textiel	4	11,1	9	15,3	10	15,4	23	14,4
recycling			2	3,4	6	9,2	8	5,0
div. kooplieden	1	2,8	2	3,4	11	16,9	14	8,8
slagers (* 2 van voor 1800)	6*	16,7	3	5,1	5	7,7	14	8,8
rest voeding/genot	2	5,6	2	3,4	4	6,2	8	5,0
artiesten			1	1,7	2	3,1	3	1,9
medische zorg			3	5,1	4	6,2	7	4,4
dienst/arbeid			4	6,8	6	9,2	10	6,3
overheid			1	1,7	5	7,7	6	3,8
isr. gemeente	3	8,3	9	15,3	6	9,2	18	11,3
totaal	36	100,0	59	100,0	65	100,0	160	100,0

was de concurrentie vanuit Utrecht en Amsterdam overigens fnuikend[15]. In Gorinchem kon de joodse textielhandel zich tot de oorlog handhaven zonder overigens tot een industrie uit te groeien[16].
In relatie tot de textielbranche kan de 'recycling' functie van de lorren- en voddenopkopers gezien worden. Gorinchem kende er enkele, waaronder een voorzitter van het kerkbestuur Aäron/Leviticus. Verhuisd naar Dordrecht baatte hij zijn Gorcumse filiaal aan de Kortendijk uit aan de familie Benjamins te Woudrichem. Oud ijzer viel ook onder hun assortiment. Samuel Maritz kocht rond de eeuwwisseling lompen op, waarbij hij zijn klanten altijd zei: *'Denk aan Sampie'*, om vervolgens de aangeboden waren steevast als *'niks waard'* keurde[17]. In die zelfde tijd sorteerde de familie Schreuders lompen in hun onderkomen aan het Anna's Hof[18]. Een luxere vorm van handel in tweede hands goederen verliep via taxateurs met hun verkoophuizen, zoals bij Isaac Polak aan de Groenmarkt (later overgenomen door A. Susholz)[19].
Buiten de textiel waren er nog andere kooplieden of winkeliers, die handelden in huishoudelijke voorwerpen of produkten. Het merendeel van hen is in de twintigste eeuw actief, wanneer het aanbod diverser wordt: de vertegenwoordiger in auto's, de rijwielhandelaar, de drogist, de parfumeur, een zaak voor radio's en electra. De negentiende eeuw was nog de tijd voor de winkel in galanteriën van Simon Hildesheim[20] en voor de in 1876 opgerichte firma Nort, dan nog bestaande uit *'een kinderwagen gevuld met sinaasappelen, brillen en breukbanden'*, die lopend naar Hardinxveld en Giessendam werd gezeuld[21].

In de sector voedings- en genotmiddelen speelden vanouds de joodse slagers een belangrijke rol. De oorzaak daarvan is gelegen in de voedselvoorschriften of spijswetten, zoals vastgelegd in de Talmoed. Varkensvlees werd daarin als onrein bestempeld en al het andere vlees diende op rituele wijze te worden geslacht. Zelfs de kleinste joodse gemeenschap diende daarom over een slachter of 'sjouchet' te beschikken, voor het eigen koshere vlees. De slachters streken het eerst in de dorpen neer, waar zij zich ook als veehandelaar manifesteerden. In de steden waren echter vleeshouwersgilden, die hun marktaandeel trachtten te beschermen[22].

Wij hebben hiervoor (zie pag.10) al kunnen constateren, dat het gildefront te Gorinchem in 1767 werd doorbroken en joodse slagers zich in de stad mochten

Op 26 september 1927 werd het nieuwe slachthuis geopend, ter gelegenheid waarvan de leden van de slagerspatroonsvereniging op de foto gingen.

Staand van links naar rechts: Jacob Meijer, J. v.d. Donk, J. van 't Sant, A. Hopkoper, Izaäk Meijer, P. Koedam, D. de Gier, M. de Goeij en W. Schram.

vestigen. Wij telden er veertien over een twee eeuwen durende periode. Onder hen Izäak Meijer uit de Hoogstraat, die in het begin van deze eeuw adverteerde met *'vlees voorradig in de ijskast'*[23]. Jacob Meijer had zijn slachtplaats in de Passage aan de Kortendijk. Mevrouw P. Hakkert-Kemp, dochter van een toenmalige stadsboer, vertelde, dat *'als er op de boerderij kalfjes geboren werden en het waren stiertjes, moest ik bij Meijer gaan zeggen dat er een slachtkalfje was. Ik kreeg dan van Meijer een dubbeltje, tenminste als de koop doorging. Daar kwam nogal wat handgeklap van Meijer en mijn vader aan te pas voor ze het eens waren over de prijs ... Ook is er menige slachtkoe van onze boerderij naar het slachthuisje in de Passage gegaan'*[24]. Zijn zoon en opvolger Ben Meijer had het beste schapevlees[25]. Het waren met name de Meijers, die in de slagerspatroonsvereniging en het Coöperatief Openbaar Slachthuis een rol speelden[26]. Gomperts den Hartog uit de Bloempotsteeg, was als ritueel kippen- en geitenslachter in de voetsporen van zijn vader Benjamin getreden; terwijl veehouder Hermanus van Straten[27] het dichtst bij de oude vorm van het joodse slagersvak bleef, de veehandel.
Naast de slagers waren er enkele handelaren in koloniale waren of kruideniers, groentevrouwen, de groothandelaar in eieren 'Eiermeijer' en sigarenmakers.
Tot de 'zelfstandigen' kunnen ook de artiesten gerekend worden: regisseur Koster (zie pag.50), goochelaar Herman Levie en artiest Toon van Straten. Vergezocht en toevallig, maar toch vermeldenswaard in dit verband, is dat in 1797 te Gorinchem Janette Hartog is geboren, de grootmoeder van de beroemde Franse toneelspeelster Sarah Bernhardt (1844-1923)[28].

Vanouds waren er ook veel joden actief in de medische zorg. Het was één van de weinige gebieden, waarop men zich sinds de middeleeuwen, kon manifesteren. Kennis van de op een hoger peil staande geneeskunst in het Midden Oosten was daaraan debet[29]. Afgezien van Levy Magnus, die in 1797 van de ongeoorloofde uitoefening van inwendige onderzoek werd beticht[30], was de eerst bekende joodse chirurgijn te Gorinchem Abraham Polack, die hier van 1863 tot 1878 woonde

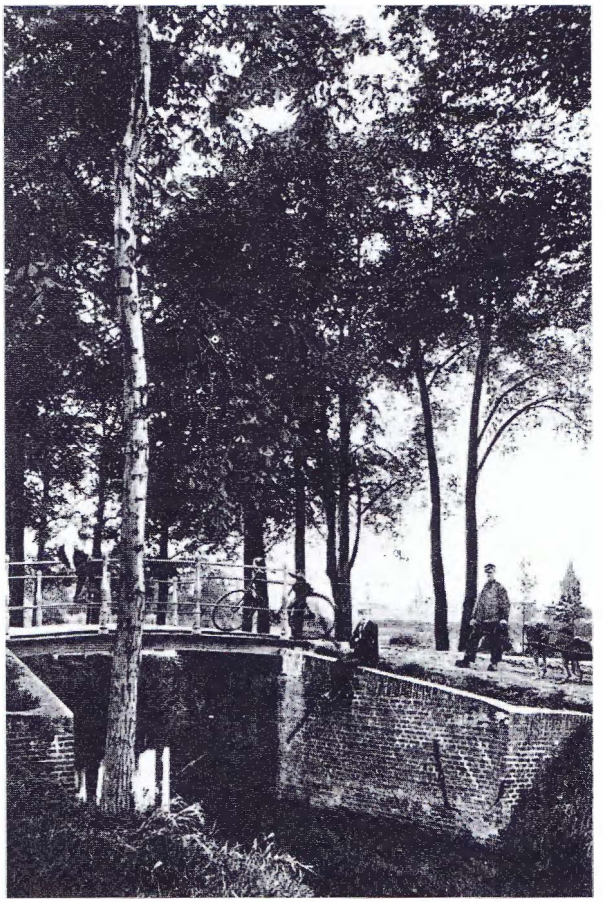

De Varkensheul over de Schelluinse Vliet bij de Nieuwe Hoven. De joodse veehouder Herman van Straten is met zijn hondekar op weg naar 'melkens'.

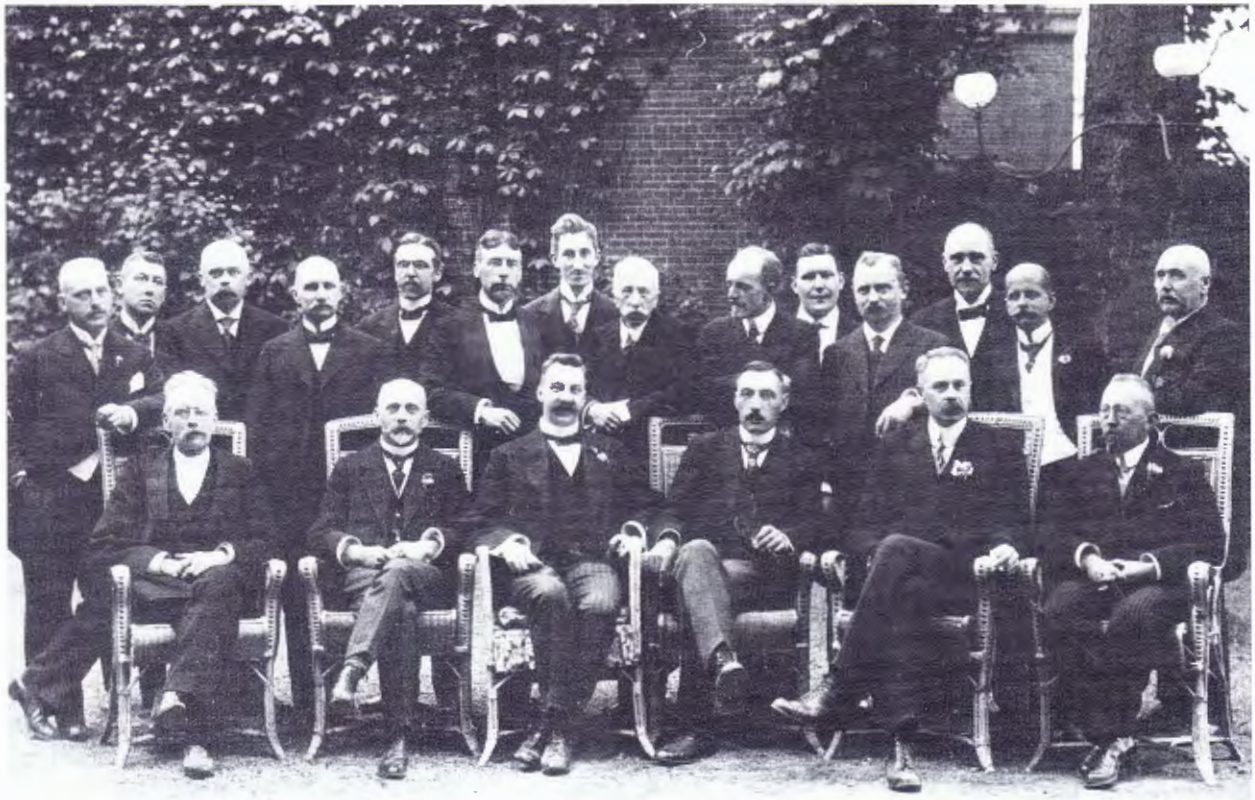

De leden van de afd. Gorinchem van de Kon. Ned. Mij. tot Bevordering der Geneeskunst op 29 mei 1919 in de Doelentuin. Zittend v.l.n.r.: Graftdijk, S. Biegel, de Lint, Gieberts, Bauer, Schmitz. Staand links: S.H. van Straten.

en werkte. Een tijdgenoot van hem was tandmeester B.S. Cohen Kahn. In 1875 kwam dokter Wolfeus S. Praag uit Zeeland naar de stad om in de Arkelstraat een praktijk te vestigen. Zijn zoon Salomon Wolfeus (1876-1961) studeerde te Amsterdam medicijnen en specialiseerde zich in oorlogschirurgie. Een carrière binnen de medische sector van het leger leidde uiteindelijk tot de hoogste denkbare post aldaar, die van inspecteur-generaal[31]. Stiefzoon Salomon Hartog van Straten nam de praktijk in 1898 over. Twee andere artsen, Salomon Biegel en N.H.D. Schöyer, kwamen als garnizoensarts en bleven als huisarts in de stad.

De laatste drie doktoren zullen elders nog nader aan de orde komen. Met de gemeentelijke vroedvrouw meegerekend, komen wij op zeven personen, die in de medische zorg werkzaam waren.

In particuliere dienstbetrekking stonden de winkelbedienden, huishoudsters en arbeiders (tien in totaal). De (vijf) ambtenaren, waar onder de directeur van het telegraafkantoor D. van Gigch, en militairen hadden vanzelfsprekend de overheid als broodheer. Niet meegerekend zijn de vele dienstplichtige joden, die in de Gorcumse kazernes gelegerd waren.
Tenslotte waren er nog mensen in dienst van de israëlitische gemeente; meestal in de gecombineerde functie van rabbijn, voorzanger en onderwijzer. De koster van de synagoge had meestal een beter betaalde baan elders. Tot dusverre konden achttien mensen in dit verband worden geduid.

Het aantal vrouwen met een beroep was uitermate gering. Wij konden er zeventien achterhalen (10,6%). Vier van hen waren dienstbode of verkoopster en waren slechts de korte tijd tot aan een huwelijk werkzaam. In de meeste andere gevallen betrof het kostwinsters.

Van rijk naar arm

Welstand kan op verschillende wijzen worden 'gemeten'. Elke meting heeft zijn nadelen. Het meest complete beeld kan verkregen worden, wanneer meerdere indicatoren kunnen worden gebundeld, zoals inkomen, beroep en ligging van de woning.
Naar de hoogte van de inkomens van Gorcumse joden zou nader onderzoek moeten worden gedaan. Hier kunnen wij slechts een enkele blik in een incidenteel 'huishoudpotje' werpen. Zo boerde Emanuel Machiel Hartog begin negentiende eeuw redelijk met zijn handel in inlandse katoenen 'lijnaaten'. Hij haalde daarmee een jaaromzet van *f* 3.000,-[32]. Onderwijzer Benedictus Levieson verdiende met zijn lessen aan het joodse schooltje in 1855-1857 *f* 400,- per jaar (buiten het schoolgeld)[33]. Met *f* 200,- over 1929 was het ambt van koster van de synagoge[34] niet meer dan een karig betaald bijbaantje.Wat meer structuur bieden de oudere Gorcumse adresboeken. Hierin staan de kiesgerechtigden apart aangekruist. Stemrecht was voor 1917-1919 nog niet algemeen, maar gekoppeld aan het belastbaar inkomen. Welke welvarender joodse Gorcumers komen wij in deze adresboeken tegen[35]?

1868 (* kiezer gemeenteraad; § kiezer Tweede Kamer): Salomon Adelaar *, winkelier, Langendijk, lid kerkeraad; J. Hijmans *§, manufacturier, Gasthuisstraat, voorzitter kerkbestuur; Jacob J. Polak *, koopman, Kortendijk; Enoch van der Sluis *§, koopman, Kortendijk, lid kerkeraad; Hartog van der Sluis *, koopman, Kortendijk; Nathan van Straten *§, koopman, Langendijk, lid kerkbestuur; Salomon H. Visser *, koopman, Kelenstraat, secretaris kerkbestuur.
1880 (* kiezer gemeenteraad; § kiezer Tweede kamer): Soesman Cappel, *§, koopman Langendijk, lid kerkbestuur; Hermanus J. Hijmans *§, koopman, Gasthuisstraat, lid kerkbestuur?; Abraham S. Kleinkramer *, koopman, Burgstraat, koster; M. Koster *, koopman, Robberstraat, lid weldadige instelling; Jacob J. Polak *§, koopman, Kortendijk, secretaris kerkbestuur; Wolfeus S. Praag, *§, geneeskundige, Arkelstraat, lid armbestuur; Salomon H. Visser *, koopman, Kelenstraat, voorzitter kerkbestuur.

1892 (kiezers):
Rudolf Adelaar, koopman in manufacturen, Gasthuisstraat, lid kerkbestuur; Soesman Cappel, grossier koloniale waren, Kalkhaven, voorzitter kerkbestuur; David van Gigch, directeur telegraafkantoor, Hoge Torenstraat, voorzitter Alliance Israël. Universelle; Levie de Hartog, manufacturier, Gasthuisstraat, lid kerkeraad; Andries Hijmans, manufacturier, Molenstraat, secretaris-penningmeester Alliance Israël. Universelle; J. Hijmans, manufacturier, Grote Markt, secretaris Yts Gayim; Machiel Koster, costumier, koster; Wolfeus S. Praag, geneesheer, Arkelstraat, lid kerkeraad.

Het betrof dus telkens zeven à acht kiesgerechtigden, merendeels de grotere kooplieden/winkeliers, een directeur en een arts. De meesten van hen waren in het kerkbestuur actief, dat aangevuld werd met wat kleinere neringdoenden. De laatsten waren overigens ook in de adresboeken opgenomen. Zij vormden de brede 'middengroep', die eigenlijk nadere analyse zou verdienen.
Uit de adressen zelf blijkt, dat de welvarenden bij voorkeur aan de grote (winkel)straten woonden, zoals de Gasthuisstraat. Ook bij hen springt de populariteit van de Kortendijk er al in 1868 uit (drie personen). Daarnaast worden in het adresboek van dat jaar nog elf (van de ruim dertig) joodse hoofdbewoners aan die straat gekoppeld. Nu stonden er aan de Kortendijk wel de meeste panden en had de straat ongetwijfeld de meeste bewoners van alle Gorcumse straten, maar dan nog blijft, dat het aandeel van de joodse bevolking hier groter was (en waarschijnlijk bleef) dan elders in de stad. Of de straat er een joodse karakter door kreeg is nog maar de vraag. Feit was wel, dat de Kortendijk een geheel eigen sfeer ademde. *'Over de Kortendijk is wel een Gorcumse roman te schrijven'*, zo vatte H.F. van Peer zijn geschiedkundige indruk van die straat bondig samen[36].

Aan de 'onderkant' kunnen de ambulante handelaren ('kastjesmannen'), bedienden en arbeiders worden gerangschikt. Zij konden 's winters nogal eens zonder werk komen te zitten. Samen met de werkelijke paupers, mochten zij aanspraak maken op de bedeling. (zie pag.36). Een schamele huisvesting zal ongetwijfeld in de vele Gorcumse steegjes of logementen zijn gevonden. Eén zo'n pauper of *'straattype'* was 'Jan (of Sam) de Rijmer', *'een joods man, die op verzoek en natuurlijk tegen beloning rijmde op alles wat hem werd gevraagd of opgegeven. In zijn mand borg hij alles wat hij aan gaven in natura ophaalde'*[37]. Helaas kon de ware identiteit van de man niet achterhaald worden. Gelukkig is hij wel geportretteerd. Het desbetreffende schilderij werd in 1962 aan het museum geschonken, bij welke gelegenheid A. van Beintum een gedicht schreef[38].

'Jan of Sam de Rijmer', straattype van toen. Naar deze foto heeft Jacobus Martinus Nefkens (1866-1941) een portret geschilderd, dat zich nu in het museum 'Dit is in Bethlehem' bevindt.

Het spreekt vanzelf, dat de joodse identiteit in hoge mate bepaald werd door de godsdienst. Beleving van de godsdienst vond enerzijds wekelijks en op feestdagen gezamenlijk in de synagoge plaats, maar werkte anderzijds dagelijks door in het gezin tot in de details. Voorts was men door middel van de kerkelijke organisatie en het joodse verenigingsleven met elkaar verbonden.Met een achtergrond, die men slechts met een kleine groep deelde, stonden de joden in een gemeenschap, waarin toch voornamelijk andere identiteiten de boventoon voerden. Dit bevorderde aan de ene kant het contact met geloofsgenoten elders, aan de andere kant noodzaakte het juist ook tot integratie binnen de plaatselijke gemeenschap.

De inrichting van de sjoel

In het jodendom vormt de synagoge een centrale plaats van samenkomst voor gebed en studie. Vandaar dat het gebouw ook wel 'sjoel' (school) wordt genoemd. De gehele dienst in de synagoge is vervat in een gebedenboek of Sidoer. De tijdstippen en de wijze waarop uit de Tora (de vijf boeken van Mozes) wordt gelezen, het Sjema (het eerste hoofdgedeelte uit de liturgie) wordt gezegd en het gebed of Tefilla wordt gereciteerd, zijn daarin aangegeven[1].
De inrichting van de synagoge dient het belang van de centraal staande Tora te onderstrepen. Kenmerkend zijn daarom: de aanwezigheid van een kast of Ark voor de Tora-rollen, een verhoging of biema in het midden en een afgescheiden ruimte voor vrouwen met uitzicht op kast en biema[2].

De Ark bevindt zich aan de oostzijde van de gebedsruimte in de richting van Jeruzalem. De kast wordt geflankeerd door zuilen en is vaak voorzien van citaten. Op de Ark het eeuwig brandende licht (ner tamied) ervoor het parochet (voorhang), uit kostbaar textiel vervaardigd. Rechts staat meestal de negenarmige chanoeka-kandelaar. Voor de Ark staat een lezenaar of amoed, vanwaar de voorganger een groot deel van de liturgie reciteert[3].

De Tora-rol wordt met respect behandeld. Men gaat staan, wanneer zij naar de biema wordt gedragen, waar de rabbijn een hoofdstuk gaat voorlezen. De stokken waaraan de rol is bevestigd worden wel levensbomen genoemd en zijn versierd met zilveren torens met rinkelende belletjes of met een Tora-kroon (keter Tora). Opgerold wordt de Tora bekleed met een (vaak) kostbare mantel, waarvoor weer een zilveren schild of tas en een jad (aanwijsstokje) gehangen wordt[4].
De banken in de synagoge staan gericht naar de biema. De verhoging is omrand door een balustrade. In het midden een tafel belegd met een fraai bewerkt kleed, in de kleuren van de desbetreffende feestdag. Onder de tafel ceremoniële objecten voor de diverse feestdagen[5].

Er zijn drie foto's bewaard gebleven, waarop een deel van het interieur van de Gorcumse synagoge is te zien. De eerste, hierbij geplaatste, foto toont het interieur in volle glorie met sierlijke planten, ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan. De tweede afbeelding geeft een beeld van oorlogsvernielingen (zie pag.72) en de laatste biedt een gezicht op een onttakelde synagoge, vlak voor de sluiting (zie pag.99). De foto's hebben gemeen, dat de blik naar de Ark (in

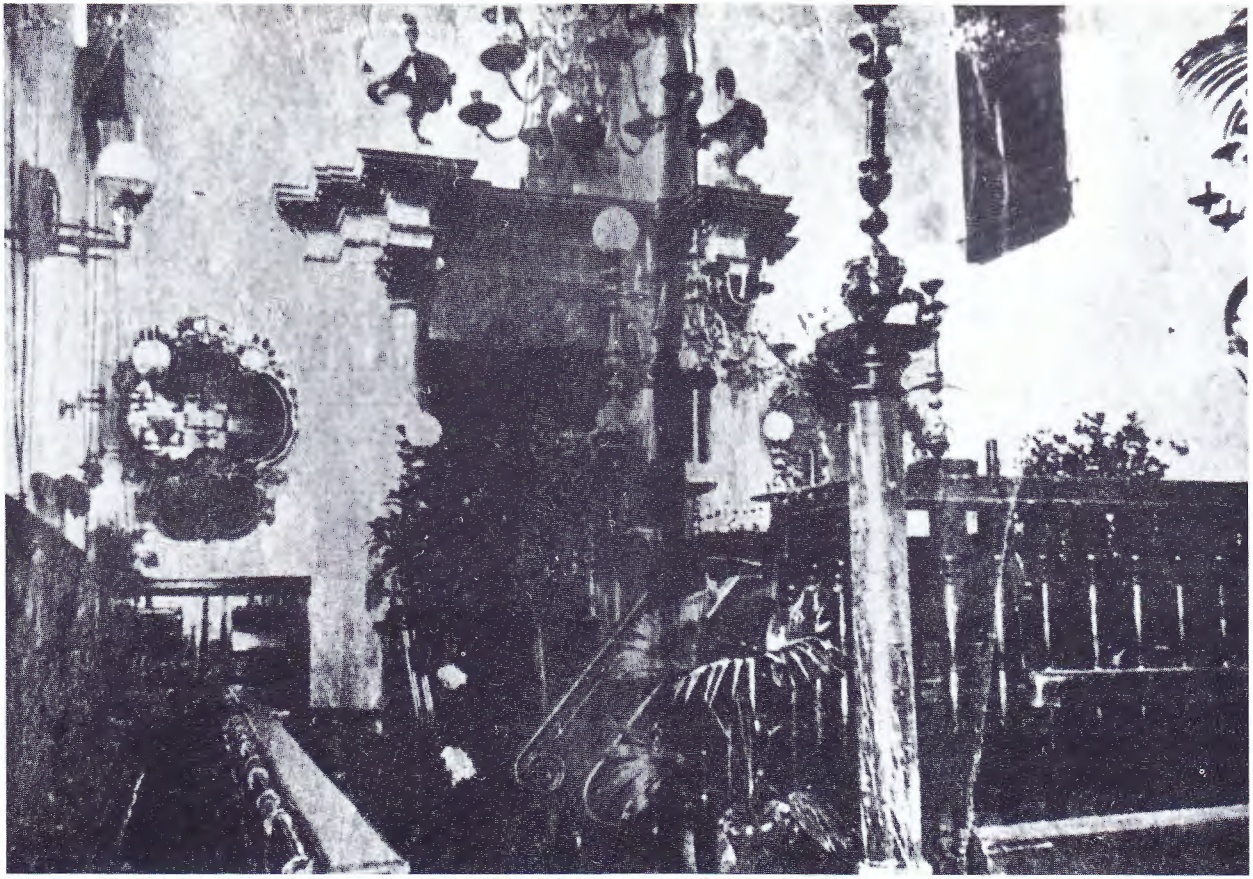

Het interieur van de synagoge tijdens haar 90-jarig bestaan in 1932.

Gorcum het zuidoosten, richting Vijfzinnenstraat) wordt geleid. De vrouwenafdeling blijft dus achter ons.
Te onderscheiden is de verhoging of biema met balustrade, trapje met gekrulde leuningen en op de hoeken pilaartjes. Duidelijk is, dat ook de Gorcumse Ark was voorzien van pilaren, een voorhang en bovenin een tekst. Enkele treden leiden omhoog naar de lezenaar voor de Ark. De negenarmige chanoeka-kandelaar is alleen op de foto uit 1941 te herkennen. Hij staat dan niet meer rechts van de lezenaar, maar is omgegooid. Links en rechts van de kast zijn schilden met opschriften tegen de wand aangebracht. Aan het plafond hangen zeer fraaie lichtkronen.

De Tora-mantel waarop een Tora-kroon is geborduurd, waaronder de tekst 'keter tora' (kroon der Tora). Tussen de lauwerkransen (deels onder het schild) de tekst: 'ch-k [Chewra kaddisje], Gemiloeth Chassidiem, k.k. [kille koudesj] Gorkum' (pieus gezelschap, Gemiloeth Chassidiem, gemeente Gorkum). Onderaan de datering (1868). Te zien zijn verder de zilveren siertorens met belletjes en het zilveren schild, waarop in het kleine rechthoekje de afkorting voor 'kroon der leer' en in het grotere de tekst 'Soekkot' ofwel Loofhuttenfeest. Joods Historisch Museum, Amsterdam.

Niet op deze foto's, maar nu wel in het Joods Historisch Museum te Amsterdam, is de Gorcumse Tora-mantel te zien. Uitgevoerd in steenrood velours met aan boven- en onderzijde goudfranje en geborduurde versiersels in gouddraad en een kroon in goudbrokaat met glasstenen. Volgens de Hebreeuwse tekst betrof het hier een schenking van het gezelschap Gemiloeth Chassidiem (zie pag.48), gedaan in 1868[6]. Bij deze mantel horen ook de zilveren torens met belletjes en de zilveren tas.

Uiterlijk onderscheiden de meeste synagogen zich niet van andere gebouwen met een openbare functie, anders dan door enkele symbolen of inscripties[7]. In Gorinchem was in het glas-in-lood-raam boven de toegangsdeuren een davidsster verwerkt. Daar boven viel de eerste regel van vers 4 te lezen. De drie grote gebrandschilderde ramen konden alleen van binnen goed bekeken worden. Zij staan symbool voor de klaagmuur te Jeruzalem, het huwelijk en het liefhebben van de naaste[8]. De bescheiden, in steen gehouwen, inscripties en symbolen zijn al aangehaald (zie pag.26). Was de Gorcumse synagoge een kleine en doelmatige, maar ook met beperkte middelen verfraaide, uiterlijk symbool van de joodse identiteit; inhoud werd eraan gegeven door de godsdienst zelf, die het meest intens beleefd werd op Sjabbat en de feestdagen.

De toegangspartij. Op de voorgrond het smeedijzeren hek (met prikkeldraad). Links en rechtsonder de steentjes met inscripties. Boven de deuren het glas-in-lood-raam met Davidsster en onder de kroonlijst vaag leesbaar de tekst (vertaald): 'Gaat met een loflied de poorten binnen, zijn voorhoven met lofgezang. Psalm 100 vers 4'.(links)

De drie gebrandschilderde ramen uit de synagoge, van links naar rechts: de klaagmuur, de tekst 'Gij zult Uw naaste liefhebben gelijk U zelve' (Leviticus 18:19) en verzinnebeelding van de heiligheid van het huwelijk. Museum 'Dit is in Bethlehem', Gorinchem (rechts).

Feestdagen

Sjabbat, de wekelijkse feestdag, is de rustdag na zes dagen van arbeid, analoog aan het Goddelijk scheppingsproces. Deze werkonthouding is aan een heel stelsel van regels gebonden, maar kan zich - al naar gelang de omstandigheden - binnen zekere grenzen wijzigen. Op vrijdagavond, bij zonsondergang, begint de Sjabbat met het ontsteken van twee kaarsen. De dag wordt ingewijd met de lofzegging over een beker wijn en een begroetingszang. Na de kinderen gezegend te hebben kan een feestelijke maaltijd beginnen na het aansnijden van twee broden. Op sjabbatochtend wordt tijdens de synagogedienst uit één van de vijf boeken van Mozes gelezen, waarna thuis weer een maaltijd volgt. Als er 's avonds drie sterren zichtbaar worden, neemt men afscheid van de Sjabbat, door een speciaal gevlochten kaars in het laatste restje wijn te doven. Tenslotte wordt de profeet Elia bezongen, de verkondiger van toekomstige vrede (verlossing)[9].

In de kleine Gorcumse kille werd de sjabbatviering uiteraard ook zo goed mogelijk onderhouden. De joodse bevolking werd in dat opzicht niet gehinderd[10]. Waar het de joden zelf verboden was om vuur of licht te ontsteken, werd dat wekelijks door niet-joden gedaan, zoals mevrouw De Man, die voor de oorlog schuin tegenover de synagoge woonde[11]. Op vrijdagavond was de eerste sjoeldienst. *'Elke vrijdagavond tegen de schemering, als de sabbat begon'*, ging Flip Polak naar de sjoel, *'gekleed in een zwart pak, zwarte rijgschoenen en een hoge hoed. Hij was altijd aan de late kant, want wekelijks ging hij op een holletje via Kortendijk, Kapelsteeg, Bloempotsteeg naar de Kwekelstraat'*[12]. Op zaterdag waren er drie diensten. *'De religieuze, traditioneel orthodoxe Joden gingen op Sabbath inderdaad 3x ... de heel erg liberale Joden uit Gorkum kwamen het minst'*[13].

Pesach (Pasen) is een achtdaags (lente)feest, waarop **bevrijding** centraal staat. Behalve de historische bevrijding uit Egypte, markeert het ook de natuurlijke verlossing uit de greep van de winter, en ten derde - op algemeen menselijk niveau - het achterlaten van

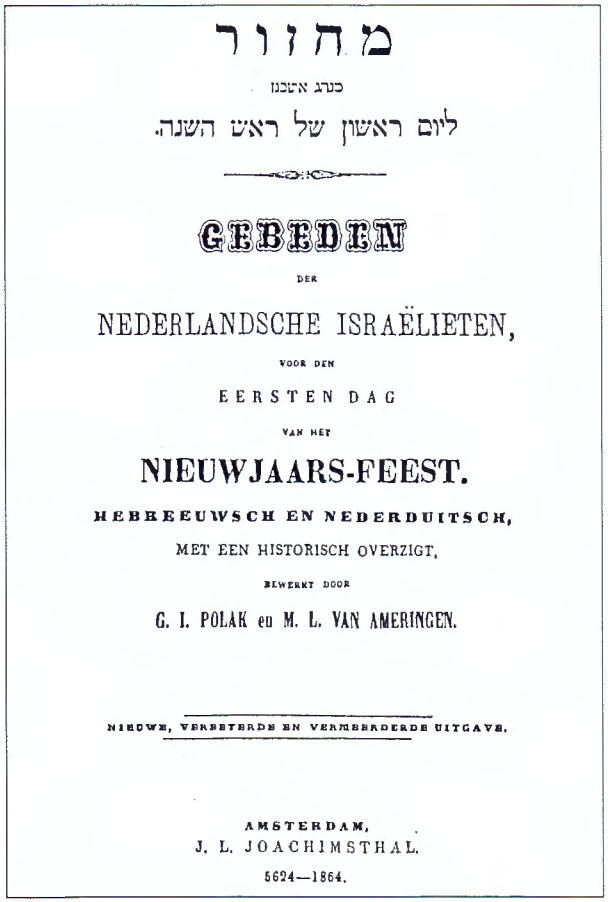

מחזור

כנרג אטכנו

ליום ראשון של ראש השנה.

GEBEDEN

DER

NEDERLANDSCHE ISRAËLIETEN,

VOOR DEN

EERSTEN DAG

VAN HET

NIEUWJAARS-FEEST.

HEBREEUWSCH EN NEDERDUITSCH,

MET EEN HISTORISCH OVERZIGT,

BEWERKT DOOR

G. I. POLAK en M. L. VAN AMERINGEN.

NIEUWE, VERBETERDE EN VERMEERDERDE UITGAVE.

AMSTERDAM,
J. L. JOACHIMSTHAL.
5624—1864.

Titelpagina van een gebedenboek voor het israëlitisch Nieuwjaar. In 1864 geschonken aan de Leerdammer Aäron Blok. Museum 'Het Poorthuis', Leerdam.

afgoderij en verslaving. Voor beide eerste avonden van het feest bestaat een orde van de dienst of 'seder'. Daarin speelt de vertelling (haggada) een grote rol en worden er door de jongste aanwezige vier traditionele vragen gesteld, naar aanleiding van de vier ingrediënten op de Sederschotel: pesach, matsa (ongezuurd brood), maror (bittere kruiden) en peterselie. De viering in familiekring wordt besloten door het zingen van een aantal tafelliederen[14].

In Gorinchem werd het ongezuurde, gistloze Pesachbrood of matses gebakken, zowel voor de joden in de stad als in Leerdam[15] en Giessen-Nieuwkerk[16]. Waarschijnlijk gebeurde dat in opdracht bij een niet-joodse bakker, waarvoor de gemeente zelf koshere middelen verschafte, zoals in 1941 maar liefst 184 (liter?) flessen Pesach-melk. De nieuwe jaarlijkse Pesachboekjes vonden ook hier aftrek[17].

De zeven weken na Pesach wordt de Omertijd genoemd, afgesloten door het Sjavoeot (Wekenfeest). Hoewel minder prominent gevierd, vormt toch niets minder dan de **openbaring** hier de kern. In de met bloemen versierde synagoge worden 's ochtends de Tien Geboden gelezen. Tot diep in de nacht wordt daarna doorgeleerd uit de Tora (wet) en Talmoed (commentaren). Tegen de achtergrond van de samenvallende oogstviering leest men tijdens Sjavoeot ook graag het boek Ruth[18].

In de herfst wordt het Loofhuttenfeest (Soekkot) gevierd. Het staat in het teken van de **bescherming**. De loofhut werd vroeger gebruikt als geïmproviseerd verblijfplaats tijdens de najaarsoogst. Gedurende hun tocht van Egypte via Sinaï naar het beloofde land woonden de joden ook in dergelijke 'tenten'. Daarmee werd de loofhut symbool voor het zwervende bestaan van de joden, maar ook van de kwetsbaarheid en de behoefte aan bescherming van de mens.

De wijze van opbouw van de echte soekka of loofhut is ook weer aan vele regels gebonden. Kenmerkend is het dak van takken en vruchten (palm- en citrusvrucht, myrte of bosbes en wilg), dat deels open blijft om de hemel te kunnen zien[19].
Alleen van Flip Polak is bekend, dat hij het Loofhuttenfeest door bracht *'in een door hem gebouwde hut in een vertrekje achter de winkel'*[20]. In Leerdam had Van Gelder omstreeks 1920 een groot houten bouwsel bij de synagoge laten plaatsen, dat *'van binnen geheel met bloemen versierd'* was. *'Boven in was een luik, dat op de laatste avond van Loofhutten geopend werd, om te zien of er al sterren te zien waren. Dan was immers het Loofhuttenfeest voorbij. Na gebruik werd deze loofhut weer bij Van Gelder opgeborgen'*[21].
De achtste en negende dag vormen een afzonderlijk feest: Slotfeest en Vreugde der Wet. Het laatste feest wordt gevierd als afsluiting van een jaar lezen uit de Tora. Op de vooravond worden de Torarollen dansend en zingend door de synagoge gedragen. In de synagogedienst overdag mogen ook de kleinere kinderen komen. Zij krijgen na afloop dan bruidssuikertjes[22].

Het israëlitische Nieuwjaar of Rosj Hasjana valt in de maand september of oktober (in 1989, precies op de overgang van deze twee maanden, begint het jaar 5750). Men gedenkt dan niet alleen het begin, maar ook de vernieuwing van, de schepping. Een terugblik om vooruit te kijken. Aan de vooravond wordt appel met honing gegeten en wenst men elkander 'een goed en zoet nieuw jaar' toe. In de synagoge-dienst 's morgens weerklinkt eerst bazuingeschal, door op een ramshoorn of sjofar te blazen[23].

Nieuwjaar is ook het begin van tien dagen van inkeer, afgesloten door Grote Verzoendag (Jom Kippoer). Men schenkt elkaar **vergeving**, maar ook wordt er collectief om vergiffenis gevraagd, door vanaf de vooravond te vasten. Als teken van berouw worden

Ned. Isr. Gemeente te Gorinchem.

DIENSTJAAR 5659 / 1898.

De Heer E. Wijzenbeek

heeft op (מוסף) יום הכפורים

de Ceremonie: פתיחה היום תאמצנו

De Thesaurier,

Een 'eerbewijs' voor een rituele handeling in de synagoge. Hier het briefje voor E. Wijzenbeek, die op 'Jom Kippoer [Grote Verzoendag], middaggebed (moessaf), de Ark heeft geopend'. Gemeente Archief, Gorinchem.(boven) Estherrol, in 1928 uitgereikt aan de dan Kerkelijk meerderjarig geworden H.H. Meijler.(rechts)

dan geen leren schoenen gedragen, gaat men in het wit gekleed en is ook de synagoge wit gehuld. In de avonddienst wordt het 'Kol Nidrei' gezongen, een melodie dat de joden een groot gevoel van saamhorigheid geeft. De volgende dag vinden er drie diensten plaats, met 's ochtends een dodenherdenking en tegen zonsondergang het slotgebed en de afsluiting met weer een sjofartoon[24].

Zoals overal, was op Nieuwjaar en Grote Verzoendag *'practisch de gehele Joodse Gemeenschap van Gorkum in de synagoge (sjoel) present'*[25], dan *'was het een hele drukte daar in de Kwekelstraat'*[26]. Het gebedenboek ter viering van Nieuwjaar werd gelezen (een Leerdams exemplaar is bewaard gebleven[27]). De aanwezigen bij de middagdienst op Jom Kippoer, konden een 'letterlijk eerbewijs' krijgen in de vorm van een briefje, waarvan het exemplaar van Emanuel Wijzenbeek uit 1898 getuigt[28]. Eerder, in 1873, had de synagoge van de weduwe Van Straten een voorhangsel van witte zijde moiré antique ten geschenke gekregen om op Grote Verzoendag voor de Verbondsark te gebruiken[29].

De herovering van de tempel van Jeruzalem door de Makkabeeën in 165 vóór de 'gewone (of kleine)' jaartelling was de aanleiding voor het Chanoeka- of

Inwijdingsfeest, dat zich later tot (winter)feest van het **licht** ontwikkelde. De viering krijgt gestalte door het ontsteken van de negenarmige Chanoeka-kandelaar. De acht lichtjes worden ontstoken met behulp van de negende: elke avond ééntje meer. Het geven van cadeaus is een recente toevoeging aan de feestvreugde. Chanoeka is geactualiseerd vanuit een eerste poging om op te komen voor de eigen cultureel-religieuze identiteit in een pluralistische samenleving, het recht om anders te kunnen zijn[30].
Tenslotte kennen de joden nog het Bomenfeest (einde van de winter), wat tegenwoordig vooral gestalte heeft gekregen in het planten van bomen, en het Lotenfeest of Poeriem (voorjaar). Het laatste feest heeft als thema de dreiging van fysieke ondergang en de daarop volgende onverwachte **redding**. Alles staat bij dit merkwaardige feest op z'n kop: de synagogedienst verloopt onordelijk, er wordt herrie gemaakt en mensen verkleden zich. Het verhaal van Esther, de joodse vrouw van een Perzische koning, die een dreigende uitroeiing van de joden wist te voorkomen, wordt verteld[31].

Verenigingsleven
Naast de noodzakelijke organisaties als kerk- school- en armbestuur, ontwikkelden zich ook enige joodse verenigingen, die op cultureel en maatschappelijk terrein activiteiten ontplooiden. Hoe omvangrijker een kille, des te uitgebreider het verenigingsleven[32]. In een piepkleine gemeente als Leerdam telde men er omstreeks 1900 toch nog twee: 'Bigdeij Koudesj' en 'Menouras Ha mour'. De eerste droeg zorg voor de gewijde voorwerpen en de tweede vereniging werd gevormd door mannen, die de joodse begrafenissen verzorgden[33]. De wat grotere Gorcumse kille kende een iets hogere graad van organisatie.

De oudste en best bekende vereniging was 'Ets Haim' (boom des levens)[34]. Deze was *'reeds sedert geruimen tijd'* voor de herdenking in 1867 van de vijftig jaar eerder geopende (eerste) synagoge opgericht. Het doel van de vereniging was toen om de Heilige Wetsrollen met twee paar zilveren siertorens te verfraaien. Dank zij de 'onbekrompen bijdragen' van de leden slaagde men in die opzet en kon voorzitter L. de Hartog de voorwerpen overdragen[35]. Er zouden nog vele van dergelijke geschenken volgen, zoals: enige wetsrollen, een Toraschild, een rood fluwelen voorhang met spiegel en prachtig bewerkte manteltjes van blauw en rood fluweel voor de Heilige Wetsrollen. In 1898 bood de vereniging eveneens een versiering voor de wetsrollen aan. Nu rijkelijk van zilver voorzien en van een inscriptieplaat met in het Hebreeuws de tekst: *'Ter gedachtenis geschonken op den dag der troonsbestijging van onze geëerbiedigde Koningin Wilhelmina. Hoog verheven blijve Haar heerlijkheid. Aangeboden door de vereeniging Eyts Gajiem'*. Het geheel was onder toezicht van S. van der Sluis uitgevoerd[36].

De vereniging beperkte zich niet tot het geven van religieuze voorwerpen. Men had ook oog voor meer praktische zaken. Zo werd de synagoge, bij de viering van haar 60-jarig bestaan in 1902, verluchtigd met sierlijk bewerkte gasornamenten[37]. Dertig jaar later volgden een elektrische lichtinstallatie, aangebracht door 'Het Wonder van Gorinchem', en nieuwe gordijnen. Bij dit jubileum memoreerde voorzitter Salomon Kalker: *'hoe de twee geschenken ... te zamen één geheel kunnen vormen en bij uitstek geschikt zijn om die intieme, innige sfeer te vormen, zoo karakteristiek voor ons Jodendom'*[38]. In november 1940 tenslotte kreeg de sjoel een complete vloerbedekking van de vereniging cadeau[39].
Van Goch stelde niet ten onrechte, dat al deze geschenken nog meer waarde en betekenis kregen, door de wetenschap, dat de benodigde gelden via kleine, wekelijkse contributies - ook van minderbedeelden - waren bijeengespaard[40]. Los van de vreugde om te

kunnen geven, stond er echter ook wat tegenover. De diverse jubilea en herdenkingsbijeenkomsten waren niet alleen religieus opwekkend, maar hadden ook anderszins een feestelijk karakter. Dit bleek in 1932, toen daags na de herdenkingsdienst, van heinde en verre feestgangers naar zaal Cambrinus aan de Appeldijk getogen waren *'om met Yts Chajim te jubelen'*. Na de diverse plichtplegingen, zoals bedankjes aan bestuur en feestcommissie, kon het doek worden geopend *'voor de eerste acte van 't bekende werk van A.A.C. de Vletter: 'Zus'. Dit stuk met zijn pracht tendenz, n.l. de verderfelijke invloed van alcohol en slechte vrouwen op een jongen man'* werd *'op zóó eminente wijze vertolkt'* door de Gorcumse toneelvereniging Kunst na Strijd, *'dat meerdere malen gehaald moest worden'*. De tombola, het bal onder leiding van de zingende balletmeester Bouman, een souper en dansmuziek van het ensemble Snoeck, completeerden de dag, die door een dankgebed werd afgesloten[41].
Ets Haim leek dus in een tijd van economische crisis en bij een sterk gekrompen joodse gemeente de geest vaardig te kunnen krijgen en aan het zelfbewustzijn uiting te geven.
Weinig is bekend over de weldadige instelling 'Gemi

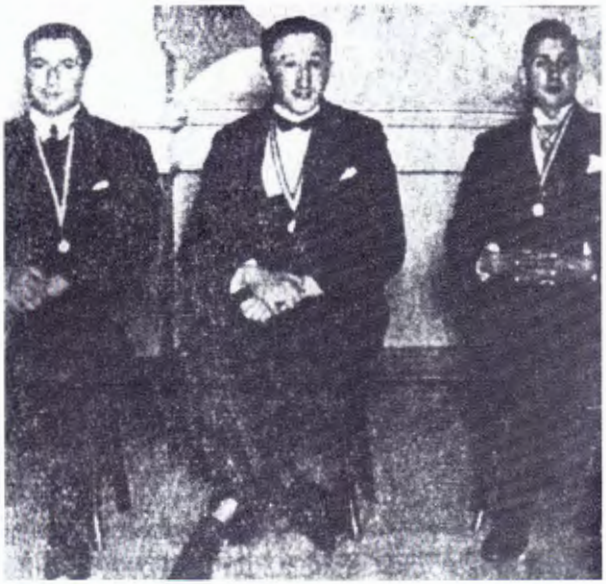

De leden van de feestcommissie bij het Sjoelfeest te Gorinchem. Van links naar rechts: Abraham Benjamins, Salomon Kalker en Ies Meijer.

Het bij die zelfde gelegenheid in 1932 samengestelde damescomité, met van links naar rechts: Cornelia van Vriesland, Princesse Kalker, Hulda Meijer-Hes en Belia Meijer-Cohen.

Het kerkbestuur speelde vanouds een centrale rol in de organisatie van de kerkelijke gemeente. Hier poseert het bestuur ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de synagoge. Onder hen Aäron Leviticus (voorzitter) en Jacob Brommet (leraar).

Het kerkbestuur in 1932 met v.l.n.r. A.J. van Vriesland, S. Kalker en J. Meijer. Staand de voorzanger of chazzan de heer Davidson.

loet Chasadiem' (Verrichting van Liefdewerken). De Gorcumse adresboeken vermelden de instelling tussen de jaren 1868 en 1928, met de namen van de bijbehorende bestuursleden[42]. Maar wat waren nou haar preciese taken? Gelijknamige organisaties in andere plaatsen kunnen iets aangeven. Zo stond Gemiloet Chasadiem te Oss voor een begrafeniscollege[43] annex Thora-studieclub[44], was de naam te Zaltbommel gekoppeld aan 'ziekenbezoek'[45]. Waarschijnlijk kunnen deze liefdewerken ook te Gorinchem tot het arbeidsveld van Gemiloet Chasadiem gerekend worden. Verder kan gedacht worden aan bejaardenhulp, kinderopvang en andere vormen van, vooral morele, onderlinge steun. Deze liefdadigheid speelde dus een belangrijke sociale rol en hoorde gepaard te gaan aan studie van de schriftelijke en mondelinge leer[46].
In hoeverre de vrouwenvereniging uit Gemiloet Chasadiem voortsproot, of er onderdeel van was, is onduidelijk. In het Adresboek van 1908 vinden we wel de dames Van der Sluis-Sturrekop en Nort-Perexempel als directrices onder de bestuursleden vermeld[47].
Mevrouw Nort werd in 1932 echter ook als (oud-) voorzitster der 'Vrouwen Gewra' genoemd[48]. Een zelfde probleem geldt voor een jongelingsvereniging, waar in 1902 sprake van was. Opereerde die ook onder de vleugels van Gemiloet, of was zij zelfstandig? In ieder geval horen wij er, na de aanbieding van een gebedenboek, voorzien van een zilveren plaat met inscriptie, voor de dienst in de 60-jarige synagoge[49], niets meer van. Het aantal jongelieden zou ook te gering worden voor het in stand houden van een aparte club.
Waarschijnlijk zijn alle sociale verenigingen en activiteiten ontsproten uit de Gorcumse afdeling van de nationale Maatschappij tot nut der Israëlieten in Nederland. Vanaf 1851 gaf de landelijke bond een jaarboekje uit, waarin de besturen en bestuurders van elke afdeling worden genoemd. De afdeling Gorinchem was klein en kwijnde (maximaal 13 leden).
Voordat zij omstreeks 1875 verdween, kende zij - naast de ons bekende besturen van de school en Gemiloet Chassadiem - ook nog een instelling onder de naam Tieféreth Bechoriem (1856) en voorts een leenfonds, een leesinrichting, een zangschool, een vereniging tot het leren van ambachten aan minvermogende jongens en meisjes en een spaar- en bewaarkas (1852/1859). Alleen de weldadige instelling Gemiloet bleef bestaan, zoals wij hiervoor zagen[50].
Tenslotte was er vanaf 1892 een afdeling van de Alliance Israélite Universelle[51], de latere Joodse Internationale (JOINT).

Overzicht godsdienstleraren/voorzangers:

Samuel David	1811
Simon David Wagenaar	1817
Salomon Levie van Munden	1830-1831
Jacob Emanuel Polak	1830-1834
A.J. Klasser	1851
J. Ossedrijver	
M.J. van Wezel	1852-1856
Benedictus Levieson	1854-1867
J.A. Polak	1867-1868
J. de Vries	1868
S. Elzas	1876
Abraham Simon Hildesheim	1876-1877
Salomon Sitters	1878-1880
Salomon Poons	1892-1905
S. Mendels	1908-1910
Jacob Brommet	1911-1917
S. de Haas	1921
Barend Josua Katen	1931-1932
Davidson	1932
Max Seijffers	1940-1946

(namen en jaartallen voor zover bekend)

Integratie

De emancipatie van de voormalige 'joodse natie' had in 1796 ingezet met de verwerving van gelijke burgerrechten (zie pag.14). Daarmee was niet automatisch ook de integratie tot stand gekomen. Dat proces zette zich onder het bewind van koning Willem I in, met een regeling voor het kerkbestuur, maar ook door het afstaan van een stuk eigen identiteit, als gevolg van het van hogerhand met kracht tegengaan van het jiddisch in het joodse onderwijs en de eredienst[52]. Het vermocht de van joodse zijde ontwikkelde liefde voor het Oranjehuis niet bekoelen, integendeel, want mede door een koninklijke subsidie kon de nieuwe synagoge van Gorinchem tot stand komen[53]. Voor de vorsten werd daar dan ook gebeden[54], overeenkomstig de tekst van een door A. de Hartog gegeven houten bord. Ets Haim betuigde haar vreugde voor de troonsbestijging van Wilhelmina in een aan de synagoge geschonken versiering[55]. In zekere zin kan deze lijn doorgetrokken worden tot aan de verdediging van het

*Opperrabbijn dr. L.B. Ritter (boven) sprak bij de feestelijkheden van 1892 een rede uit en vervaardigde een gelegenheidslied (rechts) een zgn. acrostichon of naamvers, waarvan de beginletters het woord GORINCHEM vormen: **G**eef rust aan knaap, bejaarde en vrouwen **O**nze harten beproef niet, oh Heer, ons knie zal voor U buigen **R**icht, machtige Heer, ons een dag van vreugde aan **I**mmers, op deze dag zullen wij een lieflijk gesprek voeren, ten overstaan van de Heer **N**u zal Zijn licht schitteren, Zijn zon zal over ons stralen **Ch**oraal: sterk zijn de grondvesten van Uw huis, zij - die het bedreigen - zullen verpletterd worden **E**n op Uw muren zult Gij vrede laten heersen, bewaar hen voor vernieling **M**ogen wij spoedig de verrukkingen van Uw heiligdom zien in het land van Nahali-ël [Deut 8:7 een goed land van beken, bronnen en wateren].*

קְהִלַּת יעקב, התאספי לתפלה הנה
חִישו נער וישיש גם נשים אתנה
אֵל על נשא לבבנו, נכרעה ברך
רִבות עשה ה' לנו אל גדול הֵערך
יום שמחות הוא: בו נערוך לפניו שיח
נְרו יפיץ, שמשו עלנו יזריח
חַסן יסודי הבית, כן ירוצצון
עַל חומותיו תפקוד שלום בן יתפרצון
מְהר נראה חמדת מקדשך בארץ נחליאל

vertrek van de koningin bij de Duitse inval in 1940 door de geassimileerde dr. Biegel[56].
Optimale integratie is een wisselwerking. De stedelijke gemeenschap toont belangstelling voor haar ingezetenen met een joodse identiteit en joden participeren in die stad. Het stadsbestuur gaf acte de présence bij de diverse jubilea. In 1932 verwoordde burgemeester Kootstra als 'andersdenkende' zijn *'verheugenis, dat in dezen materialistischen tijd de Joodsche gemeente blijk geeft van opbloeiend geestesleven en saamhorigheid'*. In hetzelfde Feestnummer ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de synagoge te Gorinchem,

De winkeliersvereniging bijeen in de (oude) Doelen. In het midden de heer J.A. Polak (1880-1928).

waren ook vele advertenties van niet-joodse bedrijven opgenomen, zoals N.V. Betondak, De Vries-Robbé & Co, de Gasfabriek, de Incasso-Bank, fotograaf A.A. Coertse, Heeren- en Kinderkleding Bahlmann, en vele anderen[57]. Het optreden van toneelvereniging Kunst en Strijd onder leiding van de heer Mol, was één van de Gorcumse culturele bijdragen aan dit jubileum. In welk verband de vermelding in het verslag, dat deze vereniging *'van alle kanten tegengewerkt is'* en haar is *'verzocht hun plan te laten varen om voor IJts Chajim te spelen'*, is onduidelijk. Maar zij *'heeft zich trouw getoond aan hun gegeven woord en ondanks alle dwarsboomerij, doorgezet'*. Daarvoor ook werd haar dank gebracht[58].

Aan de hand van de Adresboeken kan de toenemende participatie van joodse burgers aan het Gorcumse verenigingsleven enigszins worden geconstateerd. Het betrof wel steeds verenigingen of instellingen met een algemeen/neutraal karakter. In 1868 vinden wij de voorzitter van het kerkbestuur J. Hijmans, ook als thesauriër van de Maatschappij van Weldadigheid afdeling Gorinchem[59]. De Vrijmetselaarsloge 'Orde en Vlijt' had in 1876 de joodse arts A. Polack als secretaris[60].

Jacob Alexander Polak (1880-1928) was in 1921 actief binnen de koopmansvereniging 'Gorcum', voorzitter van de plaatselijke Oranje-vereniging, secretaris van de Vrijmetselaarsloge en voorzitter van de Onderlinge Glasverzekeringmij 'Gorcum'[61].

Een bijzondere plaats nam Machiel Koster binnen de Gorcumse culturele wereld in. Hij en zijn zuster hadden een verhuurinrichting voor toneelkostuums. Als regisseur en auteur van toneelstukken, neigde hij 'uiteraard' naar kostuumstukken, dan werden bij hen de kostuums en requisieten gehuurd[62]. Een bekend stuk van Koster had het Gorinchem van de in 1417

Enige uitvoerenden van het sprookjesspel 'Goud Sprookjes Tooverlied' met zittend op de voorgrond, v.l.n.r.: dirigent Charles van de Rosière, componist Otto Ludwig (?), tekstschrijver Machiel Koster en Daniël du Croo (17 maart 1906).

gevallen Willem van Arkel als decor: 'De Zwanenjonker'. In 1923 geschreven[63], werd het eens Buiten de Waterpoort in de openlucht opgevoerd met 'strooien' Willem Vernooij als hoofdrolspeler. Deze man ging zo in zijn spel op, *'dat hij vergat te sneuvelen'*. Koster, die de regie had, kwam tussen de coulissen vandaan en zei: *'Vernooij, sneuvel nou!'*. Tevergeefs. *'Met een wandelstok hebben zij hem toen om zijn enkel gehaakt en zo hebben ze hem onderuit getrokken'*[64].

Ter gelegenheid van het onafhankelijkheidsfeest in 1914 had Koster een feestcantate gecomponeerd, getiteld: Door Smarte tot Verheugenis. Daarvan luidt het van Gorcums chauvinisme getuigende Slotkoor:

'O'dierbare veste, mijn Gorinchem,
Laat juichend mijn hymne u doorschallen.
In vlammende woorden, in vur'gen klank.
In jubeling van duizendtallen.
Mijn liefde ontvlamt u met fellen gloed,
Omweeft u met glansaureoolen,
Mijn mond viert uw vrijheid, mijn ziel uw eer,
In weelde van grootheidsidolen.
En dooven mijn oogen, verstomt mijn mond,
Mijn ziel zal u blijven omgloeien,
Totdat zij eens zien zal haar iedeaal:
'Uw glorie, uw grootheid, uw bloeien'.
In 't stervensuur juich' nog mijn veege borst,
Met al wat aan kracht daar nog restte:
'Heil u, Koninginne! Heil, vaderland!
Heil Gorcum, mijn dierbare veste!'[65]

Machiel Koster werkte voor de toneelverenigingen 'Inter Amicos', 'Kunst na Arbeid' en 'Onderling Genoegen'. Voor de laatste schreef hij ook het clublied[66]. Zijn katholieke vriend Theodorus Breijs verleende hem altijd muzikale medewerking[67]. Het creatieve en arbeidzame leven van broer en zus Koster eindigde in mineur (1933). *'Op een gegeven moment werden ze dood in hun huis aangetroffen; ze hadden de gaskraan opengedraaid, want ze bezaten geen rooie cent meer en wilden dat voor de wereld niet weten'*[68]. De crisisjaren boden juist voor hen weinig emplooi meer.
Naast de zakelijke relaties en de contacten binnen verenigingen en instellingen, waren er uiteraard ook ontmoetingen in de privé-sfeer, die tot vriendschappen konden leiden. Voor Ies Meijer gold dat middels zijn bridge-avondjes[69]; het onafscheidelijke vriendinnenkoppel mevrouw Bartol en Princesse Kalker werd op de padvinderij wel spottend 'black and white' genoemd[70]; de katholieke familie Holland onderhield vriendschappelijke contacten met 'opa en oma Van Vriesland', die evenals zij op de Grote Markt woonden[71]. Deze voorbeelden moeten niet overschat worden, want in een tijd van voortschrijdende verzuiling legde men de meeste sociale contacten toch voornamelijk binnen de eigen groep.

6. DE KILLE WORDT KLEINER

Hadden in de eerste helft van de 19de eeuw de joden zich over de provincies uitgewaaierd, om tot in kleine dorpen verzorgende functies uit te oefenen; na ongeveer 1860 valt er weer een toenemende trek naar de stedelijke centra waar te nemen. Men volgde als het ware het economische tij, dat nu weer in het voordeel van de zich industrialiserende steden keerde. Daar kwam bij, dat de opkomst van de spoorwegen de mobiliteit vergrootte, wat joodse kooplieden vanuit centrale punten beter deed opereren. Dit proces ging wel weer ten koste van de kleine joodse winkelier of handelaar op het platteland[1].

Het eerst vervielen dus meestal de joodse gemeenschappen in de dorpen, waarvan de overblijvende gemeenteleden aansluiting zochten bij de dichtstbijzijnde grotere kille. Zo kon Gorinchem eerst joden uit Giessen-Nieuwkerk begroeten, gevolgd door geloofsgenoten uit Werkendam met Woudrichem en Leerdam (waarin eerder Asperen was opgenomen).
Naast demografische en economische aspecten, deed vanaf het begin van de twintigste eeuw een nieuw verschijnsel zijn intrede: ontkerkelijking en assimilatie in een tijd van verzuiling.

In groter Gorcums verband

De joodse inwoners van Giessen-Nieuwkerk sloten zich in 1899 bij de kille van Gorinchem aan[2]. Voordien werden er echter al wel Nieuwkerkers op de begraafplaats aan de Arkelse Dijk ter aarde besteld[3]. Op Sjabbat kwam men samen in het oostelijk gelegen opkamertje boven de kelder van een groot huis op de Nieuwkerkse Buurt, waar de niet nader aangeduide Levi 'de Jood' woonde. Hij zal de meest welgestelde onder de dorpsjoden zijn geweest. Naar men zegt was hij slager en veehandelaar. Er werd aan zijn huis ritueel geslacht. Bij een verbouwing van het latere café Muis werd nog een betegelde put gevonden, waar het slachtbloed in afvloeide[4].
Harry 'de Jood' van der Giessen was manufacturier en reed op een soort tilbury-kar met lapjes de dijk langs. Simon Minikus was koopman van lorren en oud papier en liep samen met zijn vrouw Miet Groenteman voor hun negotie met een hondekar door de streek. Zij en de familie Blom waren karig gehuisvest. Tenslotte was er nog kaashandelaar Leemans, die aan de Dorpsstraat (nu nr.18) woonde[5].
De kaashandel was een niet onbelangrijke nering in deze streek. Verschillende boeren wrongen namelijk 'jodenkaas', zoals Piet den Toom in Muisbroek en Verrips in Doet. De laatste had daarvoor een tweede pekelkelder, waar geen spek in bewaard mocht worden. Ook Van der Zouwen in Bovenkerk en Huisman in Peursum maakten de jodenkaas, die volgens rituele eisen werd bereid[6].

Volgens overlevering zouden in de tweede helft van de 19de eeuw 'circa 35-40 joden op Nieuwkerk hebben gewoond'[7]. Dit nu lijkt overdreven. In 1860 waren het er zestien op een bevolking van 674 zielen. Weliswaar een snelle toename, want een kleine twintig jaar eerder woonden er nog pas vijf israëlieten, die toen nog tot de ringsynagoge van Dordrecht werden gerekend. Uiteraard kon op dergelijke getallen de grootte van één gezin al veel invloed uitoefenen[8].
Vóór 1899 zal sprake van een afname zijn geweest, die tot de aansluiting bij Gorinchem leidde. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog woonden er

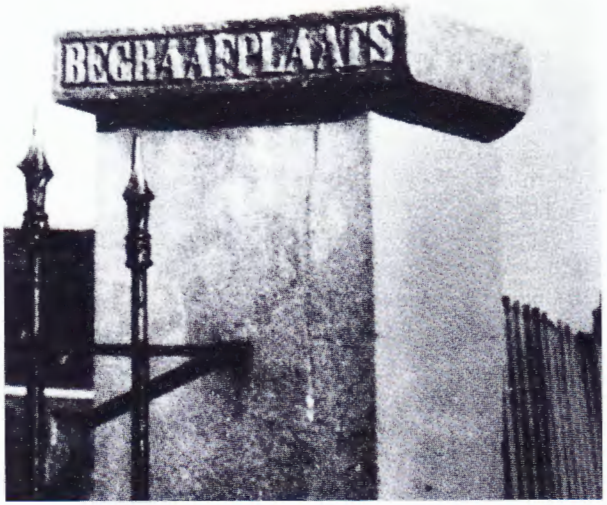

Twee hardstenen zuiltjes van het toegangshek van de joodse begraafplaats bij de Hoogpoort te Leerdam.

In 1960 zijn de hardstenen opschriften met rechts 'israelietische' en links 'begraafplaats' verwijderd.

geen joden meer in het dorp. Lang voordien waren de laatsten weggetrokken; maar ook elders bleken zij niet veilig voor de Duitse bezetter. Vijf geboren Nieuwkerkers vonden hun eind in de Middeneuropese inferno's[9].

In 1920 werd joods Werkendam bij Gorinchem gevoegd[10], waardoor een eind kwam aan een langdurige joodse zelfstandigheid, want reeds in de 18de eeuw was in dit dorp een begraafplaats aanwezig[11]. Waarschijnlijk werden hier, en op een tweede dodenakker[12], ook de overleden joden van Woudrichem en het tussengelegen De Werken en Sleeuwijk ter aarde besteld. Er was ook een synagoge[13]. Op 1 januari 1860 konden in deze drie gemeenten 33 israëlieten worden geteld: 17 uit Werkendam, 12 uit Woudrichem en 4 te De Werken[14].
Aangenomen kan worden, dat het aantal joden te Werkendam afnam - mogelijk mede door de opkomst van het orthodoxe calvinisme ter plaatse - terwijl dat in het vrijzinniger en meer gedifferentieerde Woudrichem op peil bleef. Waar nader statistisch materiaal (nog) niet is vergaard, blijven als aanwijzingen: de geboorteplaatsen van de oorlogsslachtoffers (9 uit Woudrichem, 3 uit De Werken c.a. en 1 uit Werkendam)[15] en de betrokkenheid van alleen 'Woerkummers' met de kille Gorinchem. Zo kwamen enkele bruiden uit Woudrichem[16] en had de familie Benjamins zijn besognes, een voddenhandel aan de Kortendijk, te Gorinchem[17]. Deze familie probeerde als het even

kon de sjoeldienst bij te wonen. Alleen bij slecht weer, wanneer de overtocht ondoenlijk was, lieten zij verstek gaan[18]. De Benjamins betuigden hun solidariteit door, na de vernieling van de Gorcumse synagoge in 1941, een renteloze lening van *f* 150,- te schenken[19]. Ook hun laatste tocht voerde via Gorinchem (zie pag.82).

Te Asperen woonden in het begin van de 19de eeuw zeven joden[20]. Een halve eeuw later waren het er 19 op totaal 1.242 inwoners[21], in 1887 telde men 23 joden, die overigens vijf jaar daarvoor naar de Leerdamse gemeente waren overgegaan. Er zette een snelle daling in, want in 1907 woonde alleen de in 1855 geboren Salomo Nieuwendijk nog in het stadje. Zijn vrouw en kinderen waren hervormd[22]. Familie te Amsterdam maakte zich in 1934 zorgen over het onderhouden van de kleine begraafplaats aan de Appeldijk, waarvan het eigendomsrecht onduidelijk was; Salomo wilde wel bijdragen in het onderhoud, mits ook anderen dat zouden doen[23]. Door de overgang van Leerdam naar Gorinchem en de oorlog (Nieuwendijk overleed maart 1945[24]) zal daar weinig meer van zijn gekomen.
Dat de joodse geschiedenis van Leerdam verder teruggrijpt dan die van de Gorcumse kille is reeds aangegeven (zie p.100), maar rond 1800 was de gemeente van Leerdam al wel kleiner: 56 joden in 1796 en 72 in 1809. En dat was dan inclusief de joden uit Asperen, Beesd en Schoonrewoerd. Dit aantal bleek in 1827 te zijn afgenomen[25], waarschijnlijk mede door het afsplitsen van Asperen. In het midden van de 19de eeuw kende de kille voornamelijk 'minderdraagkrachtigen'. Slechts 5 à 6 gezinnen konden kerkelijke belasting opbrengen. Tussen 1913 en 1935 voltrok de aftakeling zich snel. Van 48 naar 6 personen. Vooral in de eerste crisisjaren waren velen naar Amsterdam getrokken. Daar was joodse ondersteuning te vinden[26].

Bestuurslid Jacob de Vries gaf in 1934 zijn reden van vertrek aan. Hij wilde *'in een Joodsche kille wonen!'*[27]. Opheffing en aansluiting bij Gorinchem waren een logisch gevolg.
Nadat in 1827 een huis aan de Nieuwstraat, dat vermoedelijk als huissynagoge dienst deed, door storm was vernield, besloot de gemeente van het afkomende materiaal een nieuwe synagoge op te richten. Het uiterst eenvoudige bouwsel werd al in 1854 vervangen door een nieuw. De boven de deur geplaatste plank met opschrift *'Gaat tot Uw poorten in met lof'* bevindt zich nog in museum Het Poorthuis[28]. Op 1 december 1935 hield opperrabbijn Davids de laatste dienst, waarin hij de ondergang van de Leerdamse gemeente naast een komend joods rijk plaatste. Daarna werden de wetsrollen naar Gorinchem overgebracht[29]. Aan de synagoge waren nog een ritueel badhuis of mikweh, een schoollokaal (Nieuwstraat 13) en een kosterswoning op nummer 15 verbonden[30].
Na het 16de-eeuwse 'Jodenkerckhoff', verkreeg men in 1767 een erf op de wal bij de Hoogpoort. Snel buiten gebruik gesteld, bleef het hek tot de ruiming in 1960 staan. In 1832 werd een deel van de nieuwe algemene begraafplaats aan de joden toegewezen, maar een uitbreiding werd niet toegestaan. Daarom kocht het kerkbestuur nog een stuk grond aan de Noorder-Lingedijk (1854), waar nu nog zo'n veertig graven zijn[31].

De Leerdamse joden waren veehandelaar/slager, zoals Jonas van Straten in de Fonteinstraat; handelden in textiel of lompen (omstreeks 1850 de bijverdienste voor onderwijzer De Vries); of hadden een nering als pettenmaker, horlogemaker, zilversmid of meubel- annex naaimachinehandel (familie Van Gelder aan de Hoogstraat). Men was in dat verband aangesloten bij winkeliersvereniging De Middenstand. Leden van de familie Walg tenslotte waren, vanuit hun veehandel, sportief actief in de harddraverij[32].

Foto van de sjoel aan de Kwekelstraat, opgenomen in het Memorboek van M.H. Gans.

Een kleinere Gorcumse kille

In het *'oppervlakkige overzicht van de Mediene ... gegeven door M.H. Gans (Memorboek)'*[33], wordt Gorinchem opgevoerd *'Als voorbeeld voor de achteruitgang van vele kleinere gemeenten'*. Tussen 1900 en 1911 vertrokken hier vandaan 112 joden naar elders, waardoor er maar 106 personen over bleven[34].
De terugval is inderdaad vrij fors en tamelijk snel geweest. Was de joodse bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw zo goed als stationair gebleven, nu vond binnen een decennium een halvering plaats, gevolgd door een langzame daling. In 1940 bleken er nog maar 61 leden te zijn, dan aangevuld met 24 (gevluchte) buitenlandse joden[35].

De achteruitgang heeft zich ook relatief laat voltrokken. Identieke processen signaleerden wij eerder in de omringende dorpen, maar ook in algemene zin gold, dat het 'verval' van lokale joodse gemeenten in burgerlijke gemeenten met minder dan 20.000 inwoners (de categorie waartoe ook Gorinchem behoorde), rond 1870 inzette. Voor grotere gemeenten lag die omslag rond 1920, de grootste steden kenden niet of nauwelijks een achteruitgang van hun joodse populatie[36].
De vraag is nu natuurlijk, welke oorzaken verantwoordelijk zijn voor deze afname. Beginnen wij met de economische factoren. Gesteld kan worden, dat na de eerste industriële revolutie van Gorinchem (1880-1900) er - ondanks verbeterde infra-structuur - geen verdere groei volgde, maar stagnatie. Een plaatselijke, ruimtelijke belemmering vormden de vestingwerken; van buiten Gorinchem was de economische zuigkracht van Rotterdam en Dordrecht voelbaar. Ook de typische marktfunctie voor het agrarische achterland ging deels verloren[37]. Uiteraard was de economische situatie van belang voor de, in dat opzicht gevoelige, joodse middenstanders en handelaren. Zij vormden een belangrijk bestanddeel van de joodse gemeenschap. Het effect zou nauwgezet gemeten moeten worden alvorens exacte conclusies te kunnen trekken. Wij volstaan hier met het voorbeeld van kerkeraadslid Aäron Leviticus[38], die zijn voddenhandel te Dordrecht uitbreidde met de sector oud-ijzer en overigens het lokale spraakgebruik deed verrijken met het begrip 'het lijkt hier wel Leviticus' (het is hier een rommeltje)[39].
In de jaren twintig kende Gorinchem enige economische opleving, vooral veroorzaakt door de uitbreiding

van staalbedrijf De Vries Robbé en de aanleg van industrieterreinen langs de Merwede. De bevolking nam wat toe, deels gehuisvest in nieuwe wijken als de Lingewijk en West. Het lijkt erop, dat de (joodse) winkelstand zich in deze periode kon handhaven, of - bij uitzondering - in kon spelen op nieuwe ontwikkelingen, zoals radiozaak 'Het Wonder van Gorcum' aan de Gasthuisstraat. In hoeverre de economische crisis van de dertiger jaren specifieke effecten op joods Gorinchem hebben gehad is de vraag. De gevestigde zaken bleven intact, terwijl een firma Nort zich zelfs kon ontwikkelen. Naast ronde brilletjes met platte glazen verkocht Meijer Nort parapluies, wandelstokken, breukbanden, elastieken kousen en medische corsetten. Doordat hij ook de Utrechtse grossier 'Optico' ging vertegenwoordigen en oogarts Smit zijn patiënten naar hem ging doorverwijzen, kon de aanvankelijk nauwelijks rendabele nering in 1938 vanuit het Zusterhuis in het relatief dure pand Gasthuisstraat 13 worden voortgezet[40].

In een kleiner stadje als Culemborg waren demografische factoren in hoge mate bepalend voor de achteruitgang van het aantal joodse ingezetenen. Ineke Brasz constateerde een grote uittocht van volwassen kinderen. De achterblijvers bleven voor ongeveer de helft ongehuwd. Wie wel trouwde, deed dat op latere leeftijd, waardoor er minder of geen kinderen geboren werden[41].

Deze verschijnselen zullen zich ook in Gorinchem hebben voorgedaan, zij het wat minder scherp. De jongeren trokken vooral in de periode 1900-1910 weg[42]. In een enkel geval om te studeren, vaker om in de grote steden een huwelijkspartner en werk te vinden.

Dit leidde tot een versterkt sterfte-overschot, wat uit de geboorten- en overlijdensregisters van de Nederlands Israëlitische Gemeente Gorinchem blijkt[43]:

1900/1909 37 geboorten 32 overledenen verschil: +5
1910/1919 9 geboorten 20 overledenen verschil: -11
1920/1929 10 geboorten 22 overledenen verschil: -12
1930/1939 8 geboorten 14 overledenen verschil: - 6

Het aantal ongehuwden bleef ook beperkter dan in Culemborg. In 1911 werden te Gorinchem slechts zes éénpersoons huishoudens getelt op 32 joodse gezinnen[44]. Vrijgezel bleven mannen als de winkelbediende bij Du Croo Filip Polak, kippenslachter Gomperts den Hartog en kleermaker Sjaak Meijer[45], terwijl broer en zusters Schreuder tot op hoge leeftijd samen woonden op de Kortendijk. Er bleven te Gorinchem gezinnen volgens joodse traditie gesticht worden. Evenzeer nam het aantal (gemengde) huwelijken buiten die sfeer toe, waardoor theoretisch de demografische toekomst van de joodse gemeenschap van Gorinchem er toch wel erg onzeker begon uit te zien.

Tabel 6.1.
Joods aandeel van de Gorcumse bevolking, begin 20ste eeuw.

peildatum:	*joden:*	*totale bevolking:*	*percentage:*
31-12-1899	200	11.855	1,69%
31-12-1904	164	ca. 11.839	1,39%
31-12-1909	128	12.200	1,05%
1911	106		
31-12-1920	96	12.677	0,76%
31-12-1930	77	14.033	0,55%

Assimilatie en Biegel

Emancipeerden de joden als bevolkingsgroep en integreerden de joden als leden van die groep in de samenleving, een toenemend aantal raakte los van hun culturele/religieuze achtergrond. Moderne geestesstromingen als liberalisme en socialisme vormden een nieuwe maatschappelijke koers waarop menigeen wilde gaan varen.

De Hoogstraat met links café-restaurant 'de Beurs' en rechts het begin van de Langendijk. Mevrouw Van Straten, de doktersvrouw, is met haar vriendin mej. Santman aan het winkelen. Zij laten de geopende Visbrug achter zich (Van Hoogdalem, 1982, p. 116).

Wordt er van het socialisme en de vakbeweging wel gesteld, dat het aansloot bij de sociale rechtvaardigheidszin van de joden en men daarom ook joden bij de grondleggers kon aantreffen[46]; met name het joodse proletariaat van Amsterdam bleek in ruime mate tot de nieuwe identiteit van de 'rooien' te worden aangetrokken. Waar joods Gorcum toch veel meer door middenstanders werd gekarakteriseerd, was die identificatie met links hier beperkt. De weinige joodse arbeiders sloten zich bij de beweging aan. Alleen de naam van, Abraham Sterk, raadslid voor de SDAP van 1931-1933, kan in dit verband genoemd worden[47]. Voorts bestonden er contacten met de socialistisch getinte toneelvereniging 'Kunst na Strijd', blijkens een optreden ter gelegenheid van de 90-ste verjaardag van de synagoge[48].

Ook onder de hoogste standen werd eerder afstand van de israëlitische achtergrond genomen, door aansluiting bij algemene en liberale organisaties.

In Gorinchem was de kring van notabelen uiteraard beperkt van omvang. Een enkele notabel was van huis

uit joods, maar had het kerkgenootschap verlaten, zoals de heer Susholz. Als houder van een verkooplokaal en als assuradeur beschikte hij over enig vermogen. Zijn plaatselijk aanzien bleek uit het bestuurslidmaatschap van de sociëteit 'Gezelligheid' op de Langendijk[49]. Ook de grotere zakenlieden, als S.I. Polak (manufacturier op Langendijk 86), mogen in dit daglicht bezien worden. Tenslotte waren er de artsen Schöyer, Van Straten en Biegel[50]. De eerste was via zijn niet-joodse vrouw K.H.J. Schöyer-de Vries, vanwege haar raadslidmaatschap vanaf 1939, bij wijze van uitzondering aan de sociaal-democratie gelieerd. Dokter S.H. van Straten was - naast zijn praktijk - verbonden aan het Gorcums Ziekenfonds. In zijn vrije tijd was hij bestuurslid van het Gemengd Koor[51]. Zijn wederhelft, Barendina Polak, was op vele algemeen/neutrale fronten actief: in de Gorcumse afdelingen van het Algemeen Nederlands Comité voor Oostenrijk 'ANCO' en het Nederlandse Rode Kruis als bestuurslid, secretaris/penningmeester van het Gorkums Dispuutgezelschap en als afdelingspresidente van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen[52]. Hun eerste zoon Leo werd niet meer aan het besnijdenisritueel onderworpen[53]. Bij dokter Biegel willen wij uitvoeriger stilstaan. Niet alleen verdient deze Gorcumse 'Sarphati'[54] vanwege zijn vele werkzaamheden extra aandacht, hij kan eigenlijk het beste model staan voor het verschijnsel van joodse assimilatie.

Salomon Biegel (1866-1941).

Alsof het een spreekbeurt betreft, beginnen wij te vermelden, dat Salomon Biegel op 12 mei 1866 te Amsterdam werd geboren als zoon van koopman Machiel Jozef Biegel en Jansje Philip Hond. Hij bezocht de H.B.S. te Zutphen en studeerde daarna medicijnen te Amsterdam. In 1892 kwam Biegel als officier van gezondheid 2e klasse naar Gorinchem. Tegelijkertijd trouwde hij met de Portugees-Israëlitische Rachel Ricardo, dochter van de Amsterdamse diamantsnijder Raphaël Israël Ricardo en Bilha Pensa. Uit dit huwelijk werd eerst een meisje geboren, dat kort na de bevalling naamloos overleed. Drie jaar na de geboorte van zoon Rudolf stierf Rachel, 26 jaar jong[55]. Zij werd wel op de joodse begraafplaats te Gorinchem ter aarde besteld[56], maar van Rudolf werd

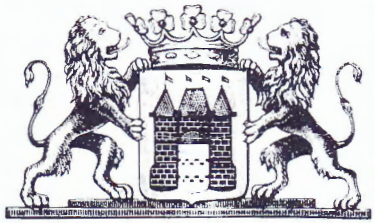

Mogen er al ambtelijke werkzaamheden zijn, welke hunne moeilijkheden met zich brengen, het volbrengen van andere leert de aangename zijde van het ambt kennen. En daartoe reken ik zeer zeker het voorrecht een enkel woord tot inleiding van Uwen Gids „Mooi Gorinchem" te mogen schrijven.
Onze nijvere stad, zoo bij uitstek mooi gelegen, verdient ten volle onder de aandacht van velen te worden gebracht en ik mag uit oprechte overtuiging bij deze verklaren, dat gij met uwen mooien Gids zeer zeker het juiste licht hebt doen vallen op wat Gorkum's verdiensten zijn. Gij hebt dat gedaan met volle toewijding aan de taak, die gij op u hebt genomen en op een wijze, die ook uit artistiek oogpunt bezien den toets van iedere critiek kan doorstaan.
In alle opzichten wensch ik U het verdiende succes met Uwen arbeid toe.

S. BIEGEL, loco-burgemeester.

Voorwoord in "Mooi Gorinchem"(1934).

in het geboorteregister al apart opgemerkt: 'De besnijdenis heeft niet plaats gehad'[57]. Was dat een eerste teken van het loslaten van godsdienstige gebruiken? De vroege dood van zijn vrouw lijkt het ontkerkelijkingsproces van Salomon Biegel te hebben versneld. Na ontslagaanvrage uit de militaire dienst, vanwege dreigende overplaatsing, bouwde Biegel zijn te Gorinchem gestarte huisartsenpraktijk uit. Vanaf 1900 met Angenieta Anna van Rijkom aan zijn zijde[58], dochter van suikerfabrikant en secretaris van sociëteit 'Gezelligheid', Hendricus Jacobus van Rijkom[59]. Het echtpaar kreeg er vier kinderen bij, die echter niet meer in het israëlitische geboorteregister werden bijgeschreven. In april 1907 werd Salomon Biegel tot lid van de gemeenteraad gekozen voor de liberale kiesvereniging 'Gorcum' (vanaf 1921 de Vrijheidsbond) en in 1911 volgde zijn verkiezing tot wethouder. Dan begint een leven vol van uiteenlopende maatschappelijke activiteiten, die wij hier rubrieksgewijs opsommen[60]:

Volksgezondheid/sport: auteur van het boek Handleiding der Gezondheidsleer in verband met de Nederlandsche wetgeving (vijfde druk in 1927), lid gezondheidscommissie, voorzitter afd. Gorinchem Vereniging tot bestrijding TBC, arts vrouwengevangenis, controlerend geneesheer Centraal Beheer; bestuurslid afd. Gorinchem Volksweerbaarheid, president Militaire Lawn-Tennisclub.
Onderwijs/jeugd: lid van het college van curatoren van het gymnasium, voorzitter Vereniging Nijverheidsonderwijs voor meisjes, gem. gedelegeerde/bestuurslid Vereniging Ambachtsonderwijs, voorzitter schoolartsendienst Merwekring; voorzitter afd. Gorinchem Nederlandse Padvinders.
Volkshuisvesting: voorzitter Huurcommissie, commissaris en voorzitter van de NV Maatschappij ter bevordering der Volkshuisvesting 'Jan van Arckel'.
Gemeentebedrijven: voorzitter van de commissies tot bijstand in het beheer van het gemeentelijk electriciteitsbedrijf en de gemeentelijke waterleiding, leider van het levensmiddelendistributiebedrijf
Maatschappelijk: lid commissie voor strafverordeningen, voorzitter van het college van regenten over de rijkswerkinrichting voor vrouwen, voorzitter steuncomité, commissaris N.V. Mij. voor hypothecair crediet in Nederland te 's-Gravenhage.
Cultureel: bestuurslid Algemeen Geestelijke Ontwikkeling, voorzittend meester van vrijmetselaarsloge 'Orde en Vlijt'.

Angenieta Anna Biegel-van Rijkom (1879-1928).

In de privé-sfeer bleven tegenslagen hem ook nu niet bespaard, want ook zijn tweede vrouw - met dokters-vrouw Van Straten actief in ANCO en Rode Kruis - kwam als 48-jarige in 1928 te overlijden. Het verklaart misschien zijn ietwat morbide humor, waarvan zijn uitspraak 'pom, pom, kindje gaat dood', menig ver-ontrust ouder zal zijn bijgebleven en hem zelfs als bijnaam werd toegemeten[61]. Met zijn kinderen ging het overigens maatschappelijk goed, zo was dochter Josephine assessor van de Gorcumse Gymnasiasten Club en werd zoon Hendrik na zijn rechtenstudie plaatsvervangend kanton-rechter te Gorinchem tot zijn vertrek naar Den Haag in september 1936[62].
Waardering voor zijn werk en activiteiten is Biegel zeker deelachtig geworden. Hij was drager van de Koning Albertmedaille vanwege de hulp aan Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, in 1924 werd hij ridder in de orde van Oranje-Nassau. Ook de Gorcumse gemeenschap gaf blijk van respect en genegenheid, want in 1932 werd herdacht, dat hij vier decennia in de stad actief was. Op het voetbalterrein van Unitas had een speciaal uit de burgerij gevormd comité, onder voorzitterschap van ing. T. Elshout, een huldiging georganiseerd, waarbij de *'werkkracht, ijver en liefde voor de openbare zaak'* van Biegel werden geroemd[63]. Uiteindelijk zou er 13 jaar na zijn dood nog een straat naar hem worden genoemd: per 25 juni 1954 heette de Essenlaan Dokter Biegelstraat[64]. Er zouden overigens later ook nog straten naar zijn collega's Schöyer en Van Straten vernoemd worden[65].
Na al het voorgaande valt het moeilijk, om zonder afbreuk te willen doen aan de aard en omvang van de door Biegel verrichtte werkzaamheden, zijn optreden in het licht van de geschiedenis van Gorinchem gepast te wegen. Wij noemden hem de Gorcumse 'Sarphati' vanwege zijn inzet en sociale bewogenheid. Er zijn echter ook verschillen. Samuel Sarphati stierf in het jaar, waarin Biegel werd geboren (1866); zijn pio-nierswerk droeg mede bij tot een economische en sociale verheffing van Amsterdam, voorwaarde tot de emancipatie van grote groepen van de bevolking. Biegel werkte veel later, aan een aantal voorwaarden was reeds voldaan, Gorinchem industrialiseerde en de arbeiders emancipeerden (SDAP). Toch bleven de laatsten - vooral door toedoen van de confessionelen - buitenspel staan. Ook op economisch gebied ken-merkten de jaren van zijn wethouderschap 1911-1939 zich eerder door stagnatie[66]. Dit 'Biegel-tijdperk' behoeft nadere bestudering, terwijl de 'persoon Biegel' een biografische uitdieping waard is.
Tenslotte keren wij terug naar het verschijnsel assimi-latie. Voor Biegel gold, evenzeer als bijvoorbeeld voor de voormalige joodse arbeiders in de Amster-damse Transvaalbuurt[67], dat in de oorlog elke vorm van assimilatie werd teruggedraaid. Men werd weer tot jood bestempeld. Door de verschrikkingen van de holocaust zou er een joodse verbondenheid blijven. Voor Biegel (al in 1941 overleden, zie pag.75) gold dat door de opname in het boek van Hindle Hes over 'Jewish Physicians'[68] en door de behandeling in dit boek over 'Joods Gorcum'.

Duitse troepen paraderen op de Grote Markt voor Hauptmann Fischer, die bij de burgemeester was ingekwartierd (Korpel, 1983, p.4).

De twee oudste broertjes Nort op een schoolfoto: Izak (1926) en Philip (* 1928).*

Het voert te ver om binnen het bestek van dit boek uitvoerig in te gaan op het ontstaan van fascistische bewegingen in Europa, waarvan het in 1933 in Duitsland aan de macht gekomen nationaal-socialisme onder leiding van Adolf Hitler het kwaadaardigste exponent was. Eén van de belangrijkste kenmerken van deze nazi's was een virulent anti-semitisme, een opgefokte jodenhaat (naast een sterke afkeer van zigeuners en homo-sexuelen) die vooral na de Kristallnacht van 9 november 1938 vele joden deed uitwijken, onder andere naar Nederland.
Maar ook hier manifesteerde het fascisme zich, ondanks het feit, dat velen zich sterk met hun maatschappelijke groepen (zuilen) verbonden voelden. De Nationaal-Socialistische Beweging (opgericht in 1931) werd de bekendste fascistische partij in Nederland. Aanvankelijk oriënteerde zij zich op het Italiaanse 'model' en verwierf zij een behoorlijke aanhang. Dit bleek in Gorinchem, toen de (uit Werkendam afkomstige) leider van de NSB, ir. Anton Mussert, op 28 januari 1935 in de Oude Doelen sprak voor een talrijk gehoor[1]. Bij de even later gehouden verkiezingen voor Provinciale Staten haalde de NSB in Gorinchem 7,6% van de stemmen (landelijk 7,9%). Vier jaar later was dat weer gezakt tot 1,7%[2]. Maar toen was inmiddels de koers van de partij onder invloed van Rost van Tonningen verlegd naar het steeds agressiever wordende Duitsland.
De NSB is in Gorinchem buiten de gemeenteraad gebleven, van een verhevigd of schadelijk anti-semitisme zijn geen gevallen bekend. De ontwikkelingen in Duitsland zijn door sommigen binnen de joodse gemeenschap zeker gevolgd. Door contacten met familie en de komst van de eerste ontheemden zal dat bewustzijn gevoed en verscherpt kunnen zijn. De meeste joden zullen, zoals vrijwel elke Nederlander, gehoopt en wellicht verwacht hebben, dat de neutraliteitspolitiek voldoende waarborg zou bieden.

Mei 1940

Ook de oude veste Gorinchem, was - als onderdeel van de Hollandse Waterlinie - in gereedheid gebracht om het verwachte oorlogsgeweld zo mogelijk te kunnen keren. Het strategisch belang van de stad werd daarbij overschat. Dit voormalige bruggehoofd in de noord-zuid-verbinding van Karel de Stoute en Napoleon, had nu met een vijand uit het oosten te maken. Aan het water in het Dalemse Veld had de Luftwaffe geen boodschap; de Duitsers vlogen in de vroege ochtend van 10 mei direct door tot het bestuurlijke en economische hart van Nederland: Den Haag en het te bombarderen Rotterdam.
De chaos was in Gorinchem op 14 mei niettemin compleet vanwege een door de burgemeester uit veiligheidsoverwegingen afgekondigde algehele evacuatie, die door de (nog Nederlandse) militaire instanties moest worden afgeblazen. Teruggekeerd bleken diverse woningen en winkels door achterblijvers te zijn geplunderd[3].
Dat de Duitse krijgsmacht te sterk bleek - het Nederlandse leger capituleerde al op de 15de - was een schok, wellicht meer nog vanwege de ideologie die nu opgedrongen kon gaan worden.
De Gorcumse opticiën Meijer Nort had via zijn familie in Duitsland begrepen, wat de nazi-leer met name voor de joden betekende. In de eerste Duitse nacht maakte hij een eind aan zijn eigen leven en dat van zijn gezin[4]. De vijf stoffelijke overschotten werden op

de Israëlitische begraafplaats ter aarde besteld. Deze daad maakte in Gorcum wel indruk, maar echt begrepen werd het pas na de oorlog, getuige de woorden van M.W. Schakel: *'Hoevelen hebben er na dien tijd niet gezegd: Hij had gelijk!'*[5]. Ook Van Randwijk memoreerde: *'Hoe men ook over hun daad denken moge, zij wisten in ieder geval wat ze van de Duitsers te verwachten hadden en ze wisten het beter dan vele levenden!'*[6].

Waren er wel andere mogelijkheden om de dreigende gevaren te ontlopen? De eerder gevluchte Duitse joden bleken ingehaald. Hun voorbeeld stond althans twee Gorcumers toch voor ogen. Zo trachtte gedurende de eerste oorlogsdagen dokter Schöyer via IJmuiden over zee te ontkomen[7]. Tevergeefs. Leraar Max Seijffers en zijn vrouw zochten een route over land. Volgens twee aan zijn vader gerichte kaarten waren zij op of meteen na 12 mei uit Gorinchem vertrokken en op de 16de (volgens het poststempel) in Valkenswaard aangeland, of - beter gezegd - voor de grens blijven steken. De hoop van rabbijn Davids *'dat de menschen veilig en wel in het Buitenland zijn aangekomen'* was dus ijdel[8].
Op 23 juni verscheen Seijffers weer op de bestuursvergadering, waar enerzijds hem aangenaam welkom werd geheten, maar anderzijds de gemeente in het vervolg zijn volledige inzet (en aanwezigheid) verlangde. Dat werd toegezegd, *'door leering te trekken uit hetgeen hij heeft meegemaakt'*[9].
Na de heftige meidagen leek het een tragische vergissing om zich het leven te benemen of om weg te vluchten. De Duitsers gedroegen zich aanvankelijk correct ten aanzien van de joden[10], terwijl de aangebleven bestuurders - indachtig de regerings 'Aanwijzingen' van 1937 - de 'noodzakelijke rust' hielpen bevorderen door met de bezettende macht mee te werken. Terugblikkend zou burgemeester Van Rappard daar nog aan toevoegen dat *'de Duitse instanties* [zulks] *terecht zozeer op prijs stell*[d]*en'*[11].
Het dagelijkse leven kon zijn oude ritme weer hernemen: de pont voer, de fabrieken draaiden, de gemeenteraad bleef intact[12]. Ook de joodse gemeente bleef functioneren, hoewel het *'na de slag met wijlen de fam. Nort'* niet elke sjabbosmiddag lukte om tien volwassen mannen (minjan) bijeen te krijgen voor de dienst in de synagoge. Niettegenstaande dat werd in juli een nieuwe steunactie voor de buitenlandse joden georganiseerd[13].

Beperkingen

De eerste beperkende maatregel jegens 'de joden', gold de deelname aan de burgerlijke luchtbescherming (1 juli). Hoewel Gorcum een post kende onder de Groenmarkt, is het niet bekend, of daarvoor joodse ingezetenen opgeroepen waren, laat staan of zij voor hun diensten moesten bedanken.

Ingrijpender was de verordening tegen het rituele slachten van 31 juli. Hoewel verhullend en ruimte biedend aan improvisatie, trof de maatregel vooral de orthodoxe joden[14]. Het verbod hield de betrokkenen erg bezig en vergde veel van hun concentratie. De bewaard gebleven briefwisseling tussen leraar Seijffers en rabbijn Davids toont niet alleen het probleem, maar ook hoe er verschillend tegen aan gekeken werd. Liberaler en wat meer op de nieuwe praktijk geënt was de houding van Max Seijffers: hij moest toezicht op de slacht te Dordrecht houden en de belangen van zijn Gorcumse consument behartigen. De - overigens ruimhartige - orthodoxe rabbijn bleef in deze de traditionele lijnen volgen[15].
Eind augustus werd in Den Haag door de bezettingsmacht over de positie van joden in overheidsdienst gesproken. Het eerste voorstel was om geen joodse ambtenaren meer te benoemen of te bevorderen. Een flagrante schending van de Grondwet, die stelt, dat

Barend Josua Katan, in het begin van de jaren dertig rebbe (leraar) te Gorinchem, daarna te Dordrecht. Hij moest het onderwijs in het Hebreeuws aan het Gorcumse gymnasium staken (links).

'Iedere Nederlander tot elke landsbediening benoembaar is'. De reactie van de aangebleven secretarissen-generaal onder voorzitterschap van mr. K.J. Frederiks was, dat men richtlijnen wilde met betrekking tot de vraag, wanneer een persoon van 'Joodsen bloede' is[16]. Een vroege en te weinig bewuste wissel op de toekomst werd zodoende in werking gezet. Samenwerken zonder enig verzet betekende het volgen van het spoor der dictaten, tot in het absurde.

Schifting werd verkregen, door het laten tekenen van de zogeheten Ariër- of niet-jood-verklaring. Volgens Blom tekenden in de herfst van 1940 vrijwel alle betrokken ambtenaren zonder problemen te maken[17]. Pas toen men onderscheid gemaakt had tussen joden en niet-joden kon men de eersten ontslaan, zij het dat er met een redelijke afvloeiingsregeling werd geschermd[18].

Als er in Gorinchem enige vorm van verzet tegen het tekenen van de Ariërverklaring mocht zijn gerezen, dan is dat niet bekend geworden. Noch over het tekenen, noch over het ontslag van joodse overheidsdienaren meldt Van Rappard in zijn boek 'Hoe was het ook weer' iets. Toch moest rijksambtenaar S.N. de Vries zijn opzichterschap bij Waterstaat beëindigen; toch mocht de Dordtse leraar B.J. Katan geen Hebreeuws meer onderwijzen aan het gymnasium[19]; toch stond de kwekelinge-met-acte Saartje van Straten niet langer meer voor haar eersteklassertjes van de Openbare Lagere School nr.5[20]; toch kon de gemeentelijke vroedvrouw Lea Meijer-den Hartog geen nieuwe borelingen meer begroeten. Toch moest zelfs de in 1939 als wethouder afgetreden heer Biegel zijn functie als gemeentelijk gedelegeerde in het bestuur van de Vereniging Ambachtsonderwijs neerleggen[21].

Op 3 december 1940 werd duidelijk, dat ook joodse gemeenteraadsleden hun zetels ter beschikking moesten stellen. Tegen het protest van secretaris-generaal Frederiks werd ingebracht, dat *'talrijke burgemeesters dit bevel al een maand eerder in de Duitse, dus ruime zin uitgelegd'* hadden[22]. Gorinchem kende sedert de verkiezingen van 1939 geen joodse raadsleden. Alleen

SDAP-lid mw. K.H.J. Schöyer-de Vries had een joodse echtgenoot, de eerder genoemde arts. Zij bedankte al in augustus 1940. Overigens werden de gemeenteraden binnen een jaar afgeschaft. Op vrijdag 29 augustus 1941 vergaderde zij voor het laatst[23]. De taken van raad en college balden vanaf 1 september samen in de persoon van de burgemeester, bijgestaan door twee door hem benoemde wethouders: mr. Overwater en de tegenstribbelende mr. Vonkenberg. De bezettende macht introduceerde hiermee een eenhoofdig gezag, het zogenaamde leidersbeginsel[24].

Ook buiten de sfeer van de overheid kwamen tal van maatregelen af, die andere beroepsgroepen troffen. Ondernemingen waren sinds 22 oktober 1940 verplicht om joodse vennoten of joods kapitaal te melden. Vervolgens mochten joodse zaken en personen geen niet-joods personeel meer in dienst hebben[25]. Reden

Een klassefoto uit circa 1937 met rechts juf Van Wijk en bij de deur Saartje van Straten.

Opdracht in het boek dat dokter Schöyer van zijn collega's kreeg aangeboden bij diens gedwongen afscheid.

voor mevrouw Van Straten en de Woudrichemmer A. Benjamins om oproepen voor huishoudelijke hulp in Het Joodsche Weekblad te plaatsen[26].

Toen het joodse artsen verboden werd hun praktijk (afgezien van joodse patiënten) uit te oefenen, dreigde de gezondheidszorg in de stad - door uitsluiting van drie van de vijf huisartsen - ontwricht te raken. Een door de burgemeester bepleite uitzondering werd niet toegestaan[27]. N.H.D. Schöyer, *'den degelijken arts en betrouwbaren collega ... '* kreeg *' ... bij zijn gedwongen afscheid van zijn praktijk, als blijk van vriendschap en saamhorigheid'* (1 mei 1941) het boek 'De liefde tot zijn land is ieder aangeboren' van de kring Gorinchem der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der geneeskunst ten geschenke[28].

Een volgende stap betrof de invordering van de geldelijke privévermogens boven de *f* 10.000. Slechts weinigen te Gorinchem kwamen hiervoor in aanmerking. Alleen de toen nog in de stad wonende heer Susholz maakte bezwaar, waar hij het genoemde bedrag net overschreed[29]. Nadere besluiten volgden, zoals het inleveren van effecten en het overboeken van spaartegoeden en giro-rekeningen naar de speciale omgevormde bankiersfirma Lippmann, Rosenthal en Co. of 'roofbank' te Amsterdam[30].

Waren de joodse burgers uit de wetgevende en uitvoerende macht gestoten, en was hun economische ruimte ingeperkt; er bleven nog wat mogelijkheden om met anderen in contact te staan. Die mogelijkheden moesten afgesneden, het isolement moest volledig worden. Daarom werd de toegang tot bioscopen, parken, café's, zwembaden, theaters en bibliotheken onmogelijk gemaakt; radio's moesten worden ingeleverd[31]. Na alle andere vervoersmiddelen dienden ook nog de *'zich in joodsch bezit bevindende rijwielen'* bij de burgemeesters te worden ingeleverd, dit *'met inbegrip van reserve binnen- en buitenbanden'*, volgens beschikking van de commissaris-generaal voor de openbare veiligheid van 20 juni 1942[32]. Daarmee werd de laatste mogelijkheid om vrij te reizen afgesneden.

Het onderwijs

Wie het voorgaande tot zich heeft genomen, krijgt welhaast vanzelf een beeld, van in groter nood gerakende volwassenen. Doordenkend, kan men begrijpen, dat de grote-mensen-problemen ook binnen het gezin effect hadden op kinderen. Maar het Duits-nazistische streven om de joden te isoleren betrof ook de kinderen. Juist de kinderen, omdat die de toekomstige generaties zouden gaan vormen.

Het boek van oud-burgemeester Van Rappard, 'Hoe was het ook weer', meldt niets omtrent maatregelen jegens joodse kinderen. En toch waren er, met name betreffende de schoolgaande jeugd, zeer ingrijpende verordeningen afgekondigd.
Vlak voordat het nieuwe schooljaar van 1941/1942 zou ingaan, werd bepaald, dat het reguliere onderwijs niet meer voor joodse leerlingen toegankelijk was, aldus de aanschrijving van het departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming van 16 augustus. Alle hoofden dienden de namen van de in aanmerking komende schoolkinderen door te geven. Alle hoofden van de Gorcumse openbare of bijzondere scholen gáven de (eventuele) namen door. Dit gold voor Openbare lagere school nr.5, die eerder al haar juf Van Straten had zien vertrekken en nu acht leerlingen kwijtraakte, de Openbare ULO aan de Boerenstraat (vier), de nijverheidsschool (één) en het gymnasium (twee). Het gold ook voor de Rijks HBS aan de Vismarkt, waar de NSB-directeur twee namen aanmeldde. In totaal werden 17 kinderen van hun klasgenoten losgeweekt[33].
Eén grote uitzondering moet hier genoemd worden. De directeur van de christelijke kweekschool en secretaris van het schoolbestuur, dhr. C. Groen, weigerde een opgave te verstrekken. Hij werd hiertoe gestimuleerd door een rondschrijven van het moderamen van de Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel[34], waarop de door hem gebruikte bewoordingen in zijn brief van 18 september 1941 ook wijzen:

'De overheid draagt in deze haar eigen verantwoordelijkheid. Maar nu ons wordt gevraagd, aan de uitvoering mede te werken, moeten wij zulks weigeren om des gewetens wil. Het onttrekken niet slechts van Joodsche ll. in het algemeen, maar ook van gedoopte ll. van Joodsche afstamming aan het Christelijk onderwijs, indien de ouders dit onderwijs voor hun kinderen begeeren, is in strijd met de opdracht van Christus, om het Evangelie te verkondigen aan alle creaturen. Ons Bestuur meent niet te mogen medewerken aan een discriminatie naar bloed of ras onder de ll., voor wie Christelijk onderwijs wordt verlangd. Gehoorzaamheid aan Gods Woord verbiedt ons in deze de overheid te gehoorzamen'[35].
Busch, die het bovenstaande ook grotendeels citeert in zijn artikel over de Duitse bezetting, roemt terecht deze *'ferme houding van het schoolbestuur'*[36]. Men zou eraan toe kunnen voegen, dat het vooral een principieel standpunt was (en is) en dat in de eerstvolgende brief van de burgemeester aan het departement - waarin de uitkomsten van de 'enquête' worden gemeld - staat geschreven:
'Van den directeur der chr. kweekschool en van het bestuur der vereeniging tot stichting en instandhouding van scholen met den bijbel alhier ontving ik geen opgaven. Het door dezen ingenomen standpunt vindt u weergegeven in de in afschrift hierbij overgelegde brieven'[37].
Was dit nu niet overdreven? Had niet volstaan kunnen worden met vermelding van het in Gorinchem algemeen bekende feit, dat zich op de kweekschool géén joodse leerlingen bevonden? De heer Groen werd overigens later, op 4 mei 1942, met nog negen Gorcumse gijzelaars, waaronder zijn mede bestuurslid notaris Brouwer, door de Sicherheitspolizei weggevoerd naar Rotterdam[38] en van daar naar het kamp Sint-Michielsgestel[39].

Bij alle anti-joodse maatregelen kon telkens opnieuw gedacht worden: 'ach, als dit het ergste is?'. Zeker in de onderwijssfeer was het voor hen, die optimistisch bleven, of zij die alleen maar hoopten, toch moeilijk voorstelbaar, dat alle moeite die gedaan werd om apart joods onderwijs in het leven te roepen, louter façade zou zijn. Achteraf weten wij (altijd) beter.
Het oogde - gezien de omstandigheden - ook redelijk, dat aan de verlangens van de ingestelde 'Commissie

12 van deze kaarten werden na 'beleefd verzoek' ook naar Gorinchem verzonden.

ter behartiging van de belangen der Joodsche Schoolkinderen, Gorinchem' tegemoet werd gekomen om een klasje van negen kinderen tot en met 13 jaar, als school te subsidiëren met een bedrag van jaarlijks *f* 75 per leerling. Saartje van Straten zou les gaan geven[40]. De middelbare scholieren konden op de speciale ULO en het joods lyceum te Rotterdam terecht. Vervelend was alleen, dat zij die de leerplichtige leeftijd hadden gepasseerd, verder geen reiskostenvergoeding konden krijgen. Voor de weduwe Brommet betekende dat, dat zij haar zoon geen ULO meer kon laten volgen[41].
Per 1 september 1942 werden alle joodse scholen aan de Joodsche Raad overgedragen en zou het Rijk *f* 80 per jaar per leerling gaan bijdragen[42]. Dit nieuwe schooljaar duurde in Gorinchem slechts tot de herfstvakantie.

Ontspanning

Geconfronteerd met zoveel beperkende maatregelen, die diep op het gedrag moesten insnijden en gedreven in een isolement, dat vele sociale contacten deed afkappen; leidde tot een steeds wurgender dreiging, die de vraag doet rijzen, hoe men zoiets kon verwerken. Wij weten het niet. Maar hoe zal het zijn aangekomen om te moeten bedanken voor het lidmaatschap van je sport- of muziekvereniging? (dit aspect is voor wat Gorcum betreft nog een studie waard). En welke mogelijkheden bleven er feitelijk nog over om de druk der tijden af te reageren? Wie bij mooi weer een ommetje maakte, kwam bij plantsoenen de hatelijke verbodsborden tegen. Wie zijn dorst wilde lessen kon het 'verboden voor joden' bespeuren, ook al haastten - volgens Van Rappard - de caféhouders zich bepaald niet om die teksten voor de ramen te hangen, of anders dit zo onopvallend mogelijk te doen[43]. Elk moment werd men met deze vorm van apartheid geconfronteerd.

Links: Op de Maas bij Heusden met o.a. Sari van Vriesland (achter) en Louis Leviticus (rechts). Rechts: met z'n vijven op een bankje, v.l.n.r.: Bob van Dijk, Sari, Ilse Kahn, ?, Louis.

Onder: 'kersentijd 1941, groeten uit Zaltbommel, Bob'. Derde van links weer Sari, Louis Leviticus midden achter en zijn zus Nelly Leviticus rechtsvoor.

Toch kon op een enkel moment - juist mede vanwege de omstandigheden des te intenser - de boog ontspannen. Dit lukte uiteraard het beste bij de jongeren, 'bakvissen' van rond de twintig. Vooral in de zomer van 1941 kwamen die regelmatig samen bij Alex Hes en Bob van Dijk te Zaltbommel, voor dansavondjes met grammofoonmuziek[44].
Ook Sari van Vriesland uit Gorinchem hoorde tot dit groepje joodse jongelui, die het kanovaren op de Waal en het eten van kersen in een boomgaard gezamenlijk ondernamen[45]. Voor haar Bommelse vriendin Ilse Kahn schreef Sari (tòch familie van de beroemde Victor E. van Vriesland?) twee humoristische liedjes. Het eerste was voor het verliefde paartje Ilse en Henk, het tweede - samen met waarschijnlijk haar broer Simon voorgedragen - was speciaal voor de (18-)jarige Ilse en geënt op een Duits liedje. Dit laatste volgt (deels) hieronder[46]:

'Wij zijn twee Gorinchemse klieren
Pudelnackend, Pudelnackend, met een hemd.
We hadden zin om feest te vieren
Pudelnackend, Pudelnackend, met een hemd.
Dus naar de Bosschestraat gegaan,
Want er is een fuif bij Ilse Kahn.
Pudelnackend, Pudelnackend, met een hemd.
....
Kind nog vele jaren hoor,
Is de wens van 't Gorkums koor.
Pudelnackend, Pudelnackend, met een hemd'.

De sjoel

Eerder signaleerden wij al, dat na de tragische dood van het gezin Nort, het soms moeite kostte om tien mannen (van 13 jaar en ouder) bijeen te krijgen voor de sjoeldienst. De kerkeljke gemeente was vooral de laatste decennia sterk gekrompen tot minder dan 70 leden. Door de komst van een twintigtal vluchtelingen en évacuees vlak voor en direct na de Duitse inval nam dit aantal weer toe. Max Seijffers constateerde ook een *'weliswaar goede opkomst in Sjoel, maar wanneer de geëvacueerden uit Dordrecht er niet waren, zou het er treurig uitzien'*. De nieuwelingen kwamen inderdaad regelmatig en kregen op hun beurt tegenbezoeken van Seijffers[47].
Voor 28 juli was een speciale bijeenkomst georganiseerd, bedoeld *'om de leden der Gemeente, na de dagen van gevaar, elk persoonlijk weer te zien en hun een Joodsch woord van bemoediging voor de nog komende moeilijkheden te geven'*. Rabbijn Davids moest echter op het laatste moment verstek laten gaan. Hij stelde wel voor de komende winter nog enkele 'saamhoorigheidsavonden' te organiseren, maar Seijffers was afhoudend en wilde een nieuw bezoek tot het voorjaar uitstellen. Voorts meende hij dat voor een declamatie *'hier op't moment niet veel belangstelling'* bestaat, dat zulks *'in de tegenwoordige tijd niet op zijn plaats is'* en het ook remmend werkt voor een dergelijke bijeenkomst toestemming van Den Haag te moeten krijgen[48]. Ondanks dit scala aan bezwaren, wist Davids toch iets te bewerkstelligen.

Op 19 januari 1941 kon men in de sjoel aan de Kwekelstraat na een openingswoord van voorzitter Philip Vos, rabbijn Davids horen spreken over 'De les van Egypte', gelardeerd door vertolkingen van Heijermans door Maurits Zoest. Het doel van de rabbijn *'de menschen bijeen te brengen als om ze van Joodsche cultuur kennis te doen nemen en hun zelfbewustzijn daardoor te versterken'*, leek geslaagd[49].

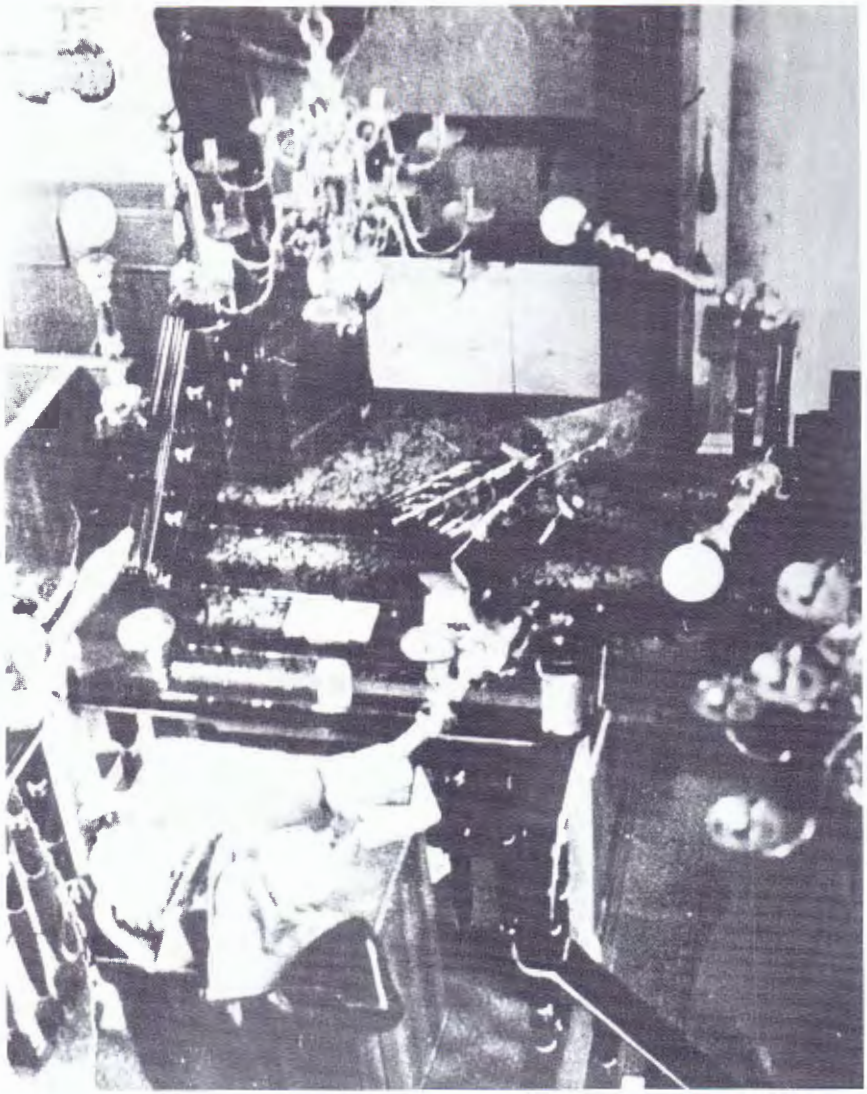

De verniclingen in de synagoge, die in de nacht van 31 januari zijn aangebracht. Enkele lampen en de Chanoeka-kandelaar zijn omgegooid.

Was het een provocatie om bijeen te komen, of moest het mogelijk opgevijzelde zelfvertrouwen teruggedrukt worden? Toen in de vroege ochtend van zaterdag 1 februari de buurvrouw de kachel van de synagoge wilde aanmaken (in verband met de Sjabbatsrust die op vrijdagavond inging verrichten niet-joden dergelijke diensten), trof zij alles vernield: *'de kroonlampen naar beneden gebogen, de gebedsrollen verscheurd'*[50]. Er is een brief bewaard, waarin het uitgebreider staat beschreven:

'Het Kerkbestuur der Ned. Isr. Gemeente te Gorinchem moet U tot zijn leedwezen mededeelen, dat Vrijdagnacht 31 Januari jl. in de Synagoge alhier is ingebroken. Eenige personen hebben zich met geweld toegang tot het Kerkgebouw verschaft en daarbinnen vernielingen aangericht. Deze afschuwelijke daad zal volgens inlichtingen van bewoners van aangrenzende perceelen, des nachts tusschen half een en een uur gepleegd zijn. Grondig vernield is er niets, maar beschadigd zijn min of meer eenige staande electrische lampen, een tweearmige koperen kandelaar, het 'omoed (ernstig) de H.Arke (niet noemenswaardig) een stel Ka'als-gebedenboeken en de hoofddeur der Synagoge.
De sifrei tora, die inmiddels in veiligheid gebracht werden, waren onbeschadigd en zijn zelfs niet open geweest. Ook de Kelei Koudesj hebben niet noemenswaardig geleden.
Inmiddels heeft de politie een en ander in onderzoek. Van nietJoodsche zijde werden talrijke blijken van oprechte deelneeming ontvangen'[51].

Er bleek dus medeleven. Een predikant moest zondag in diens kerk zelfs gezegd hebben, *'dat hij zich schaamde dominee te zijn'*[52]. Maar van gemeentewege bleef het stil. 38 jaar later schrijft Van Rappard in zijn boek hierover niets. Wèl over zijn klemmende waarschuwingen jegens 'ordeverstoringen', die tegen provocerende WA-ers en colporterende NSB-ers gericht waren[53].

In de loop van 1941 ontstonden er enige interne conflicten. De kern leek daaruit te bestaan, dat een aantal 'geassimileerde' joden, mede door de toenemende isolatie, zich toch meer naar de Israëlitische gemeente gingen richten. Met name Seijffers, eerder met leegloop en onverschilligheid geconfronteerd, had er moeite mee. De orthodoxe rabbijn Davids zag dat anders en was blij met ieder 'die contact zocht'[54]. En er kwamen een aantal terug: het vroeger lid S.I. Polak, die *'de Joodsche zaak altijd in een bespottelijk, zelfs ongunstig daglicht'* stelde; of dokter Schöyer, de wereldburger, die wel enige lessen aan het speciale schooltje wilde geven[55]. De gevluchte en gestrande Duitser Friedrich Adler gaf hieraan als volgt uitdrukking: *'In deze voor ons zoo moeilijke tijden is de behoefte aan aaneengeslotenheid grooter dan ooit te voren. Welk gebouw zou hiervoor beter geschikt zijn dan de Synagoge?'*. Hij schreef dat in een aankondiging voor de bijeenkomst ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de synagoge op 30 mei 1942[56].

Nog één maal schurkte men bij elkaar; de laatste geschillen bijgelegd, de ramen verduisterd. Wat een verschil met het feest tien jaar eerder in aanwezigheid van het voltallige college van B&W, representanten van Gorcums verenigingsleven en een speciale editie van het Centraal Blad vol adverteerders! Maar hoe intenser beleefd. De spanning werd tenslotte de uit Duitsland gevluchte 59-jarige heer Gerber teveel. Tijdens de dienst stierf hij aan een hartverlamming[57]. Een dienst die Seijffers afsloot met:

'Alleen nog een wensch. Moge onze dierbare kehillo nog lang en dikwijls in haar Sjoel bijeenkomen. God moge ons sterken en ons het zegoes geven, de opbloei komen van ons volk en van de hele menschheid, spoedig in onze dagen te beleven ...'[58].

Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.

DE BURGEMEESTER DER GEMEENTE GORINCHEM

maakt bekend, dat ingevolge de verordening van den rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 10 Januari 1941, no. 6–1941, alle personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn en hun verblijf hebben in het bezette Nederlandsche gebied, aangemeld moeten worden overeenkomstig de navolgende bepalingen.

Een persoon wordt als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar het ras voljoodschen grootouder stamt.

Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch–kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort.

Bij twijfel of een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied of de door hem aangewezen instantie.

Tot het doen van een dusdanig verzoek is gerechtigd:

1. iedere Duitsche instantie in het bezette Nederlandsche gebied;
2. de ambtenaar voor de aanmelding;
3. de betrokkene.

Tegen de in het eerste lid bedoelde beslissing is geenerlei voorziening toegelaten.

Tot aanmelding is gehouden de persoon, die aangemeld moet worden.

Moet een handelingsonbekwame of een persoon, wiens handelingsbekwaamheid beperkt is, worden aangemeld, dan zijn in diens plaats zijn wettelijke vertegenwoordiger en degenen, die de daadwerkelijke zorg voor dien persoon op zich hebben genomen, tot de aanmelding gehouden.

De aanmelding moet geschieden vóór 24 Februari a.s. De aanmelding geschiedt schriftelijk bij den burgemeester, **UITSLUITEND** met gebruikmaking van een door den secretaris–generaal van het departement van binnenlandsche zaken vastgesteld formulier. Deze formulieren zijn kosteloos verkrijgbaar ter secretarie dezer gemeente

afdeeling Bevolkingsregister

Voor elk formulier, dat ingevuld wordt ingeleverd, wordt een ten name van den aangemelden persoon gesteld bewijs afgegeven, waaruit blijkt dat deze aan zijn verplichtingen heeft voldaan.

De aangemelde persoon moet voor de uitreiking van het aanmeldingsbewijs één gulden aan leges vooruitbetalen. Is hij niet in staat deze kosten te betalen, dan is, al naar gelang tot welke hij behoort, de plaatselijk in aanmerking komende Israëlietisch kerkelijke gemeente tot betaling der leges verplicht; behoort hij tot geen dezer gemeenten, dan kan van de betaling van de leges vermindering of vrijstelling worden verleend. In geen enkel ander geval mogen de leges worden verminderd of mag vrijstelling van de betaling daarvan worden verleend.

Hij, die tot aanmelding is gehouden, is, ingeval de leges niet op den aangemelde kunnen worden verhaald, met overeenkomstige toepassing van het in de vorige alinea bepaalde eveneens aansprakelijk voor de betaling der leges, mits hij ook ten aanzien van zijn eigen persoon onder de verplichting tot aanmelding valt.

De betaling der verschuldigde leges kan geschieden:

a. in geld bij de inlevering van het aanmeldingsformulier;
b. door storting of overschrijving op gironummer 325639 ten name van het Bureau Bevolkingsregister

Binnen vier weken na de aanmelding en de betaling van de verschuldigde leges, wordt het bewijs van aanmelding aan belanghebbende toegezonden of uitgereikt.

Ieder aangemeld persoon is verplicht het te zijnen name afgegeven bewijs van aanmelding zorgvuldig te bewaren en desgevorderd te vertoonen aan iederen opsporingsambtenaar, alsmede ter wijziging, aanvulling of vervanging over te leggen aan den hun

De door de Duitse bezettingsmacht afgedwongen verordening nummer 6, werd in alle gemeenten - en dus ook in Gorinchem - afgekondigd.

8. DE VERVOLGING

Persoonsregistratie

In het voorgaande hoofdstuk is al beschreven, via welke methoden en langs welke lijnen de isolatie van het joodse deel van de bevolking op vele gebieden plaats greep. Zo moesten ambtenaren bijvoorbeeld een niet-jood- of ariërverklaring tekenen en werden joodse van niet-joodse leerlingen gesepareerd. Maar wat was nu de basis van deze strategie? Op grond waarvan konden joden van andere mensen onderscheiden worden?

Op 10 januari 1941 werd verordening nummer 6 afgekondigd. Deze schreef de aanmelding en registratie van alle personen van 'joodsen bloede' voor. Men is dat, volgens artikel 2, indien men *'van tenminste één naar ras voljoodse grootouder stamt'*. Een 'voljoodse grootouder' is iemand, die tot de joods-kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort (artikel 4). Ras blijkt dus terug te voeren tot godsdienst[1].

Binnen vier weken (voor 24 februari) moesten alle joden - niet alleen de 'voljoden', maar ook degenen met één of twee joodse grootouders, de zogeheten kwart- of halfjoden - zich, tegen betaling van een gulden leges, bij de burgemeesters melden, die de gegevens vervolgens aan de bevolkingsregisters behoorden over te dragen[2].

In Gorinchem werd deze verordening op 8 februari geproclameerd. Dan is inmiddels ook bekend, dat de Sicherheitspolizei een lijst van alle aangemelden wil hebben[3]. Spoedig na het verstrijken van de aanmeldingstermijn kréég de Sicherheitspolizei de namen[4]. Landelijk bleek er hier en daar enige vertraging te zijn op getreden. Op 30 april ontbraken nog de gegevens van 31 van de 1.050 gemeenten[5]. Gorinchem was op tijd.

Belangrijk was ook, dat niemand over het hoofd gezien zou worden. In een brief van secretaris-generaal Frederiks van het departement van Binnenlandse Zaken, staat dan ook dat besturen van inrichtingen, die *'gevallen, waarin zij den indruk hebben, dat* ***verdenking*** *van joodsche afstamming bestaat'*, moeten melden[6]. Jood zijn was dus een overtreding. Hoewel dit schrijven niet op Gorinchem van toepassing was, geeft het wel aan, hoe de aangebleven hoge ambtenaren zich aanpasten. En dat werkte weer door naar die burgemeesters, die zich op Frederiks verlieten.

Niet iedereen gaf zich meteen aan. Zo werd, volgens een schrijven van de burgemeester van 22 april, tegen drie personen proces-verbaal opgemaakt wegens te late aanmelding[7]. Helaas zijn de namen en mogelijke achtergronden ons niet bekend, net zo min overigens als opgelegde straffen. Er kon toen nog maximaal vijf jaar gevangenis geëist worden[8].

In diezelfde maand april ving de uitreiking van de persoonsbewijzen aan, die voor joden gekenmerkt werden door een grote gestempelde zwarte J[9]. Ook oud-wethouder dr. Salomon Biegel zal zo'n persoonlijk document in handen hebben gekregen. Maar *'Dr. Biegel, die voljood was, heeft nog net niet de meest smadelijke bejegeningen, welke de Duitsers met hun onmenselijke satanie voor zijn rasgenoten in petto hadden aan de lijve ondervonden, al smartte hem het afschuwelijke lot dat onontkoombaar naderbij sloop, onnoemelijk'*[10]. Het sierde burgemeester Van Rappard, dat hij in deze tijd toch mede de laatste eer bewees aan deze op 9 november overleden belangrijke Gorcumse burger. Bevreemdend is nu wel het gebruik van 'verouderde' termen in zijn aangehaald citaat,

evenzeer als zijn mystificatie van *'dat type fijnzinnige joden'*, waartoe hij Biegel meende te moeten rekenen[11]. Het was immers een man van de wereld, die op tal van terreinen praktisch te werk ging en overigens het kerkgenootschap al lang geleden had losgelaten. Zeer treffend is de door Van Rappard weergegeven houding van Biegel. Vanaf diens sterfbed wenste hij de burgemeester *'met een onuitsprekelijke mildheid sterkte toe'*. Daarbij zag Biegel *'op dat ogenblik al over zijn graf heen'*[12].

Sterkte waarmee? Op 28 november 1941 kwam op het gemeentehuis een verzoek binnen van de 'Kreis Süd-Holland' van de NSDAP, de politieke partij van Adolf Hitler. Zij wilde alle namen van in Gorinchem woonachtige rijksduitsers. 1 December beperkte de burgemeester zich niet tot de gevraagde namen, maar voegde er een 'afzonderlijke lijst' toe met *'de namen van de Rijksduitschers, die als Jood zijn gekenmerkt'*[13]. De Duits-joodse vluchtelingen waren echter op 25 november juist statenloos geworden[14].

Een wandeling op Hemelvaartsdag 14 mei 1942 voerde v.l.n.r. Gonny Bromet, Louis Leviticus, Dolly de Raaij, Hans de Levie en Nelly Leviticus door de Dalempoort.

Op de achterkant van de foto staat 'sterrenparade'. Hans en Dolly kwamen uit Den Bosch.

Op 28 april 1942 verlangde de commissaris van de provincie Zuid-Holland, Bolsius (fungerend tot 4 mei 1945[15]), voor de 'Zentralstelle für Jüdische Auswanderung' van de burgemeesters een lijst in vijfvoud van alle in de gemeente woonachtige joden. Op woensdag 29 april dwarrelde dit verzoek op de Gorcumse burelen neer. Op maandag 4 mei gingen er 139 namen de deur uit[16] naar dit 'emigratiekantoor' van Hauptsturmführer Aus der Fünten, waarvoor in 'ruil' de bekende gele jodensterren ter beschikking werden gesteld[17]. Sterkte ook met de opgave van *'voljoodsche mannelijke personen in den leeftijd van 41 t/m 60 jaar'* ten behoeve van het gewestelijk arbeidsbureau? Vergeten werd niet *'hen die de Ned. nationaliteit* ***niet*** *bezitten'* vijf dagen later (29 juli) alsnog door te bellen[18]. Half september bleek de gevraagde leeftijd verlaagd tot 18 jaar[19].
Op 19 september tenslotte plaatste iemand met kracht het fraaie stempel van het Bevolkingsregister Gorinchem onder een geactualiseerde versie van de in mei opgestelde 'lijst van 139 namen'. Na afvoering van vijf mutaties (één sterfgeval, drie verhuizingen, één onbekend) resteerden 134 namen van 8 ariërs (niet-joodse partners), 4 kwart-, 19 half- en 103 voljoden[20].

De eerste weggevoerden

De isolatie en de registratie van de joden moest ergens toe leiden. Dat zou een ieder duidelijker worden, naarmate 1942 verstreek. Maar evenzeer was de presentatie van de Duitse plannen verhullend, waardoor telkens (zij het steeds minder) ruimte bleef voor enige hoop, dan wel verdringing. Het omzichtige en het dreigende van wat de joden te wachten stond, bleek ook uit twee frasen Gorcumse correspondentie. Op een begin juni verzonden briefkaart schreef Max Seijffers:
'Alleen hoor ik dat ook Gorinchem aan de beurt zal komen met keuringen voor de ***Arbeidskampen****. Dat zal voor onze kleine kehillo een slag zijn. God geve,*

dat het aantal [zo] *gering mogelijk zal zijn (er zullen waarschijnlijk 12 à 15 gekeurd worden). Niemand,* [dan] *enkele ingewijden, weten er hier echter van'*[21].
Twee weken later schreef opperrabijn Davids aan Seijffers, waar ingeklemd tussen een lijstje koshere produkten als peperkoeken en zeelt - staat genoteerd: *'Ter zake van de* ***werkkampen*** *vindt U bijgaand een aanwijzing. We zullen het beste ervan hopen'*[22].
Inderdaad kwamen even later de bovenaangehaalde oproepen van het Dordtse Arbeidsbureau.
Het beste ervan hopen. Dat hield meer in dan het ergste wat men op dat moment voorzag: *'een heel hard bestaan, in armoede en ontbering, buiten Nederland'*[23]. Maar het Hitler-bewind had op 20 januari 1942 (Wannsee conferentie) al tot de 'Endlösung der Judenfrage' besloten. Zij ging er - met de Joodsche Raad als gemuilkorfd werktuig - half juli toe over om de eerste groepen vanuit het Amsterdamse ghetto af te voeren. Wanneer niet voldoende mensen aangemeld konden worden, dan werd het tekort door Duitse en NSB-razzia's aangevuld. Dit ging in augustus zo voort[24].

Het gezin Van Bueren, al in augustus 1942 weggevoerd.

Het Gorcumse gezin Van Bueren vinden wij op een Gorcums lijstje van 'weggevoerden' (dd. 3 oktober) vermeld[25]. Op de grote lijst van 19 september komt onderaan als aantekening voor *'v Bueren (4) weg'*[26]. Dat klopt, want vrouw en beide dochters zijn reeds op 31 augustus te Auschwitz vergast[27], na drie dagen eerder uit Westerbork te zijn weggevoerd[28]. In een van 23 augustus daterend briefje van opperrabijn Davids aan Seijffers wordt iets over de mogelijke toedracht duidelijk: *'Graag hoor ik van Uw reis naar Amsterdam alsmede of de heer v. B. weer thuis is'*[29]. De verdwijning van de V[an] B[uerens] werd dus in verband gebracht met Amsterdam, waar op dat moment geen jood meer 'veilig' was. In werkelijkheid werd Juda van Bueren *'op verzoek van de Sicherheitspolizei'* door de Gorcumse sterke arm reeds op 15 augustus ingesloten en twee dagen later naar Rotterdam getransporteerd. Zijn vrouw en twee kinderen hebben de woning moeten verlaten, terwijl de winkel verzegeld werd[30]. Toen een maand later de controleur van het Bureau Inkwartieringswet informeerde naar de leegstand van het pand, meldde de burgemeester op 17 september, *'dat J. van Bueren en zijn gezinsleden op last van de Duitsche autoriteiten uit deze gemeente zijn weggevoerd'*[31]. Waarom de Van Buerens als eersten zijn opgepakt vinden wij niet vermeld. Een extra 'motief' zal geweest zijn, dat zijn electro-installatie zaak 'Het Wonder van Gorcum' ook de plaatselijke distributieradio exploiteerde[32].

Onderaan de lijst van het Gorcumse bevolkingsregister staat ook *'Vos Kalkhaven (1) weg'* en - tussen de regels - *'was reeds gearresteerd'*[33]. Het betrof hier Philip Vos, de voorzitter van het Kerkbestuur en van de commissie die de belangen van het joodse onderwijs probeerde te behartigen (zie pag.68). Hij staat ook op het lijstje van 3 oktober, evenals het vijf leden tellende gezin van Jacques van Vriesland, dat op de Langendijk woonde. Zowel op dit lijstje, als op de grote lijst staat gekrast: *'26-9-42 weggevoerd'*[34]. Moeder en de dochters Esther en Sari vonden hun eind te Auschwitz reeds op 5 oktober[35]: 'Pudelnackend', zonder hemd of haar ...

Sari van Vriesland op de lange weg tussen Den Bosch en Vlijmen (15 april 1941).

Met voorbijgaan aan de Van Buerens en Philip Vos, duidt Busch de familie Van Vriesland als eerste Gorcumse slachtoffers van de Sicherheitspolizei aan. Afgezien daarvan is zijn datering juist[36]. Van Rappard daarentegen schrijft dat *'ook deze ongelukkige mensen in November 1942 werden opgepakt'*. Dat nu is wat wonderlijk, waar hij wel uitgebreid verhaalt over een 'kort' voordien gesloten schijnovereenkomst tussen de Van Vrieslands en hun administrateur, van welks voornemen zij hem als burgemeester deelachtig maakten, *'teneinde elk toekomstig misverstand uit te sluiten'*[37]. En er zouden misverstanden komen, na de oorlog (zie pag.97).

Na geconstateerd te hebben, dat tien Gorcumse burgers nog in september naar vernietigingskampen zijn weggevoerd, werpen wij een blik op het volgende lijstje, met de verzuchting dat deze papieren op zo'n droge wijze zulke wrede gegevens prijsgeven. Nu staat er boven: *'Joden, weggevoerd op 14 Oct 42'*. Volgen negentien namen, waarvan die van Sara Frouke van Straten is doorgestreept[38]. Zij was het onderwijzeresje, dat - om die reden - nog even 'gesperrt' werd[39]. In haar plaats mocht haar moeder mee: niet op het Gorcumse lijstje van de 14de, wèl bijgeschreven op de lijst van oorlogsslachtoffers (Auschwitz 26 oktober 1942)[40].

De negentien zijn nog diezelfde woensdag op last van de Sicherheitspolizei te Rotterdam door een Gorcumse agent en twee marechaussees naar het verzamelpunt de Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam doorgezonden[41] en vandaar naar Westerbork overgebracht. Op mevrouw Ledermann-Bodenheimer na[42], is de rest op de trein naar Auschwitz gezet, waar uitgezonderd enkele mannen[43], de meesten direct na aankomst zijn omgebracht.

Kennen wij het lot van deze mensen, hoe zij te Gorinchem zijn opgepakt is moeilijker te traceren. Wel is bekend, dat de op het Nonnenveld wonende Abraham van Dam bij zijn arrestatie in de nabije rivier probeerde te springen[44]. Hij zou door een - niet toevallig aanwezige - agent uit het water zijn gehaald[45]; *'gered van de verdrinking om een gruweldood tegemoet te gaan!'*[46]. De verzamelde joden zouden op het stadhuis eerst nog de plaatselijke vertegenwoordiger van de Joodsche Raad hebben mogen aanschouwen. Dit was de vroegere rijksambtenaar S.N. de Vries[47],

Jeugdfoto van Philip Vos, staand achter zijn vader Emanuel en stiefzus Saartje Kleinkramer (ca. 1925).

die overigens natuurlijk niets kon regelen. Tenslotte, *'Nadat allen verzameld waren, werden ze'* volgens een ooggetuige *'onder geleide van zwaar gewapende N.S.B.-ers naar het station gebracht en vandaar verder gevoerd'*[48]. Dat het géén N.S.B.-ers waren lijkt een detail.

Wanneer wij half november als volgende 'peildatum' nemen, dan blijken er vanaf half augustus 29 Gorcumers te zijn weggevoerd. Van hen hebben er dan inmiddels 20 het leven gelaten in Auschwitz[49].

De november-razzia

Tot voor kort was alleen iets over de razzia van november bekend door middel van hetgeen Van Rappard in zijn boek 'Hoe was het ook weer' te berde brengt:

'De hoop, dat wij er in Gorinchem ook ***blijvend goed*** *van af zouden komen, werd wredelijk verstoord, toen op Maandag 16 November 1942 een viertal tijdelijk in Duitse dienst genomen schoften van Nederlandse nationaliteit, die zich* ***n.b.*** *als rechercheurs van de Sicherheitspolizei bleken te kunnen legitimeren zich op het politiebureau meldden, omdat zij belast waren met de arrestatie van alle zich* ***nog*** *in de stad bevindende joden. ...*

De Heer van der Marel [commissaris van politie] *belde mij dien maandagmorgen natuurlijk direct op en vroeg mij hoe in deze te handelen, omdat de duisterlingen de hulp van de politie hadden ingeroepen. Waar de Nederlandse politie ingevolge diverse bezettings decreten onder rechtstreeks bevel van de Duitse politie-instanties stond, kon de gevraagde medewerking tot het verschaffen van inlichtingen en het aangeven van de woonadressen niet worden geweigerd.... Ik heb die morgen principieel het standpunt menen te moeten innemen, dat de gemeente in geen enkel opzicht enige medewerking aan deze arrestaties zou mogen verlenen. Aan de commissaris van Politie liet ik dan ook weten, dat geen gevolg behoorde te worden gegeven aan de door de verachtelijke handlangers van de moffen gestelde eis dat er voor rekening van de gemeente taxis ter beschikking zouden worden gesteld voor het vervoer van de oudere joden naar het station. Een van de individuen die de arrestaties regelden, kwam hierop mij hoogst misnoegd op mijn kamer in*

het stadhuis interpelleren, onder de bedreiging, dat hij van mijn weigering telefonisch aan de S.D. te Amsterdam melding zou maken.
Ik hield voet bij stuk, waarna de man verdween, ...
Al spoedig bleek mij, dat ik met al mijn goede wil en goede bedoelingen het lot van deze ongelukkigen nog maar had verzwaard, omdat zij bij gebrek aan dat autovervoer, de zware gang naar het station nu lopende hadden moeten afleggen, wat voor enkele ouden onder hen een extra penitentie betekende. En dat alles omdat ik dan toch maar formeel had kunnen volhouden, dat de gemeente ***overal*** *buiten stond en derhalve haar handen in onschuld kon wassen.*
Ongeveer zestig joden zijn in die twee dagen, waarop de volksverraders hun razzia's uitvoerden naar Amsterdam weggevoerd. Niemand van hen keerde uit de concentratiekampen terug. Van degenen, die individueel in een ***vroeger*** *stadium gevankelijk waren weggevoerd,* ***overleefden*** *enkelen het concentratiekamp'*[50].
Uit bovenstaand uitgebreide citaat blijkt duidelijk, dat Van Rappard hier niet alleen de gebeurtenissen van maandag 16 november weergeeft, maar tevens, dat hij vrijwel al het voorgaande aan deze gebeurtenis vastkoppelt. Wie de joden waren, *'die individueel in een vroeger stadium gevankelijk waren weggevoerd'*; blijkbaar niet de familie Van Vriesland en de oude heer Van Dam, die hij tot de slachtoffers van de november-razzia rekende. Neen, het lijkt er eerder op, dat de indruk gewekt moest worden, dat Gorinchem en haar burgemeester als bij donderslag met het kwaad van de jodenvervolging werden geconfronteerd, zoals de openingszin van het citaat zo treffend weergeeft.

Het tegendeel is echter in het voorgaande aangetoond. De gemeente stond niet **overal** buiten, kon dat ook vaak niet. De bevolkingsgegevens moesten van begin af aan ter beschikking gesteld worden, de Gorcumse politie moest assisteren en deed dat dus ook. Niet

De huisarts Salomon Hartog van Straten (1871-1943).

alleen op de veertiende oktober, maar ook op 16 november, zoals commissaris Van der Marel in een - nota bene door Van Rappard opgenomen - brief aan de burgemeester bericht: *'dat een viertal rechercheurs van de Sicherheitspolizei te Rotterdam (Hollanders), waarvan er twee zijn genaamd Jansen en Picard, op maandag den 16 November 1942 in Gorinchem zijn aangekomen, teneinde Joodse gezinnen te arresteren. Dit is inderdaad geschied, terwijl betrokkenen - op verzoek van die rechercheurs - door de* ***Gemeentepolitie*** *zijn overgebracht naar Amsterdam'*[51].
Het aantal mensen dat is opgebracht was ook minder groot, dan de 'ongeveer zestig' die Van Rappard[52] telde. Het waren er om precies te zijn 22. Dit kunnen wij ontlenen aan de dagrapporten van de politie. Eerst werd maandagmiddag de arts S.H. van Straten inge-

sloten in opdracht van sicherheits-rechercheur Jansen. Ongeveer terzelfder tijd vertrok een trein met de gearresteerde heer J.E. Meijer en het echtpaar Menasse met hun zoon onder geleide van twee Gorcumse agenten. Op het middernachtelijke uur leverde Jansen nog moeder en dochter Gerber op het bureau af. De dinsdagochtend begon voor dokter Van Straten met brood en koffie alvorens naar Rotterdam te worden getransporteerd. Op woensdag 18 november werden door Jansen vijf joodse inwoners van Woudrichem, alsmede zeven Gorcumers - waaronder het inmiddels vaderloze gezin Vos afgeleverd. Zij werden snel naar Amsterdam afgevoerd. Tenslotte vertrokken drie personen richting Israëlitisch Ziekenhuis Rotterdam[53], onder hen Gomperts den Hartog uit de Bloempotsteeg, *'een kippen- en geitenslachter, speciaal voor onze joodse bevolking. ... weggevoerd door de moffen, hij was toen 82 jaar'*[54].

Is de lezing van Van Rappard in veel opzichten niet in overeenstemming met de feiten, in één opzicht heeft hij gelijk, waar het optreden van de Sicherheitsdienst jegens de joden betiteld wordt als een razzia[55] Er zijn in Gorcum wel eens bezwaren aangevoerd tegen deze term, daar hier niet van een *'politionele drijfjacht'* kan worden gesproken. Dit is onnavolgbaar voor wie het voorgaande tot zich heeft genomen. Het is begrijpelijk wanneer de geschiedenis van het optreden van de gemeentepolitie in de oorlogsjaren beperkt wordt tot: *'jaren, die voor de politie erg moeilijk waren. Van hogerhand moesten politiefunctionarissen vaak allesbehalve populaire opdrachten uitvoeren'*[56] Eén van die maatregelen was het oppakken en wegvoeren van de joodse Gorcumers. Zeker, het initiatief lag bij de Duitse bezetter en - voor haar - de Sicherheitspolizei. De gemeentepolitie werd daarbij ingeschakeld, of - beter gezegd - misbruikt. Weigering kon tot strenge represailles leiden, zoals dat te Utrecht het geval was met onwillige agenten[57]. Uit de geraadpleegde stukken blijkt niets van enige vorm van verzet of aarzeling, of het zou een ziekmelding op 16 november moeten zijn[58]. Daarbij moeten wij wel blijven bedenken, dat de stukken 'slechts' de feiten tonen en niet de eventuele gevoelens, waarmee politiemensen hun opdrachten uitvoerden. Enkele gevallen van politionele steun aan hen die onderduikers hielpen zijn ons wel degelijk ook gemeld (zie pag.87). Waarschijnlijk was het rabbijn Davids, die na 6 december nog één maal door Gorinchem dwaalde en daar summier aantekening van maakte: *'Gorinchem bezocht. Geen joden aanwezig die my kunnen helpen. Politie bezocht en verlof gekregen de Synagoge te openen met de by niet-Joodsche buren aanwezige sleutel. Uit de synagoge een Seifer Thoure verpakt in perouches naar A. verzonden. Iets meegenomen. Inventaris gemaakt van de Synagoge en school. Aanwezige Joden in Gorinchem: 3 personen in ziekenhuis (1 man en 2 vrouwen) 1 echtpaar vergeten waarschynlyk (Fam.Mansbach, Zusterhuis 9), 4 personen gemengd gehuwd'*[59]. Het aantal patiënten in het Gorcumse Gasthuis aan de Haarstraat stemt overeen met de doorgegeven namen van het echtpaar Lewi en doktersvrouw Van Straten[60]. Zij en toch ook de heer en mevrouw Mansbach vonden in 1943 in het oosten de dood.

9. VERZET EN VERNIETIGING

Wie gelezen heeft, hoe de joodse Nederlanders in een steeds nauwer wordende fuik werden gedreven, waaruit men nauwelijks meer zou kunnen ontsnappen, kan zich ook voorstellen, dat mogelijke verzetsbases te vergelijken waren met de afbrokkelende randen van een afgrond. Op het beschermende schild van de Nederlandse overheid kon men nauwelijks meer rekenen. Vele aangebleven gezagsdragers probeerden toch tot een soort 'werkverhouding' met de Duitse bezettende macht te komen. Daarbij *'kon men, gegeven de Duitse hysterie terzake, allicht geen joden gebruiken'*[1]! Van Rappard geeft dat ook in de Gorcumse context aan: zouden de overheidsdienaren zich tegen de anti-joodse maatregelen hebben verzet, dan zou dat *'ten koste van de* ***eigen*** *bevolking, waarvoor nog zo heel veel kon worden bereikt' gegaan zijn en 'onmiddellijke eliminering en afvoering naar een concentratiekamp hebben plaats gevonden, zonder dat dat de joden ook maar in iets zou hebben geholpen'*[2]. De joden waren dus blijkbaar al 'afgeschreven'.

Het is eerder reeds aangegeven[3], de speelruimte van sommige 'aangeblevenen' beperkte zich tot toekijken bij razzia's. De politiebevoegdheid was hun immers onttrokken?[4]. Alleen de vervanging van een terloops door de Sicherheitspolizei gevorderde 'arische' radio kon 'geregeld' worden. Dáaraan schonk Van Rappard ook veertig jaar later meer aandacht[5].
Nu kan men er begrip voor hebben, dat machteloosheid en angst een verlammende uitwerking hadden op gezagsdragers. Ernstig wordt het, wanneer dezelfden opmerken, dat *'al te veel joden, zich in een verbijsterende gelatenheid, echt ter slachtbank lieten voeren'*[6].
Nogmaals, het beschermende overheidsschild was weggenomen, de aangebleven overheid was ingeschakeld om de joden in een isolement te drijven.
In hoeverre kan en mag men de slachtoffers een passieve houding aanmeten? Zeker, ook vele Nederlandse joden 'geloofden' in de vaderlandse neutraliteitspolitiek en de bescherming van hun grondrechten door de autoriteiten. Evenzeer kan er sprake van een te grote meegaandheid van de Joodschen Raad zijn. Anderzijds was er ook wel degelijk sprake van enig verzet. Vaak in een (te) laat stadium en meestal defensief en afhankelijk van anderen, maar toch.

Administratieve 'mogelijkheden'

Een aantal vormen van verzet hebben wij al genoemd: de zelfmoord van het gezin Nort en de mislukte poging tot verdrinking van de oude Abraham van Dam; de vergeefse pogingen van dokter Schöyer en Max Seijffers om tijdens de Duitse inval het land te ontvluchten en het veilig stellen van bezittingen (zie pag.64).
Nadat de administratieve houdgreep klemmend begon te worden, werd ook getracht om persoonsbewijzen te ontdoen van de zo stigmatiserende 'J'. Arts N.H.D. Schöyer zou het gelukt zijn om de 'J' weg te krijgen, *'door de J in papier uit te snijden, hiermee het persoonsbewijs af te dekken en in de zon te bleken'*[7].

Een ander 'vervalst' persoonsbewijs werd door Gorcumse agenten ten huize van N. boven water gehaald. Hier bleek, dat *'de hoofdletter J, die zich aan de achterzijde naast de pasfoto moest bevinden door een of ander scherp voorwerp was weggekrabd'*[8].
Stijn den Hartog, een schoonzus van Ies Meijer, had

het persoonsbewijs van een overleden collega gekregen. Zelfs een litteken op de vinger had zij bij haarzelf nagemaakt. Zo kon zij als verpleegster de hele oorlog blijven doorwerken[9]. In al deze gevallen had men logischerwijs ook de jodenster los getornd.

Hoe absurd de anti-joodse maatregelen ook waren, sommigen probeerden de steeds kleinere mazen van het net langs legale weg te ontglippen. Het ging er dan om, de 'voljoodse' status aan te vechten; door te ontkennen tot een israëlitisch kerkgenootschap te hebben behoord of soms door te wijzen op verre niet-joodse voorouders en buitenechtelijke relaties.
Voor de dames Rosina en Jetje Schreuders van de Kortendijk gaf het Israëlitisch kerkbestuur op 30 oktober 1942 een verklaring af, dat zij op de peildatum 9 mei 1940 geen lid van hun gemeente waren[10].
Hierom en vanwege de onbekendheid van hun vader, ondernam de burgemeester de enige - althans op schrift bekende - actie: een voorstel om de voljoodse status te wijzigen in halfjoods (GI)[11]. Omdat - zolang het tegendeel niet bleek - onbekende verwekkers automatisch als jood werden bestempeld, werd het voorstel door de Rijksinspectie terzijde gelegd[12]. De burgemeester haastte zich daarop 'zijn brief van 16 november j.l. als *vervallen*' te laten beschouwen[13]. Niettegenstaande dat, hoefden de bejaarde dames niet onder te duiken[14].
Heel ver terug in haar familieleven dook ene Betje Wery. Zij voerde aan, dat haar aanvankelijk als jodin opgegeven grootmoeder van moederszijde, Kaatje Marits, in werkelijkheid in 1864 te Utrecht als buitenechtelijk kind van een niet-joodse inwoner van Gorinchem, zekere Arie de Vries, ter wereld was gekomen. Betje's advocaat had twee stokoude Gorcumers gevonden, die onder ede verklaarden dat in 1864 *'iedereen'* in Gorcum *'wist'* dat Kaatje de onwettige dochter van De Vries was! Bij hoge uitzondering werd dit verhaal geaccepteerd en sindsdien mocht mevrouw Wery als half-jodin geregistreerd staan[15]. Bij het vooronderzoek had de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters te Gorinchem ook nog geïnformeerd naar de moeder van Kaatje, Roosje (* 1837) en vervolgens naar de ouders van Roosje[16]!
Over dit soort zaken werd tussen gemeenten druk gecorrespondeerd. Vanuit Gorinchem al vanaf 30 oktober 1940[17]. Het betrof hier een Gorcumer, wiens moeder en stiefvader joods waren, maar waarvan niet bewezen kon worden, dat de verwekker een niet-jood was. 'Gemengd' gehuwd, kon van zijn eigen stiefzoon wel de registratie van half-jood in 'ariër' veranderd worden. De katholieke natuurlijke vader had indertijd alimentatie betaald en was dus bekend. Dit was het enige administratieve 'succes' dat de burgemeester van Gorinchem - nu waarnemer J.G. van Houten - kon boeken[18].

Een zekere bescherming leek het huwelijk met een niet-joodse partner te bieden. De voor de oorlog ingezette ontkerkelijking had het aantal gemengde huwelijken - ook te Gorinchem - doen toenemen. Naarmate de jodenvervolging verscherpte, kreeg - met name in Amsterdam - de trouwzaal meer cliënten[19]. Reden tot zorg bij de Duitse bezetters. Voorjaar 1943 vond men daarop de volgende oplossing: een sterilisatie-wetgeving, met als doel nakomelingschap uit joods-gemengde huwelijken te voorkomen[20].
Twee Gorcumse vrouwen, beiden al met twee kinderen, zouden dit lot hebben moeten ondergaan: *'door een Duitse arts, zonder verdoving'*[21]. Overigens zouden twee van de vijf gemengd gehuwde joodse Gorcumers omkomen, zonder hun jongste kinderen niet of nauwelijks meer te zien[22], een derde zou diverse concentratiekampen weliswaar overleven, maar tengevolge van alle ontberingen in 1948 overlijden[23].

De zolderverdieping van het voormalige Spaarbankgebouw aan de Zusterstraat.

Onderduik

Het was 'uiteraard' verboden om zich aan de Duitse maatregelen ten aanzien van de joden te onttrekken. Nochtans waren velen zo verstandig zulks wel te doen door onder te duiken. Dit was echter niet zo eenvoudig. Een goed schuiladres was afhankelijk van betrouwbare relaties en die waren schaars, doordat de joden in een isolement waren gedreven en vele contacten hadden verloren. Op de eigen familie kon men zich vaak niet verlaten, die zaten immers in eenzelfde netelige situatie. Daarnaast waren er ook lieden, die aan de onderdak zoekende joden wilden verdienen, zonder daar overigens garanties tegenover te stellen. Tenslotte dreigde altijd het gevaar van verraad door buren, oude schuldenaren of schuldeisers, anti-semieten en dienstkloppers.

Duidelijk is, dat toen in augustus en september 1942 de eerste Gorcumse joden werden afgevoerd, er ook mensen begonnen onder te duiken. Laten wij proberen de gangen van deze en latere onderduikers na te gaan, in het besef, dat van sommigen veel en van anderen weinig bekend is, dat een aantal zich op deze wijze wisten te redden en anderen alsnog gepakt zouden worden.

Al op een gemeentelijk lijstje met dagstempel *'3. Oct. 1942'* staan zestien namen van *'Joden, die hun woonplaats hebben verlaten'*[24]. Onder hen de jonge opvolgster van Nort optiek Nelly Leviticus, haar broer Louis en haar vriendin/medewerkster Gonny Bromet[25]. Toen Duitse politiemannen op 16 oktober een inval in het pand aan de Gasthuisstraat deden, troffen zij alleen één niet-joods gezin, dat juist op dat moment werd uitgebreid met een dochter[26]. Nelly en Gonny zaten toen al bij de familie De Haan op de zolder van het voormalige Spaarbankgebouw aan de Zusterstraat[27],

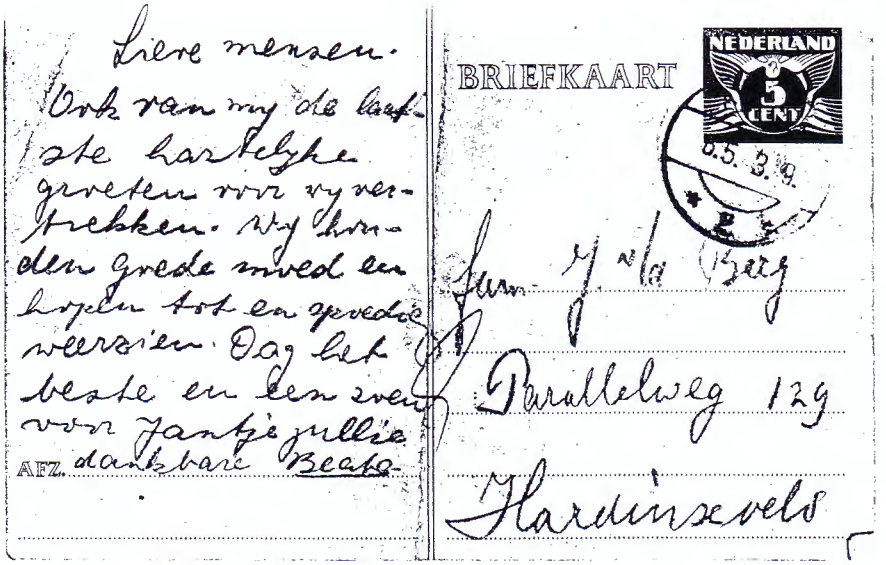
Liere mensen.
Ook van my de laatste hartelyke groeten voor vy vertrekken. Wy houden goede moed en hopen tot en spoedig weerzien. Dag het beste en een zoen voor Jantje jullie
AFZ. dankbare Beate

BRIEFKAART

NEDERLAND 5 CENT

6.5.39

Fam. J. v/d Berg
Parallelweg 129
Hardinxveld

Briefkaart van Beate Mansbach vanuit Westerbork aan de familie Van de Berg te Hardinxveld.

Hebreeuwse les, januari 1942. Van links naar rechts: Gonny Bromet, Beate Mansbach, Louis Leviticus, Jules Mansbach, Sari van Vriesland en Nelly Leviticus.

nadat zij eerst een aanbod van een 'behulpzame zaakwaarnemer' hadden afgeslagen. Doordat een dochter des huizes toevallig op het stadhuis door een goeie politieman werd gewaarschuwd, dat er een inval gedaan zou worden om hun onderduikers te arresteren, was snelheid geboden[28]. Net bijtijds verlieten beiden Zusterstraat 19 om met de trein naar Amsterdam te ontkomen. Nadat Gonny daar in een hoerenkast onderdak had gekregen, wist Nelly begin 1943 een deugdzamer adres bij de familie Stork in Nijverdal te vinden, waar zij tot de bevrijding kon blijven[29].
Louis Leviticus en zijn vriendin Beate Mansbach vonden een gastvrij onderkomen bij Job en Teuntje van de Berg aan de Parallelweg te Hardinxveld. Hun schuilplaats werd tegelijk met die van Nelly en Gonny verraden, maar zij konden niet meer gewaarschuwd worden. Op 18 maart 1943 namen Nederlandse rechercheurs uit Rotterdam hen en Job mee[30]. Louis en Beate werden op transport gesteld naar Westerbork, waar vandaan zij nog twee briefkaarten schreven, die pas op 6 en 7 mei werden afgestempeld. Een week eerder hadden zij al in Sobibor hun eind gevonden. Job overleefde diverse concentratie-kampen en zou later zijn oudste kleindochter naar Beate vernoemd weten[31].
Andere vroege (voor 3 oktober[32]), maar 'succesvolle' onderduikers waren: Sallie en Esther van Dam, die hun huis Langendijk 66 verlieten voor een schuilplaats bij de familie Hage in de Haarstraat[33]; Beate's broer Julius Mansbach en het echtpaar Van Straten-Marsman met hun twee dochters. De bovenburen van de optiek aan de Gasthuisstraat, de weduwe Brommet en haar zoon waren na de derde, maar voor 16 oktober in onderduik gegaan, ergens op de Kortendijk[34]. Ook zij overleefden de bezetting.

Van de drie families Meijer, wisten Ben (*1897) en Lea met hun dochter Sara uit de Kwekelstraat te vertrekken om snel en goed onder te duiken[35], waarschijnlijk ergens in Noord-Brabant[36]. Naamgenoot slager Ben Meijer (*1898) en zijn vrouw Hulda Hes van de Kortendijk hadden eerst hun zoontjes Alex (8 jaar) en Jaap (12 jaar) laten wegbrengen. *'Enkele dagen na hun vertrek kwam een kaart van hen en wisten we dat zij veilig waren'*[37]. Dat zou later juist blijken te zijn. De ouders verging het slechter. Ze *'waren ook ondergedoken, maar verraden'*[38]. In mei 1943 werden zij naar Sobibor getransporteerd en omgebracht.

Voor de bruggen van Zaltbommel de broertjes Jaap en Alex Meijer met hun neefje Jacky Hes (links).

Het drogistenpaar Ies en Sara Meijer-den Hartog van de Havendijk waren ook al voor 3 oktober gevlucht naar de joodse slager Van Straten in Herwijnen. Begrijpelijk geen al te zeker adres. De gemeentebode van het dorp wist Gorcumse verzetslieden al gauw te melden, dat Ies en Sara, nu met zijn ouders, in Oudendijk bij Woudrichem waren neergestreken. Reden voor contactman Molegraaf om poolshoogte te nemen. *'Vanaf de dijk kon ik bij de stoep rechts omlaag de oude jood Meijer en zijn familie thee zien drinken! De vrouw van Ies heb ik toen ... gezegd ogenblikkelijk te maken, dat je weg komt'*. De gastheer en -vrouw bleken namelijk onderdak te verschaffen *'om er beter van te worden'*. Vader en moeder Meijer-van Vriesland wilden echter blijven. Zij werden nog die nacht opgepakt[39]. Mevrouw Meijer stierf te Westerbork, haar echtgenoot tien dagen later te Sobibor.

Ies en Sara Meijer waren net bijtijds weer naar Herwijnen gevlucht, om bij bode Kuiper om hulp aan te kloppen. Die bracht hen naar Annie Schultink en haar zwager (begin 1943). Op hun verzoek[40] haalde de heer Molegraaf de moeder van Sara, mevrouw den Hartog uit Sliedrecht, uit de Joodse Invalide te Amsterdam. *'Het eerst heb ik haar ster eraf gerukt en weggegooid. Vervolgens de trein in. Het was al gauw sperrtijd en pas 's nachts om half een kwamen wij in Gorinchem aan. Door ijzel en sneeuw naar ons huis aan de Visserslaan tegenover de Watertoren, waar mijn vrouw met onze drie kleine kinderen wachtte. De volgende ochtend al om half zeven werd de oude vrouw door een met hout gestookte taxi naar Dalem gereden. Daar kwam ze bij hele lieve mensen. Toch ben ik overdag nog even langsgegaan om te kijken. De kamer daar bleek vol te zitten ... Daar vandaan heb ik mevrouw den Hartog weer naar Herwijnen gebracht'*[41]. Er was regelmatig gevaar voor huiszoeking, maar gelukkig wisten Annie, haar zwager en ook de heer Molegraaf, met alle risico's voor hun eigen leven, de familie te verzorgen en andere onderduikadressen te vinden[42]. Eerst in Kampen, daarna naar Utrecht[43]. Voor hun geslaagde hulp werden Anna Jeurriana Schultink-van Eck en Zacharias Cornelis Molegraaf in 1987 gedecoreerd met de Israëlische Yad Vashem-onderscheiding[44].

De Israëlische Yad Vashem-onderscheiding voor de Gorcumer Z.C. Molegraaf (1908-1987).

Nadat alle niet-ondergedoken joden waren opgepakt, weggevoerd en deels al vermoord, stelde de Gorcumse commissaris van politie op 26 november 1942 een lijst op met 26 namen van *'personen van joodschen bloede, die verdacht werden van woonplaats te zijn veranderd zonder de vereischte vergunning te hebben'*. Dit proza was bestemd voor het Algemeen Politieblad om de *'opsp., aanh.en voorgel.'* te verzoeken en dus te bespoedigen. Onder de 'verdachten' de anderhalf jaar oude Levie M. Seijffers[45], die samen met zijn ouders de oorlog wisten door te komen. Hetzelfde kan gezegd worden van de echtelieden De Vries-Cohen, die in Gorcum de Joodse Raad vertegenwoordigd hadden en de vertegenwoordiger Jacob Slösser uit de Molenstraat, die overigens niet tot de israëlitische gemeente behoorde. De laatste heeft drie jaar een kleine bovenkamer bewoond in huize Scheffer aan de Prins Hendrikstraat[46].

Op de lijst van gezochten stond ook dokter Schöyer. *'Hij is o.a. bij diverse patienten ondergedoken geweest, w.o. de families De Gier en Van Spanje in Dalem'*[47]. Eerstgenoemde familie herbergde ook zijn moeder[48]. Vervolgens *' ... is hij bij familie in Ellecom ondergedoken geweest, en in een later stadium thuis'*. Dat was aan de Pompstraat, waar inmiddels ook andere joodse onderduikers zaten. *'Voor razzia's bestond in de Pompstraat ... een vrij veilig systeem. De tuinen achter de huizen lieten (soms via deuren in schuttingen, en anders door over de schuttingen te klimmen) toe op het terrein van de Kabelfabriek van Den Haan, dan wel in de tuin van de Ortskommandant te 'schuilen'*[49]. Frappant is het verhaal dat Schöyer ook nog in de ponton van Rederij van der Schuijt bij het veer op Sleeuwijk zou hebben gezeten, vanwaar hij zich af en toe op de wal begaf of een baantje in de Merwede kon zwemmen[50]. Hoewel de dokter zich 'vermomde' - door zijn haar te bleken - herkenden alle Gorcumers hem onmiddellijk, zonder hem overigens te verraden[51]. Het echtpaar Sachs werd te Meerkerk ingerekend[52].

Van de onderduikgeschiedenis van de andere joodse Gorcumers is niets anders bekend, dan dat ze vroeger of later toch zijn gearresteerd. Doordat het politie-archief van Gorinchem over hen geen gegevens bevat, mogen wij aannemen, dat zij hun schuilplaatsen elders in den lande hadden. Wij noemen: Friedrich Adler (al voor 3 oktober 1942 ondergedoken), het vier personen tellende gezin J.A. van Vriesland, mevrouw De Vries-van Straten, het gezin Kalker met één dochter en Saartje van Straten. Op Adler na zijn allen in de eerste helft van 1943 gearresteerd en via Westerbork afgevoerd naar het vernietigingskamp Sobibor.

Onderduikers van buiten

Hierboven is al verhaald, dat er mensen van buiten in Gorinchem onderdoken. Wij noemden mevrouw Schöyer en de schoonmoeder van Ies Meijer. De familiebanden waren daarbij uiteraard bepalend en dit gold eveneens voor anderen. Zo kwam ook een zuster van Meijer, Belia, met haar zoontje uit Oss terug[53]. Zij werd later in de Biesbosch gepakt en naar Westerbork gevoerd, maar wist daar uit te ontkomen[54]. Toon van Straten, de Amsterdamse broer van Saartje, zou zijn kind bij de electriciteitszaak van Tukker op de Langendijk hebben kunnen huisvesten[55].

In het huis van Elkerbout aan de Prins Bernhardstraat was onder de trap een schuilplaats gemaakt door een timmerman uit Arkel. Hier kon zijn joodse schoonfamilie uit Amsterdam en Zaandam zich verstoppen en als uitwijkmogelijkheid was er nog een ark in de Biesbosch aangekocht. Nadat er al twee keer 'Duitsers' aan huis waren geweest, was het de derde keer raak (15 juli 1943). De twee Zaankanters waren op dat moment afwezig[56], evenals de eigen nog jonge kinderen Ben en Reini. Elkerbout: maar *'mijn vrouw, m'n schoonmoeder, schoonzusje en ikzelf'* werden gearresteerd. *'Mijn vrouw en de overige familieleden, allen uit Amsterdam afkomstig, zijn niet teruggekeerd. Zelf*

Jaap en Emmy de Groot-Nooitrust met de kleine Isidoor in een Haagse winkelstraat.

ben ik via Vught en Amersfoort naar Duitsland afgevoerd'[57].

Geen familie, maar wel een goede kennis, was 'tante Els' (Eveline Lansberg-de Vries) van mevrouw B. uit de Lingewijk. Zij kwam naar Gorinchem, nadat haar man tijdens hun onderduik te Overschie kwam te overlijden. Na vier maanden volgde op 29 november 1943 een inval met grondige huiszoeking door vier Gorcumse politiemannen. Eveline de Vries en (daags erop) de heer B. werden gearresteerd en naar Rotterdam vervoerd. Daar scheidden de wegen van de gevangenen zich: de weduwe Lansberg verdween naar Theresienstadt; de heer B. werd naar Vught getransporteerd, waar hij tot 1 augustus 1944 werd vastgehouden. Op de dag van zijn arrestatie stopte zijn werkgever De Vries Robbé terstond de uitbetaling van zijn salaris, hetgeen de achtergebleven, zwangere echtgenote in grote moeilijkheden bracht. Wie hen heeft verraden is onbekend. Wel probeerde de heer B. na de oorlog zijn recht te halen, door op het bureau een aanklacht in te dienen. Dit kon bij dezelfde diender, die in 1943 de inval zou hebben geleid. De zaak werd geseponeerd[58].

Bij een overval onder leiding van een Rotterdamse opperluitenant werden in het naburige Spijk op 27 januari 1944 *'3 joden en 2 onderduikers, alsmede een Arische, die de joden verborgen had'* aangehouden[59]. Deze 'arische' was Jannigje Tromp, die sinds de late zomer van 1943 de Amsterdamse artiest Fred Wichmans en het echtpaar De Groot-Nooitrust in huis had. Zij was een zuster van de Gorcumer T.G. Nooitrust. Hun (aangenomen) zoontje Isidoor was bij kapper Elbrink ondergebracht. Die ochtend werd er gewaarschuwd voor een razzia. Mevrouw Tromp: *'Aangezien we niet voor een goede schuilplaats hadden kunnen zorgen, daar was het huis te klein voor, heb ik alle drie de mensen gevraagd ons huis te verlaten en maar te proberen, door ieder ergens anders heen te gaan, het lijf te redden. Dit is Fred Wichmans gelukt. Hij is bij mijn andere buurvrouw ... onder een bed verstopt en de politie heeft hem daar niet gevonden ... Jaap en Emmy de Groot zijn al vroeg in de ochtend gepakt. Hun zoontje had zich ergens achter in een schuurtje verstopt. Toen de politie daar in de buurt kwam is hij van angst weggelopen, waardoor hij de aandacht van de politie trok en toen ook gepakt is'*. Alle gevangenen werden via Gorinchem naar het Haagse Veer (politiebureau) te Rotterdam vervoerd. Mevrouw Tromp kon na twaalf dagen vrij vertrekken, na nog van Emmy afscheid te hebben genomen. Het gezin De Groot vond in Auschwitz de dood[60].

De vernietiging

Zoals hiervoor al is gebleken, zijn alle in 1942 opgepakte Gorcumse joden via Rotterdam (Israëlitisch Ziekenhuis of bureau Haagse Veer) en Amsterdam (Hollandse Schouwburg) naar Westerbork afgevoerd. Vandaar zijn, middels verschillende transporten tot en met december 1942, 23 Gorcumers naar Auschwitz gebracht om te sterven.

Dat was het - toen nog onbekende - antwoord op de aantekening *'waar zijn de anderen?'*, welke op een lijstje met slechts elf namen van personen uit Gorinchem, die zich op 31 december nog in Westerbork bevonden[61]. De laatste naam is onderstreept en voorzien van een vraagteken; het betreft dokter Van Straten. Eén zijner medische vrienden heeft weten te bewerkstelligen, dat hij het kamp kon verlaten om in Groningen te worden geopereerd. Daarbij zou hij niet meer uit de narcose ontwaken (28 januari 1943)[62].

Vanaf maart 1943 volgden nog enige brieven van de burgemeester van Westerbork, Gualthérie van Weezel, inzake personen die via het kamp *'naar het buitenland vertrokken zijn'*. Het aantal *'stuks'* is daarbij steeds aangetekend[63]. Daaraan gekoppeld was de verplichting voor de afdeling Burgerlijke Stand om de persoonskaarten van deze Gorcumers op te sturen. Zo verdwenen de joden ook uit de Gorcumse kaartenbakken. Hilversum was één van de weinige gemeenten, die de joden niet uit het bevolkingsregister hadden verwijderd[64].

De treinen met joodse Gorcumers reden niet - zoals in 1942 - naar Auschwitz, maar hadden in 1943 het verder oostwaarts, aan de rivier de Boeg, gelegen Sobibor als eindbestemming. De relatieve onbekendheid hiervan heeft alleszins te maken met de effectiviteit van dit vernietigingskamp. Slechts twee ('arbeidsjoden', mede ontsnapt na een opstand) van de 34.313 uit Nederland vertrokken joden wisten te overleven[65]. Buiten de aantallen en gevolgen zijn wij over de preciese toedracht van deze transporten, bij gebrek aan verslagen, slecht geïnformeerd. Van de tweede trein heet het, dat de inzittenden *'op weg naar de gaskamer vreselijk mishandeld en gedeeltelijk doodgeslagen of doodgeschoten'* zijn[66].

De laatste Gorcumse, die naar Sobibor 'reisde' was Saartje van Straten. Zij stapte, met het record-aantal van ruim drieduizend andere personen, in de vroege morgen van 1 juni te Westerbork in één van de gereedstaande goederenwagons. Van binnen was de wagon geheel kaal op een tonnetje voor de behoeften en een vaatje met water na. Per rijtuig werden zo'n zestig mensen naar binnen gepropt, een lange ongemakkelijke en stinkende reis tegemoet[67]. Bij aankomst werden de mensen naar geslacht gescheiden. Hun bagage moest op het perron achterblijven, waarna ze langs een aan weerszijden met prikkeldraad afgezet pad of 'Schlauch' werden geloodst. Na de administratie te zijn gepasseerd kwam men op een zandvlakte, waar de mensen zich moesten uitkleden en hun laatste kostbaarheden dienden af te geven. Ook werden hier de haren van de vrouwen afgeknipt. Vervolgens in rap tempo door een andere Schlauch naar één van de bunkers, waar men tegelijk met 200 lotgenoten werd samengeperst en binnen twintig minuten allen waren vergast[68].

Enkele Gorcumse mannen hebben hun bestaan als 'arbeidsjood' in diverse kampen, als Auschwitz, Schoppinitz en Dachau, nog enigszins weten te rekken. Het langst heeft Heinrich Feilchenfeld het volgehouden. Eerst op 19 januari 1945 stierf hij te Bergen-Belsen onder erbarmelijke omstandigheden. Op 16 januari heerste er hevige kampkoorts of paratyfus, enkele dagen later werd uit het kamp *'sneeuw, sneeuw en felle vorst'* gemeld[69].

Epiloog

Men kan niet zonder meer stellen, dat de Gorcumse joden zich in 1942 passief hebben opgesteld. Ondanks hun isolement zijn er toch minstens 45 in Gorinchem

of elders ondergedoken, dankzij de hulp van oude vrienden, klanten (zoals de heer Molegraaf) of patiënten. Ook zaten er mensen van buiten de stad in Gorinchem of Spijk verscholen. In sommige gevallen kon men eenvoudig niet onderduiken, zoals in het geval van de familie Menasse met hun suikerzieke zoon[70]. Voor Joseph Abraham Benjamins uit Woudrichem was wel reeds een onderduikadres geregeld, maar op 18 november 1942, enkele dagen voordat hij zou 'verdwijnen', werd hij in zijn pakhuis aan de Kortendijk te Gorinchem gearresteerd[71]. Alleen de ouders Mansbach weigerden een schuilplaats[72], terwijl het bejaarde echtpaar Meijer geen animo meer had om het slechte adres te Oudendijk snel te verlaten[73].
Wie vroeg onderdook, bleek meer kans op overleven te hebben gekregen. Van de zestien joden, die op 3 oktober 1942 hun woonplaats al hadden verlaten[74], zouden er drie omkomen. De 26 verdwenen Gorcumers, waarnaar de commissaris van politie op 26 november 1942 om opsporing verzocht[75], zouden vijftien slachtoffers in hun gelederen tellen.
De 21 buitenlandse joden[76], vaak pas in de oorlog te Gorinchem neergestreken, vanwege evacuatie uit Den Haag, Rotterdam of Dordrecht, beschikten over minder relaties dan de autochtonen. Maar vijf van hen wisten onder te duiken, waarvan alleen Julius Mansbach de oorlog overleefde. Het lijkt er wel op, dat zij zich in Westerbork en andere kampen (buiten Sobibor) iets langer wisten te handhaven, mogelijk doordat zij het klappen van de anti-semitische zweep in Duitsland en Polen reeds hadden ervaren.

Ervoeren *'degenen, die bereid waren om hun leven te wagen, door joodse onderduikers op te nemen'* een toenemend anti-semitisme, *'uitsluitend als gevolg van het actuele gedrag van **de** joden zelf, die lang niet altijd mentaal in staat waren om de precaire positie, waarin ook hun gastgevers verstrikt zaten, met de vereiste tact en bescheidenheid te verwerken'*?, zoals Van Rappard zich af vraagt[77]; ons is bij dit onderzoek toch voornamelijk het tegendeel gebleken. Want - ondanks mogelijk gerezen irritaties tijdens de onderduik - ontstond er vaak een verbondenheid voor het leven.

Op 24 februari 1943 werd burgemeester Van Rappard gearresteerd vanwege zijn leidende rol in een burgemeestersprotest. De eerste burgers dreigden met ontslag wanneer de Duitse razzia's van begin februari zouden worden herhaald, of wanneer de *'bezetter de jacht op meisjes en jonge vrouwen zou inzetten'*[78]. Dat de jacht al geopend was blijkt ondermeer hierboven. Maar toch, een protest. Er volgden voor hem perioden van gevangenschap en gijzeling te Sint Michelsgestel, alwaar hij zich na een op 12 september 1944 verleend verlof niet meer meldde, maar onderdook in de omgeving van Gorinchem[79]. Ook politiecommissaris W. van der Marel verdween van het Gorcumse toneel. Hij werd op 3 september 1943 ontslagen en verbannen en zou te Sliedrecht onderduiken[80]. De na-oorlogse zuivering betrof degenen, die 'fout' geweest waren. Daaronder werd voornamelijk het lidmaatschap van de NSB of de SS begrepen. Van het Gorcumse politiekorps was niemand lid van die organisaties geweest. Slechts twee politiemensen werden gecorrigeerd door een schorsing van drie maanden of (tijdelijke) uitsluiting van bevordering[81]. Toch waren er vele klachten ingediend, die zelfs dreigden tot arrestatie van de commissaris en zeven manschappen, maar op 23 maart 1946 besloot het bijzondere gerechtshof te Den Haag niet tot verdere vervolging te willen overgaan, mede dankzij de inzet van de burgemeester. Van Rappard zelf werd op 27 juni 1946 plaatsvervangend lid van de Zuiveringscommissie Burgemeesters voor het district Dordrecht[82].
Bij alle 'zuiveringen' lijken de eerste oorlogsjaren in het algemeen en de jodenvervolging in het bijzonder geen rol van betekenis te hebben gespeeld.

De verwoestingen als gevolg van een bominslag eind 1944. Ook het hoekpand van drogist Ies Meijer was getroffen.

De bloemenhulde bij het symbolische graf op de Grote Markt in mei 1946. Op de achtergrond ijssalon ***v.h.*** *de IJsbeer. De oorspronkelijke exploitant, de joodse familie Van Biene uit Rotterdam, keerde niet weer.*

Herdenking

De oorlog eindigde voor Gorinchem vrijwel op dezelfde wijze als hij was begonnen, met de gelasting tot een evacuatie[1]. De algehele uitvoering van deze ontruiming werd nu echter achterhaald door de bevrijding op 5 mei 1945. Voor de rest waren er logischerwijs weinig overeenkomsten tussen begin en eind van de oorlog. Burgemeester Van Rappard, die de eerste evacuatie had afgekondigd, kwam direct uit zijn onderduikplaats tevoorschijn; de Duits-gezinde waarnemer Kolkers[2] wegbassend. Samen met de Binnenlandse Strijdkrachten - in Gorinchem onder leiding van M.W. Schakel - en de op 23 november geïstalleerde adviesraad, kon aan de restauratie van de vooroorlogse situatie gewerkt worden[3].

Onherstelbaar was natuurlijk het verlies aan mensenlevens; een negentigtal Gorcumers, die als verzetsheld of als gijzelaar, door bombardementen of oorlogshandelingen (zoals de slag in de Javazee) de dood vonden[4]. Daarnaast of 'in de tweede plaats'[5] hadden 70 joden hun eind in concentratie- en vooral vernietigingskampen gevonden[6].
De oorlogsslachtoffers werden voor het eerst in mei 1946 herdacht door middel van een 'bloemenhulde bij het symbolisch graf'. Op een lijst van uit te nodigen personen staat onderaan: 'Ferder diverse personen van Joodschen bloede (u gelieve hiervoor te informeeren bij den heer I.Meijer ...)'[7]. Een volgende lijst toont een aantal joodse 'nagelaten betrekkingen', waaronder van het gezin Van Vriesland-Kleinkramer[8]. Enige jaren later, ijverde een speciaal comité onder voorzitterschap van G. van Andel en met onder andere S. van Dam als lid, voor de komst van een definitief oorlogsmonument Buiten de Waterpoort, dat in 1951 daadwerkelijk verrees[9].
Op 4 mei 1970 - een kwart eeuw na de oorlog - werd door de burgemeester, vergezeld door een aantal hoogwaardigheidsbeklederes als wethouders, raadsleden en gemeente-secretaris en in aanwezigheid van de heer Horneman namens de Ned. Isr. Gemeente Rotterdam, een krans gelegd op de Israëlitische begraafplaats aan de W. de Vries Robbéweg, *'Ter herinnering aan de Gorcumse Israëlieten, die na de oorlog niet meer terugkeerden ...* '[10].

De teruggekeerden

Een aantal joodse Gorcumers heeft - zoals hiervoor beschreven - door onderduik de vervolging weten te ontkomen. Al op de avond van 5 mei kwamen drogist Ies Meijer en zijn vrouw tevoorschijn om naar hun beschadigde huis op de hoek van de Burgstraat en de Havendijk te kijken[11]. Spoedig werden zij gevolgd door een aantal anderen. Deels betrof het hier mensen, die van elders gekomen in Gorinchem waren ondergedoken, deels kwamen Gorcumers uit alle delen van het land naar hun woonplaats terug. Een bewaard gebleven, slordig met potlood geschreven, notitie[12] meldt 31 teruggekeerden, die door de Duitsers als voljood waren aangemerkt. Van hen stonden er vier niet op de lijst van september 1942 (zij bleven na hun onderduik in Gorinchem 'hangen'). Drie personen, die wel op de laatste lijst stonden, maar niet op de potlood-notitie, overleefden ook de oorlog. Van de 103 'voljoden' uit september 1942 hadden nog drie personen een natuurlijke dood gevonden, zodat wij

dertig overlevenden (waaronder drie 'gemengd' gehuwden) kunnen tellen op precies honderd 'voljoden'. Dit ligt weliswaar zo'n vijf procent boven het landelijke gemiddelde[13], maar vormt weinig reden om van een *'verhoudingsgewijs laag percentage slachtoffers'* te gewagen[14].

Het spreekt vanzelf, dat het voor de teruggekeerden niet mee viel om weer een bestaan op te bouwen. Allereerst gold voor hen het verlies van (soms alle) familie en vrienden. In de tweede plaats had men geld en goederen, werk en woning moeten afstaan. Slechts bij uitzondering had men iets aan betrouwbare derden in bewaring kunnen geven. Ten derde, keerde men terug in een ontwrichte samenleving, waarin vrijwel ieder zich voor de oplossing van de eigen problemen en die van de maatschappij in zijn totaliteit geplaatst zag.
De regering had nog in de Londense tijd enig oog gekregen voor de moeilijkheden van berooide overlevenden. Zo bepaalde zij dat ontslagenen zo spoedig mogelijk weer aangesteld moesten worden in vroegere of overeenkomende functies[15]. En inderdaad keerde S.N. de Vries terug bij Rijkswaterstaat; terwijl gemeente-vroedvrouw Meijer-den Hartog sedert 1 september 1945 weer in dienst was[16].
Nog in 1944 werd de Raad voor het Rechtsherstel opgericht, die zich geheel op het gebied van het vermogensrecht zou concentreren. Zij zou het liefst via schikkingen tot oplossingen komen. Het begrip 'Jood' werd door de Rechtsherstel-instanties veelal vermeden[17]. In Gorinchem bleef het bestaan. Daar bemiddelde het Gemeentelijk Woningbureau: *'de oorlogsgedupeerden, de woningzoekenden en de teruggekeerde Joden'*[18].
Ies Meijer en zijn vrouw konden op 5 mei dan wel weer hun huis bekijken, er gaan wonen was niet direct mogelijk. Via de familie Molegraaf op de Visserslaan en Sallie van Dam op de Langendijk[19]

PARFUMERIE „AMERICAIN"
PARFUMERIEËN - LEDERWAREN - BYOUTERIEEN
EN GROS - EN DETAIL
GORINCHEM – HOLLAND
LANGENDIJK No. 66
TELEFOON No. 2321
POSTREK. No. 13772
Bankiers: Incasso-Bank N.V.
Kantoor Gorinchem

Briefhoofd van parfumerie 'Americain' van Sally van Dam (boven).
Dokter N.H.D. Schöyer (1895-1970), staande in de ingang van het Ziekengasthuis, kort na 1945 (onder).

konden zij in oktober hun opgeknapte woning en drogisterij weer betrekken. Bij terugkeer van Nelly Leviticus bleek de zaak van voorheen de firma Nort met bovenwoning aan de Gasthuisstraat bezet te zijn door een, vanwege oorlogsomstandigheden verdreven, juwelier uit Zeeland. Een proces leidde hier tot een schikking. Zodra de Zeeuw terug kon, zou hij de zaak weer overdragen. Dit gebeurde nog in november[20].
Moeizamer verging het de zuster van Jacques van Vriesland. Zij *'deed bij haar terugkeer na de bevrijding een vertwijfelde poging om op de nalatenschap van haar broer beslag te leggen. Toen dit niet goedschiks gelukte, spande zij een proces tegen de administrateur aan'*. Met de laatste was immers in 1942 een schijntransactie overeen gekomen, waarvan men de burgemeester in kennis had gesteld. Helaas bleef Van Rappard volgens zijn zeggen *'volkomen onkundig'* van het proces. *'De rechter wenste haar aanspraken op rechtsherstel, voor zover die de vroegere onroerende bezittingen van haar broer betroffen niet te erkennen, omdat de betreffende notaris niet afdoende de betwisting der z.g. schijncontracten wilde bevestigen. De enige getuige, die dat wel had kunnen doen was tijdens het proces bij de benadeelde partij niet bekend. Toen ik er eerst tijden later van hoorde, was er niets meer aan te doen'*[21]. De vrouw kreeg wel een deel van het huis van Van Vriesland toegewezen, waarvoor de nieuwe eigenaar (de voormalige administrateur) persoonlijk de huur kwam ophalen[22].

Waar mogelijk, werd de draad dus opgepikt. Winkels gingen weer open, zoals drogisterij Meijer en parfumerie 'Americain' van Van Dam. Ben Meijer reed weer met een kist eieren achter op de bagage-drager van zijn fiets, terwijl dokter Schöyer zijn patiënten nu per solex bezocht[23], daar zijn mede 'ondergedoken' chrysler eerst na de oorlog werd gevorderd[24]. Een andere Van Dam tenslotte verkocht enige tijd huishoudelijke artikelen op de maandagse weekmarkt[25].

Gemeenteleven

Betrekkelijk kort na de bevrijding werd in gebouw Irene een godsdienstoefening gehouden, waarvoor het vereiste minimum aantal van tien mannen (minjan) nog kon worden gehaald. Het gemeentebestuur woonde deze plechtigheid bij[26]. Kostte het vroeger soms al moeite om aan minjan te voldoen, nu was dat vaak echt moeilijk. Maar met name een niet-orthodoxe Ben Meijer toonde zich hierin trouw[27].
De Nederlands Israëlitische Gemeente Gorinchem was weer een rechtspersoon geworden[28] een kerkbestuur werd gevormd met Ies Meijer als voorzitter, Ben Meijer als secretaris en Sal van Dam als penningmeester. Als eerste taak namen op zich om de *'vernielings-schade aan de sjoel en andere gebouwen'* te laten ramen. De Amsterdamse architect Osnowicz kwam uit op een bedrag van *f* 5.000,-[29].
De teruggekeerde leraar Max Seijffers bleef niet lang, tot oktober 1946. Aan een Gorcumse jongeman werd verzocht in de dienst voor Pesach te willen voorgaan, maar die had er moeite mee vanwege 'teleurstellende ervaringen'. Hem werd op het hart gedrukt, dat de joodse gemeenschap in galoet (diaspora) niet kan blijven bestaan, wanneer niet op zijn minst op een feest als Pesach een samenkomst gehouden kan worden[30]. Sedertdien werd steeds iemand vanuit Rotterdam of Amsterdam gestuurd[31]. Zo sprak bijvoorbeeld de Rotterdamse rabbijn Vorst in januari 1949 over 'oude waarheden'[32]. De intentie van het Gorcumse bestuur bleef *'al het mogelijk doen de sjoeldiensten met de a.o. Hooge Feestdagen doorgang te doen vinden'*[33].
Ook het onderwijs werd weer op poten gezet. In 1951 bleken vijf kinderen dat te volgen, in 1954 zeven[34]. Voor hen was het Chanoeka (feest der lichten) kinderfeest een hoogtepunt[35].
Voor zover mogelijk trachtte men de joodse riten te handhaven en na te leven. Zo werd er nog een keer in de synagoge 'onder de doek' gehuwd[36] en kwam er een 'mohel' voor de besnijdenis van de kleinzoon van

Ben Meijer[37]. Er werd opgewekt om kosjer geslacht vlees uit Rotterdam te betrekken, ook al *' ... is het aantal personen in Uw kehillah, dat op kosjer vlees gesteld is klein'*[38].

De opheffing

Bij de volkstelling van 31 mei 1947 konden nog 28 inwoners van Gorinchem als israëlitisch beschouwd worden. Mogelijk waren er ook hier een aantal mensen, die hun godsdienst - gelet op de jongste oorlogservaringen - niet hebben willen laten optekenen. Anderzijds zette de tendens tot kerkelijke ongebondenheid na de oorlog versterkt voort. Ook van invloed bleef de, voor Gorinchem omstreeks 1900 ingezette, trek van joden van de 'mediene' naar de grote steden. Deze demografische uittocht werd na 1945 niet meer louter door economische factoren beheerst, maar ook door psychologische. Menigeen wilde - of moest - breken met het verleden en in volkomen andere, 'onbelaste' omgeving een nieuw bestaan opbouwen. Een aantal Gorcumse joden emigreerde dan ook naar Canada en de Verenigde Staten. Een andere mogelijkheid bood de proclamatie van de staat Israël in 1948, waarmee de zionistische gedachte werkelijkheid werd. In Gorinchem werd voor 1940 al wel eens voor de zionistische beweging geijverd. Op het eerste na-oorlogs Nederlands Zionistencongres (24 december 1945) leerde bijvoorbeeld Nelly Leviticus haar latere echtgenoot kennen[39]. Zij zouden overigens hier blijven.

De snelle afname van het Gorcumse israëlitische kerkgenootschap leidde er toe, dat de synagoge als ontmoetingscentrum en plaats van gebed overbodig werd, zoals in een krant uit 1955 duidelijk valt te lezen:

'De spinraggen in de meer dan honderd jaar oude synagoge te Gorkum behoeven geen veger te vrezen. Hun ragfijn weefsel zal niet worden verbroken. De kalk, die van de muur valt, wordt niet weggeruimd en de muffe lucht, die in het gebouw hangt, krijgt geen kans te ontsnappen. Het stof op de banken, die aan de kant staan, wordt niet meer afgenomen. De gebedsrollen zijn voor een gedeelte weggeteerd. Het is al jaren geleden dat er een rabbi was, die deze rollen naar de bima (een verhoging) bracht om op plechtige wijze een hoofdstuk voor te lezen. ... het onderhoud van de synagoge en het onderhouden van de rabbi werden te kostbaar'[40].

De synagoge en het bijbehorende schooltje werd daarom voor *f* 8.000,- aan de gemeente verkocht[41]. Ook verdween richting Rotterdam de inventaris bestaande uit: 5 Siphrê Tora, 3 Toramantels, een zilveren Tora-kroon, één paar kleine zilveren siertorens, een standaard voor een Tora-mantel, 3 stel kleden voor het Almemmor en Aron Hakodesj, enige schoolboeken, een kleine zilveren yad (aan-wijsstok)[42]. De Tora-kroon werd voor *f* 210 verkocht, terwijl één van de Tora-mantels naar het Joods Historisch Museum te Amsterdam verhuisde[43].

In maart 1958 werd de synagoge gesloopt. Het enige wat er nog van rest zijn een windvaan met het jaartal 5601 (=1842) en een drietal gebrandschilderde ramen, die in het museum 'Dit is in Bethlehem' zijn ondergebracht[44]. Het gebouw aan de Kwekelstraat was één van de eerste panden, die voor de stadssanering (en de bouw van schouwburg De Nieuwe Doelen) moest wijken. De plaats van de synagoge is thans nog één van de laatste op te vullen gaten[45]!

Ook het klaslokaaltje verdween. Het schoolbord, waarop nog enkele namen in het Nederlands en Hebreeuws geschreven stonden, was overbodig geworden. De kinderen konden de lessen in een huiskamer blijven volgen[46]. Mej. A. Hamme heeft dit onderwijs nog enkele jaren verzorgd[47].

Het onttakelde interieur van de synagoge. Boven de Torakast in Hebreeuwse letters 'Adonai' (de Heer).

De windvaan van de synagoge met het jaartal 5601 (1842), nu in museum 'Dit is in Bethlehem'.

Op 13 februari 1964 verzocht de Permanente Commissie tot Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap om de mening te mogen vernemen omtrent *'hun voornemen uw kehilla op te heffen en bij Rotterdam te voegen'*, op een daartoe te houden gesprek op 19 februari[48]. Het leidde inderdaad tot de opheffing van de Gorcumse gemeente op 9 juli 1964[49], minstens 177 jaar nadat zij was opgericht.

De herinnering levend houden

Afgezien van de voorwerpen in enkele musea en de geschreven stukken in diverse archieven, is het enige grote monument wat nog aan de joodse gemeenschap herinnert, de begraafplaats aan de W. de Vries Robbéweg. In 1959 waren er klachten over de *'zeer woeste en onverzorgde toestand'*, waarin het hof verkeerde[50]. De toen nog bestaande, maar kwijnende kille, kon de zorgen en plichten moeilijk nakomen. Eerst in 1970 werd een goede oplossing gevonden. Op 4 mei van dat jaar werd door Gorcums burgemeester op de begraafplaats een krans gelegd, niet alleen ter gedenking van de oorlogsslachtoffers (zie hiervoor pag.95), maar ook *'Om het pact tussen de gemeenteraad en de Joodse gemeenschap, waarbij de raad zich heeft verbonden de begraafplaats te zullen onderhouden, te bezegelen'*[51]. Het ongebruikte deel kon daarbij worden overgedragen voor andere doeleinden (bebouwing).

De begraafplaats wordt tegenwoordig keurig onderhouden. Niettegenstaande dat, doen zure regen en weelderige natuur hun werk. De kwaliteit van de grafstenen wordt aangetast. En daarmee ook de opschriften, die een interessante bron van informatie vormen. Juist omdat deze bron moeilijk toegankelijk is vanwege de - voor het merendeel - Hebreeuwse teksten, en omdat deze stenen getuigen van een vrijwel verdwenen stuk cultuur, zou restauratie en inventarisatie zeer gewenst zijn. De resultaten in bijvoorbeeld Zaltbommel[52] en Geffen bij Oss[53] bewijzen zulks.

Enkele stenen op de israëlitische begraafplaats aan de W. de Vries Robbéweg.

LIJST VAN SLACHTOFFERS

1. Friedrich Israël **Adler**; * Kelsterbach D 30 apr 1910; s. Dachau 15 dec 1944 4/52 en 35/7.[1]
2. Juda van **Bueren**; * Rotterdam 26 jul 1891; s. Auschwitz 31 dec 1943 7/136.
3. Marianna van Bueren-**Stad**; * Rotterdam 19 apr 1891; s. Auschwitz 31 aug 1942 7/137.
4. Betje **van Bueren**; * Gorinchem 14 sep 1923; s. Auschwitz 31 aug 1942 7/136.
5. Heintje **van Bueren**; * Gorinchem 7 mei 1922; s. Auschwitz 31 aug 1942 7/136.
6. Abraham **van Dam**; * Dordrecht 28 mrt 1885; s. Auschwitz 26 okt 1942 9/105.
7. Betsij van Dam-**Kleinkramer**; * 's-Gravendeel 14 mei 1891; s. Auschwitz 26 okt 1942 9/126.
8. Betje Elkerbout-**Bloemendal**; * Amsterdam 1 jul 1916; s. Auschwitz 30 nov 1944 10/140.
9. Heinrich **Feilchenfeld**; * Kulm D 21 apr 1865; s. Bergen-Belsen 19 jan 1945 1/31 en 11/60.
10. Hannah Feilchenfeld-**Kadisch**; * Danzig D 17 dec 1880; vermist 11/60.
11. Sara Jeanette Gerber-**Lewi**; * Bromberg D 28 nov 1898; s. Sobibor 28 mei 1943 12/144.
12. Flora Lotte **Gerber**; * Berlijn D 29 aug 1924; s. Sobibor 28 mei 1943 12/143.
13. Gomperts **den Hartog**; * Gorinchem 14 apr 1859; s. Sobibor 13 mrt 1943 14/148.
14. Abraham Willem **Kalker**; * Woudrichem 2 apr 1872; s. Sobibor 14 mei 1943 16/160.
15. Catharina Kalker-**Kalker**; * Varik 3 nov 1878; s. Sobibor 14 mei 1943 16/162.
16. Izak Salomon **Kalker**; * Gorinchem 11 mei 1923; s. Sobibor 14 mei 1943 16/161.
17. Isaäck Mozes **Kalker**; * Gorinchem 16 nov 1905; s. Midden Europa 30 apr 1944 6/161.
18. Erna Kalker-**Ledermann**; * Neckar-Steinach D 20 jul 1914; s. Auschwitz 9 nov 1942 16/163.
19. Emma Reina **Kalker**; * Gorinchem 26 sep 1940; s. Auschwitz 9 nov 1942 16/161.
20. Levie **Kalker**; * Gorinchem 28 okt 1934; s. Auschwitz 9 nov 1942 16/161.
21. Mozes Levie **Kalker**; * Varik 14 sep 1880; s. Auschwitz 5 nov 1942 16/161.
22. Rijntje Kalker-**Kalker**; * Woudrichem 23 nov 1875; s. Auschwitz 5 nov 1942 16/162.
23. Emma Sara Ledermann-**Bodenheimer**; * Rheinbisschofheim D 27 mrt 1877; s. Auschwitz 11 feb 1944 19/22.

24. Louis **Leviticus**; * Dordrecht 18 jul 1918; s. Sobibor 30 apr 1943 19/210.
25. Jacob Joachim Israel **Lewi**; * Bromberg D 27 nov 1887; s. Sobibor 21 mei 1943 20/24.
26. Paula **Lewi**; * Bromberg D 3 mei 1889; s. Sobibor 21 mei 1943 20/24.
27. Louis **Mansbach**; * Gudensberg D 7 jan 1877; s. Sobibor 21 mei 1943 20/199.
28. Rosalie Mansbach-**Eichengrun**; * Beringhausen D 18 feb 1885; s. Sobibor 21 mei 1943 20/199.
29. Beate Hildegard **Mansbach**; * Gudensberg D 4 feb 1916; s. Sobibor 30 apr 1943 20/199.
30. Siegmunt Mayer **Menasse**; * Jaslo P 10 nov 1883; s. Sobibor 28 mei 1943 21/65.
31. Emma Menasse-**Hammerschlag**; * Nowy Targ P 11 feb 1904; s. Sobibor 28 mei 1943 21/65.
32. Daniël Josef **Menasse**; * Palembang NOI 13 okt 1926; s. Sobibor 28 mei 1943 21/65.
33. Benjamin **Meijer**; * Gorinchem 20 mei 1898; s. Sobibor 28 mei 1943 21/115.
34. Hulda Meijer-**Hes**; * Zaltbommel 31 jul 1901; s. Sobibor 21 mei 1943 21/142.
35. Jacob **Meijer**; * Zaltbommel 26 jan 1874; s. Sobibor 5 mrt 1943 21/124.
36. Betje Meijer-**van Vriesland**; * Zaltbommel 5 nov 1870; s. Westerbork 23 feb 1943 21/148.
37. Jacques Eleazar **Meijer**; * Gorinchem 1 apr 1901; s. Midden Europa 31 mrt 1944 21/125.
38. Salomon Isidore **Polak**; * Gorinchem 6 okt 1894; s. Midden Europa 31 mrt 1944 24/66.
39. Frederika Betsij Polak-**Polak**; * Oude Pekela 19 dec 1893; s. Auschwitz 26 okt 1942 24/92.
40. Max Siegfried **Polak**; * Gorinchem 10 apr 1925; s. Midden Europa 31 mrt 1944 24/54.
41. Nico Julius **Polak**; * Gorinchem 11 feb 1927; s. Midden Europa 31 mrt 1944 24/59.
42. Julius Mannas **Polak**; * Gorinchem 11 mrt 1934; s. Auschwitz 26 okt 1942 24/45.
43. Philip **Polak**; * Gorinchem 18 jul 1879; s. Auschwitz 26 okt 1942 24/59.
44. Eugen **Raphael**; * Neustadt P 30 jan 1861; s. Sobibor 21 mei 1943 25/70.
45. Julie Raphael-**Dreyfuss**; * Merzweiler F 28 jul 1886; s. Sobibor 21 mei 1943 25/71.
46. Otto **Sachs**; * Kaiserslautern D 21 aug 1884; s. Sobibor 21 mei 1943 26/77.
47. Ella Sachs-**Sussmann**; * Alsbach D 10 okt 1890; s. Sobibor 21 mei 1943 26/77.
48. Mozes Alexander **van der Staal**; * Rotterdam 18 apr 1910; s. Auschwitz 30 apr 1943[2].
49. Mozes **van Straten**; * Herwijnen 22 mrt 1875; s. Auschwitz 26 okt 1942 29/37.

50. Marianna van Straten-**Polak**; * Gorinchem 16 mei 1876; s. Auschwitz 26 okt 1942 29/40.
51. Sara Frouke **van Straten**; * Gorinchem 26 jun 1915; s. Sobibor 4 jun 1943 29/38.
52. Barendina van Straten-**Polak**; * Delft 28 jan 1873; s. Auschwitz 15 nov 1943 29/40.
53. Elisabetha Sussmann-**Selig**; * Hechtsheim D 27 jun 1864; s. Sobibor 13 mrt 1943 29/67.
54. Johanna **Sussmann**; * Alsbach D 11 jan 1899; s. Sobibor 13 mrt 1943 29/67.
55. Philip **Vos**; * Utrecht 25 sep 1901; s. Midden Europa 31 mrt 1944 31/19.
56. Reina Mathilda Vos-**van Vriesland**; * Gorinchem 3 apr 1908; s. Auschwitz 3 dec 1942 31/25.
57. Emanuel **Vos**; * Gorinchem 27 mei 1931; s. Auschwitz 3 dec 1942 31/14.
58. Philip Jacques **Vos**; * Gorinchem 28 feb 1935; s. Auschwitz 3 dec 1942 31/19.
59. Rosetta de Vries-**de Vos**; * Herwijnen 28 aug 1885; s. Sobibor 30 apr 1943 31/114.
60. Alexander Jacques **van Vriesland**; * Gorinchem 10 jan 1973; s. Auschwitz 26 okt 1942 31/118.
61. Vogelina van Vriesland-**de Vries**; * Lexmond 21 okt 1877; s. Auschwitz 26 okt 1942 31/120.
62. Jacques Alexander **van Vriesland**; * Gorinchem 29 nov 1901; s. Sobibor 16 apr 1943 31/118.
63. Eveline Betsij van Vriesland-**Danielson**; * Hilversum 9 jun 1903; s. Sobibor 16 apr 1943 31/120.
64. Jetty **van Vriesland**; * Gorinchem 1 jan 1939; s. Sobibor 16 apr 1943 31/119.
65. Line **van Vriesland**; * Gorinchem 10 feb 1932; s. Sobibor 16 apr 1943 31/119.
66. Jacques Philip **van Vriesland**; * Gorinchem 29 jul 1891; s. Schoppinitz 31 mrt 1943 31/119.
67. Sientje van Vriesland-**Kleinkramer**; * 's-Gravendeel 3 nov 1895; s. Auschwitz 5 okt 1942 31/120.
68. Esther **van Vriesland**; * Gorinchem 12 dec 1926; s. Auschwitz 5 okt 1942 31/118.
69. Saartje **van Vriesland**; * Gorinchem 29 mrt 1923; s. Auschwitz 5 okt 1942 31/119.
70. Simon Philip **van Vriesland**; * Gorinchem 18 apr 1924; s. Schoppinitz 31 okt 1943 31/119.

Noten bij lijst van slachtoffers

1. RIOD, Oorlogsslachtoffers. Hier en bij vrijwel alle volgende namen worden de nummers van het desbetreffende deel en de bedoelde pagina aangehaald.
2. Gegevens verstrekt door Gem. secretarie afd. bev. Gorinchem, 29 jul 1988.

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijks Archief, 's-Gravenhage
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
GAA	Gemeente Archief Amsterdam
GAG	Gemeente Archief Gorinchem
GAR	Gemeente Archief Rotterdam
GC	Gorcumse Courant
inv.nr.	inventaris nummer
NIG	Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap
NIW	Nederlands Israëlitisch Weekblad
NvG	Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken
OGV	Oud Gorcum Varia
PA	Particulier Archief
RA	Rechterlijk Archief
RIOD	Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam
SR	Studia Rosenthaliana
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis

Bronnen

Voor de archiefbronnen wordt verwezen naar de Noten. Namen welke in de Noten als bron worden aangehaald, maar niet in de literatuurlijst worden genoemd, hebben betrekking op voor dit onderzoek gevoerde briefwisselingen en (verslagen van) gesprekken. Een overzicht hiervan komt in het GAG te berusten.

Literatuur

- A.J. **van der Aa**, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1836-1851 (13 delen).
- J. **Becker**, 's-Hertogenbosch de oudste joodse gemeente in de Noordelijke Nederlanden. In: SR, Vol. 18, nr.1 (jan 1984), pp.75-79.
- J. **Becker**, Het Smouse Kerkhoff te Geffen 1693-1908. Uden, 1987.
- **Beknopte Geschiedenis** van de joodse gemeente te Gorinchem. In: OGV, nr.10 (1987), pp.18-20.
- **Biegel** Stamboom. Amsterdam, 1984 (ongepag.).
- M.J. **Blitz**, Lijst houdende opgave van de grafzerken op de Israëlitische begraafplaats te Gorinchem. Rotterdam, 1965.
- J.C.H. **Blom**, Nederland onder Duitse bezetting. In: AGN, deel 15 (1982), pp.55-94.
- I. **Brasz**, De joden in de Mediene, Suggesties voor een thematische aanpak van hun geschiedenis. In: SR, vol.17, nr.1 (1983), pp. 58-64.

- Ineke **Brasz**, De kille van Kuilenburg. Culemborg, 1984.
- P. **den Breejen**, 50 jaar politieke verhoudingen in Alblasserwaard en Vijfheerenlanden. In: Jb 1983 Alblasserwaard en Vijheerenlanden, pp.72-91.
- A.J. **Busch**, De Duitse bezetting. In: Gorcumse Courant, 6 okt 1982 (ongepag.).
- A.J. **Busch**, Gorinchem van toen en thans. Gorinchem, sep 1984.
- A.J. **Busch**, De politie in Gorinchem. In: OGV, nr.13 (1988), pp.3-49.
- E.A. **Cohen**, De negentien treinen naar Sobibor. Amsterdam/Brussel, 1979 (2).
- D. **van den Dool**, Wat is er nog bekend over de joden in Giessenburg en Schelluinen. In: De Kroniek, jrg.9, nr.1 (mrt 1988), pp.3-5.
- D.J. **Du Croo**, Jeugdherinneringen (slot). In: OGV, nr.9 (1987), pp.12-28.
- W.F. **Emck**, Kroniek van Gorinchem. Gorinchem, 1929.
- C. **Frankenhuis-van Scheijen**, De joodse gemeente Zaltbommel. In: Tussen De Voorn en Loevestein, jrg.20 (apr 1984), pp.17-28.
- L. **Fuks**, Oost-Joden in Nederland tussen beide wereld oorlogen. In: SR, vol.11, nr.1 (jan 1977), pp.198-201.
- Mozes Heiman **Gans**, Memorboek. Baarn, 1972 (3).
- H.A. **van Goch**, Van Arkel's oude veste, etc. Gorinchem, 1898.
- Abel J. **Herzberg**, Tweestromenland. Amsterdam, 1978 (3).
- Hindle S. **Hes**, Jewish physicians in the Netherlands 1600-1940. Assen, 1980.
- H. **van Hoogdalem**, Gorinchem in oude ansichten deel 1. Zaltbommel, 1982 (4) (eerste uitgave 1967).
- Mieke **Jansen**, In: Joods leven in Dordrecht. Dordrecht, 1988.
- John **Jansen van Galen** en Gijs **van de Westelaken**, Denkend aan Holland... Het verhaal van driekwart eeuw Nederland. In: Haagse Post, nr.13 (2 apr 1988), pp.25-72.
- L. **de Jong**, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereld-oorlog. 's-Gravenhage. 1969-1988 (13 delen).
- W. **Kalb**, Niet-alleen-de-krenten-maar-ook-de-pap oftewel enige aspecten van de sociale en demografische geschiedenis van de joden in Dordrecht, een tussenstand. In: Joods leven in Dordrecht. Dordrecht, 1988, pp.71-116.
- J.A. **de Kok**, Nederland op de breuklijn Rome-reformatie, Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880. Assen, 1964 (diss.).
- P.P.G. **Kolk**, Inventaris van de archieven van kerkeraad (1573-1960) en kerkvoogdij (1581-1960) van de hervormde gemeente te Gorinchem. Gorinchem, 1981.
- E. **Können**, De graftekens op de joodse begraafplaatsen te Zaltbommel. Zaltbommel, jan 1986.
- A. **Korpel**, De Waard in oorlogstijd 1. Alblasserdam, 1983.
- E.H. **Kossmann**, De Lage Landen van 1780 tot 1970. Amsterdam/ Brussel, 1977 (Winkler Prins, Geschiedenis der Nederlanden, deel 3).
- G. **Kouwenhoven** en J. van Leerdam, Asperen, Een blik in het verleden. Asperen, 1983.
- A.J. Busch en H.C. **Landheer**, Latijnse school en gymnasium. Gorinchem, 1983 (Merewade 6).
- De joodse gemeenschap van **Leerdam** [Leerdam, 1984].
- De **Mediene**, De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie. Amsterdam, 1984.

- Niesje **Mooiman-Slob**, De armenverzorging te Gorinchem en de armenwet van 1854. Gorinchem, jan 1982 (scriptie).
- K. **Norel**, De onderduiker. In: Het grote gebod, deel 2. Bilthoven, 1951.
- In Memoriam Nederlandse **Oorlogsslachtoffers** (uitg. Oorlogsgra-venstichting), z.pl., z.j., 37 delen (berust in RIOD).
- H.F. **van Peer**, Over zwanen gesproken. In: OGV (1964), pp.34-52.
- H.F. **van Peer**, Ik zing van mijn Gorcum, etc. Gorinchem, 1971.
- H.F. **van Peer**, Weet U waar het was? In: NvG, 25 feb t/m 4 aug 1972 (artikelenserie van 25 afleveringen).
- H.F. **van Peer**, Bezoek aan Gorkum. Alphen aan den Rijn, 1974.
- J. **Presser**, Ondergang, De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945. 's-Gravenhage, 1977 (7) (2 delen).
- **Programma** van de bijeenkomst ter gelegenheid van de uitreiking van de Yad Vashem onderscheidingen. Amsterdam, 9 apr 1987.
- H.M. **van Randwijk**, In de schaduw van gisteren. z.pl., 1970.
- Nieuwjaarsrede van den Burgemeester van Gorinchem, mr. L.R.J. ridder **van Rappard**, uitgesproken in de vergadering van den tijdelijken gemeenteraad van Dinsdag, 12 Februari 1946.
- L.R.J. ridder **van Rappard**, Hoe was het ook weer, Burgemeester voor, tijdens en direct na de bezetting van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Meppel, 1979 (2 banden).
- L.R.J. ridder **van Rappard**, Een contra-memorie bij wijze van boekrecensie over de 'Geschiedenis van de stad Gorinchem' door B. Stamkot. Gorinchem, 1983.
- Richter **Roegholt**, Geen woord van protest in '40. In: Het Parool, 15 jul 1988, p.4.
- Jules **Schelvis**, Binnen de poorten. Bussum, 1982.
- A.J. Busch en B.G. **Schermers**, Van Ambachtsschool tot Technische school. Gorinchem, 1985 (Merewade 8).
- Bert **Stamkot**, Geschiedenis van de stad Gorinchem. Gorinchem, 1982 (Merewade 5).
- B. **Stamkot**, Iets over de joodse inwoners van Giessen-Nieuwkerk en Schelluinen. In: De Kroniek, jrg.9, nr.1 (mrt 1988), pp.1-2.
- R. **Stamkot**, De joden van Gorinchem. In: Nieuwsbrief Vereniging Nederlandse Kring voor joodse genealogie, jrg.2, nr.1 (jan 1988), p.3.
- Almar **Tjepkema** en Jaap Walvis, Ondergedoken. Weesp, 1985.
- E. **van Voolen**, Joodse feestdagen. Kampen, 1987 (5).
- E. **van Voolen**, Synagoge en joodse eredienst. Kampen, sep 1987 (Verkenning en bezinning, jrg.21, nr.3).
- **Wie is dat?** Biografische gegevens van Nederlanders die een vooraanstaande plaats in het maatschappelijke leven innemen met vermelding van adressen. 's-Gravenhage, 1956 (6).
- Cornelis **van Zomeren**, Beschrijvinge der Stadt Gorinchem en Landen van Arkel, enz. Gorinchem, 1755.
- D.S. **van Zuiden**, De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage, enz. Den Haag, 1913.
- Jac. **Zwarts**, De Joodse gemeenten buiten Amsterdam. In: Hk. Brugmans en A. Frank, Geschiedenis der Joden in Nederland. Eerste deel (tot circa 1795). Amsterdam, 1940, pp.438-448.

NOTEN

Noten bij hoofdstuk 1

1. S. Salfeld, Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches. Berlin, 1898, passim.
2. Van Zomeren, p.285.
3. Lees 1349.
4. C.A. Rutgers, Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht. Groningen, 1970, p.214.
5. Gerardus Dunbar, Republicae Deventriensi ab Actis analecta. Deventer, 1722, dl.III, p.633.
6. K.O. Meinsma, De Zwarte Dood. Zutphen, 1924, p.307.
7. Idem, p.313 e.v.
8. Bijvoorbeeld de Memorboeken van Hanau, Mainz, Straatsburg en Weisenau. Zie Salfeld, p.270.
9. Een voorbeeld hiervan in Becker (1984), pp.75-78.
10. Archief van de Nassause Domeinraad, Hingman, onder nr.7651: Rekening van de Rentmeester der Domeinen van Leerdam, Aquoi, Huijbrecht Verelst.
11. Van Zuiden, bijlage IX, Lijst van Joodsche Winkeliers.
12. GAG, Patentregister nr.5, anno 1806, sub 1202.
13. GAG, nr.27A in doos 9, nr.15: geboren op 14 jan 1787 als dochter van Salomon, zoon van Levi Hartog en van Saartje Salomon.
14. Van Zuiden, bijlage IX: Waarschijnlijk een kleinzoon van Samuël Emanuël, die in 1719 lid van het winkeliersgilde te 's-Gravenhage was.
15. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 2336: naamsaanneming Salomon Mozes van der Sluys op 19 dec 1811. Deze familienaam duidt op diens herkomst uit Zwartsluis. Hij was geboren op 10 nov 1760 (GAG, Liste civique Gorinchem 1811, nr.326) en was resp. winkelier, kramer en slachter (GAG, Patentregister, nr.5, anno 1806, resp. onder sub. 1179, 1180 en 1181). Zijn moeder Geertruy Rubens overleed te Gorinchem op 23 apr 1814, oud 109 jaar en 4 maanden (GAG, nr.27B in doos 9, nr.15).
16. GAG, Stadsarchief, inv.nr.2336: naamsaanneming Salomon David Rubens. Hij werd geboren in 1751 en was getuige bij het huwelijk Hartog-Harst te Gorinchem op 18 jun 1834. Was slachter en kramer in katoen (GAG, Patentregister, nr.5, anno 1806, sub 605 en 893/894).
17. GAG, Patentregister, nr.5, anno 1806, sub 571.
18. GAG, Stadsarchief, inv.nr.2336: naamsaanneming 3 dec 1811 Meyer Mozes Hartogs. Gehuwd met Judik Salomon, dochter Marjaantje (GAG, nr.27A in doos 9, nr.15, 12 okt 1788).
19. Zijn zoon Levi Polak tekende te Gorinchem op 11 dec 1811 zijn Acte van Naamsaanneming in Hebreeuwse karakters, *"Leib Polak"* (GAG, Stadsarchief, inv.nr. 2336). Was marchand (koopman), geboren op 25 jan 1775 en gehuwd met Judith Manuël van Gelderen (GAG, Liste Civique 1811, nr.39).
20. Was winkelier in waren, zijn vrouw was Sara Izak (GAG, Patentregister, nr.5, anno 1806, sub 898 en 899).
21. Hij was marchand en geboren op 7 apr 1763 (GAG, Liste Civique 1811, sub 161); gehuwd met Aaltje Hartog, kregen een zoon Aaronop 24 aug 1797 (GAG, nr.27A in doos 9, nr.15). Naamsaanneming als Izak Mozes van der Sluijs werd te Gorinchem op 22 dec 1811 voltrokken (GAG, Stadsarchief, inv.nr.2336). Zijn moeder, Saartje Enoch, geboren te Koblenz 1736, overleed te Gorinchem op 15 apr 1823.
22. De oorspronkelijke tekst is te vinden in de Sachsenspiegel,het Duitse wetboek, dat tussen 1189 en 1235 tot stand kwam.

Noten bij hoofdstuk 2

1. Emck (1929), p.13.
2. Brief van Becker, 31 mrt 1988: Hij sluit niet uit, dat het hier joden kan betreffen en geeft voorbeelden van toenmalige joodse handel in kalk te 's-Gravenhage en geldschieten vanuit Keulen en Luik in het Gelderse.
3. Becker (1984), p.77.
4. GAG, RA 208, f. 23v (30 jun 1481). Gevonden en medegedeeld door dhr. R.F. van Dijk, archiefbeambte.
5. Leerdam, p.28.
6. GAG, brief van E. Schut aan GAG, 3 jun 1985.
7. GAG, brief van Busch aan Schut, 6 jun 1985: verwijst naar RA inv. nr. 30.
8. Frankenhuis-van Scheijen, pp.19-21 en 25.
9. Leerdam, p.4.
10. Emck (1929), p.41.
11. GAG, inv.nr. 85, Vroedschapres. 1569-1777, f.108; inv.nr. 108, Vroedschapres. 1625-1795, f.27v.
12. W.F. Emck, Oude namen van huizen en straten in Gorinchem. Gorinchem, 1924 (handschrift, GAG, bibl. 'Oud Gorcum'), f.280.

13. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 3130; cursivering van ons.
14. Op het belang van dit gegeven als begindatum van de gemeente is gewezen in Stamkot (1982), p.74. Dat het hier 'dopen' zou betreffen is een fout, waarop Busch (In: GC, 15 dec 1982) terecht heeft gewezen.
15. Stamkot (1982), pp.68-69.
16. M.E. Bolle, De opheffing van de autonomie der kehilloth (Joodse gemeenten in Nederland, 1796). Amsterdam, 1960, p.79.
17. Leerdam, p.6.
18. Kossmann, p.10.
19. Jan Lucassen, Naar de kusten van de Noordzee, Trekarbeid in Europees perspektief, 1600-1900. Gouda, 1984[2].
20. Bijvoorbeeld Leerdam, p.3: 'Na de vervolging der Joden in 1741 in Frankfort, vluchtten velen naar Nederland. Enkelen kwamen in Leerdam via de Meijerij'.
21. Voor een verdere discussie hieromtrent wordt verwezen naar: A.H. Huussen jr, De emancipatie van de Joden in Nederland. In: BMGN 94, afl. 1 (1979), pp.75-83 en J. Michman, De emancipatie van de Joden in Nederland. In: BMGN 96, afl. 1 (1981), pp.78-82. Naar aanleiding van: H. Daalder, Dutch Jews in a Segmented Society. In: Acta Historiae Neerlandicae X (1978), pp.175-194 en J. Michman, Gothische torens op een Corintische gebouw, De doorvoering van de emancipatie der Joden in Nederland. In: TvG 89 (1976), pp.493-517.
22. Becker (1987), pp.8-9.
23. Kolk, nr.491.
24. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 66, Resolutiën van den Raad der Gemeente 1795, f.623.
25. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 67, Resolutiën van den Raad der Gemeente 1796, f.305v-306.
26. Idem, f.317-317v.
27. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 95, Index op de Registers der Resolutiën van de Representanten der Gemeente van Gorinchem, 1795-1808, f.93.
28. Kolk, nr.492.
29. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 95, Index op de Registers der Resolutiën van de Representanten der Gemeente van Gorinchem, 1795-1808, f.200.
30. GAG, inv.nr. 27b; GA R'dam, archief NIG R'dam, inv.nr. 1269.
31. Brief van Stamkot aan M. Bams-van der Staaij, 8 jan 1985.
32. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 53, Resolutien van den Raad der Stad Gorinchem 1814-1815, ff.145-145v.
33. GAG, Index op de Resolutien van Burgemeester en Wethouders van Gorinchem vanaf 1816-1846, ff.150v-151.
34. Blitz, pp.2-3.
35. GAG, Index op de Resolutien van den Raad der stad Gorinchem beginnende 1834 tot 1889, ff.276, 279v, 321v en 329v.
36. GAG, Kadaster Gorinchem, 2de legger, p.267, percelen nrs. A1205 en A1209.
37. Beknopte geschiedenis, p.18.
38. Van Goch, p.57.
39. Gans, p.272.
40. GAG, Stadsarchief, inv.nr. 2336 (29 okt 1811). De verschillen laten zich verklaren door onwennigheid met het nieuwe registratie systeem. Zo deed bijvoorbeeld Benjamin Salomon de Jong(e) wel 'trouwhartig mee aan de volkstelling in juli 1811, maar geeft in december 1811 zijn kinderen niet op bij de aanneming geslachtsnamen' (Aantekeningen Remmers, 10).
41. Van Goch, pp.57-58.
42. GAG, RA, inv.nr. 15'', Stukken betreffende de ordinaris civiele zaak van Frederik Ockerse tegen Emanuel Machiel Hartog, 1806-1810.
43. Blitz, p.2.
44. GAG, Stadsarchief inv.nr. 2336.
45. GAG, Index Burgemeesteren van Gorinchem 1816 tot 1819, ff. 89v en 221v.
46. Van Goch, p.58.
47. C. Smits, De Afscheiding van 1834, Gorinchem en 'Beneden Gelderland' (Deel I). Oudkarspel, 1971.
48. Van der Aa, 4 (1843), p.682; Van Goch, p.57; Centraal Blad (24 jun 1932), p.1.
49. GAG, Liste Civique, nr.805 (medegedeeld door J.Becker, 26 sep 1988).
50. Van Goch, p.57; Centraal Blad (24 jun 1932), p.1.
51. GAG, Burgemeester en Wethouderen 1831-1834, ff.380-380v (request 27 sep 1833) en f.444 (adres 22 feb 1834).
52. Van Goch, p.58; Centraal Blad (24 jun 1932), p.1.

Noten bij hoofdstuk 3

1. Van der Aa, 4 (1863), p.674.
2. GAG, Burgemeester en Wethouderen van Gorinchem, Extracten uit het verbaal van het verhandelde bij de gedeputeerde staten van de provincie Zuidholland, nr. 445/8357, 20, inzake toelage Z.M., 16 apr 1841; nr. 445/12694, inzake verkoop oude kerk, 18 jun 1841; Resolutien Burgemeester en Wethouders, f.108, inzake goedkeuring aanbesteding, 17 jul 1841, met brief van kerkbestuur aan B&W en Nota van Ontvangsten en Uitgaven tot aanbouw van een nieuw Bedehuis voor de Israëlitische gemeente te Gorinchem.
3. Van Peer, Weet U waar het was? 14 jul 1972; idem, Bezoek aan Gorkum (1974), p.48. Na de oorlog werd hier nieuwbouw gepleegd voor Huize Steyndelt.

4. GAG, B&W, Ectract uit het verbaal van het verhandelde bij de Gedeputeerde Staten van de provincie Zuidholland, nr. 443-445/ 17296, 8, 6 aug 1841.
5. Alle hier genoemde elementen bevinden zich nu in het Gorcumse muscum Dit is in Bethlehem.
6. Centraal Blad (24 jun 1932), p.1.
7. GAG, Resolutien van Burgemeester en Wethouders der stad Gorinchem, 17 juli 1841, bijgesloten brief van kerkbestuur aan B&W.
8. GAG, Burgemeester en Wethouders van Gorinchem van 3 junij 1849 tot 23 Octr 1851, f.625v, 29 apr 1851.
9. GAG, Index op de Resolutien van den Raad der stad Gorinchem beginnende 1834 tot 1889, f.217v, 15 apr 1853.
10. GAG, Kadaster Gorinchem (2de legger), art.267, De Israëlitische Gemeente, nr.15 en 21.
11. Leerdam, p.21.
12. Voor het eerst opgenomen in Van Goch, p.58.
13. GAG, Kadaster Gorinchem (2de legger), art.267, De Israëlitische Gemeente, nr.19 en 28/29.
14. Van Peer, Weet U waar het was? 14 jul 1972.
15. Idem, onder verwijzing naar S.Ph. de Vries Mzn, Joodsche riten en symbolen, 1932.
16. Leerdam, p.21.
17. Van Peer, Weet U waar het was? 14 jul 1972: briefschrijfster aangeduid als 'Mevrouw De S.'.
18. GAG, bibl. nr. 301 B 24, Adresboek voor Gorinchem, 1908, p. 122.
19. GAA, P.A. 714, inv.nr. 769, 1929 Begrooting: Nederl. Isr: Gemeente te Gorinchem.
20. GAG, Index Burgemeesteren en Wethouders 1816 tot en met 5 Aug. 1846, ff.196-197v, 7 jun 1817.
21. GAG, Index op de Resolutien van den Raad der stad Gorinchem beginnende 1834 tot 1889, ff.39-40, 9 aug 1839 en f.151v, 23 okt 1844.
22. GAG, Burgemeester en wethouders van Gorinchem van 12 Augs 1846 tot 3 janij 1849, f.22v, 15 okt 1846.
23. GAG, Index op de resolutien van Burgemeester en Wethouderen der stad Gorinchem. beginnende den 12e. Augustus 1846. f.216., 17 feb 1852; verwijst naar B&W, f.44.
24. GAG, Burgemeester en wethouders van Gorinchem van 3 janij 1849 tot 23 Octr 1851, ff.569-569v, 4 dec 1850.
25. GAG, Resolutien van den Raad der stad Gorinchem beginnende 1834 tot 1889, f.361, 15 apr 1853. Er was echter nog sprake van een jaar uitstel, zie: Resolutien van Burgemeester en Wethouderen der stad Gorinchem. beginnende de. 12e. Augustus 1846, f.226v, 12 apr; f.233, 26 apr 1853; f.265v, 28 jun en f.281v, 4 aug 1853.
26. GAG, Burgemeester en Wethouders van Gorinchem 1854 en 1855, ff.32-32v, 15 mrt 1854.
27. Idem, ff.202-203, 3 nov 1854.
28. GAG, Burgemeester en wethouders van Gorinchem 1854 en 1855, f.2, 3 jan en ff.30v-31, 22 feb 1851.
29. Beknopte geschiedenis, p.18: in het jaar 1859. In 1857 bedroeg dit aantal zelfs dertig (GAG, Gemeenteverslag; 1857).
30. GAG, Burgemeester en wethouders van Gorinchem 1854 en 1855, f.440, 14 aug 1855: Zo kon Klaartje Perexempel niet worden toegelaten, omdat zij nog geen 6 jaar oud was.
31. GAG, Gemeenteverslagen 1855, 1857 en 1859.
32. GAG, Burgemeester en wethouders van Gorinchem 1854 en 1855, ff.223v-224, 6 dec 1854.
33. Idem, f.356v, 19 apr 1855 en f.474v, 1 dec 1860.
34. Van Goch, p.58.
35. L. Fuks, Jodendom. In: Oosthoeks Encyclopedie. Utrecht (1968-1972), deel 8, p.105.
36. GAG, Burgemeesteren 1816-1819, ff.340-340v.: Aanschrijving van Ged: Staten nopens de te verleenen subsidie aan het Israelitisch kerkbestuur (10 jul 1818).
37. GAG, Burg. en Weth., 1828-1830, f.405v: Missive nopens eene quota, door de Israel: Gemeente alhier verschuldigd (30 jul 1830).
38. Mooiman-Slob, p.40.
39. Idem, p.14 (Tabel 2).
40. Idem, p.22.
41. GAG, Nieuwe Gorinchemsche Courant, jrg.1, nr.25 (27 dec 1871): geeft een voorbeeld van een particuliere kerst-uitdeling te Naarden, bestaande uit een pond (varkens)spek en een kop erwten per persoon. 'De zich aanmeldende Israëlieten kregen i.p.v. half pond spek *f* 0,25 in geld'.
42. Mooiman-Slob, p.22.
43. Idem, p.69, Bijlage II.
44. Idem, p.15.
45. Idem, p.40.
46. Idem, p.47, Tabel 4 en 5.
47. Idem, pp.42-44.
48. Idem, p.46.
49. Aantekeningen Remmers, 18a (aan de hand van de gemeente-verslagen).

Noten bij hoofdstuk 4

1. Becker (1987), p.16. De ruimere interpretatie van het na-oorlogse Verbond van Liberaal Religieuze Joden is voor dit onderzoek met betrekking tot Gorinchem niet relevant.
2. Mediene (1984), p.52.
3. Bijvoorbeeld Culemborg en Dordrecht: Brasz (1984); Kalb

(1988).
4. Kalb (1988), p.71: Begon twee jaar geleden aan zo'n studie met betrekking tot de relatief niet zo gek veel grotere Dordtse kille en kan 'toch slechts een tussenstand' presenteren.
5. Mevrouw S.G.H.J. Remmers uit Amsterdam deed hiernaar in de zomer van 1986 onderzoek. Voor haar ter beschikking gestelde aantekeningen zeggen wij dank.
6. Voor een overzicht van joodse genealogische bronnen m.b.t. Gorinchem, zie: Stamkot (jan 1988), p.3.
7. Vergelijk met betrekking tot Dordrecht hetgeen Kalb, pp.93-94 over familienamen schrijft.
8. In verband met de hoge kindersterfte is de leeftijdgrens van 15 jaar aangehouden. In navolging van Kalb, p.83.
9. Daarbij moet in aanmerking worden genomen, dat de gegevens m.b.t. Gorinchem het meest compleet zijn (door geboorteboeken) en de cijfers voor die stad wellicht daardoor hoger uitvallen.
10. brief E.L. Israël, 20 januari 1988.
11. Over verhuizing naar de eerste twee steden kwam informatie binnen via eigen onderzoek op GA Amsterdam en een brief van Kalb, 3 feb 1988, betreffende Dordrecht.
12. GAG, Adresboeken van 1876, p.x en 1908, p.xli.
13. Van Peer, 14 jul 1972; abusievelijk Van Kalkert.
14. Kalb, bijlage 16, pp.115-116.
15. Brasz (1983), p.62.
16. Zoals bijvoorbeeld Spanjaard in Borne. Zie: Eric Fischer, Fabriqueurs en fabrikanten, Twente, Borne en de katoennijverheid 1800-1930. Utrecht, 1983 (diss).
17. Van Tiel, 21 mei 1988.
18. Van Peer, 30 jun 1972.
19. GAG, Adresboeken 1880, p.vii en 1908, p.80.
20. Remmers, p.2a, n.a.v. overlijdens-acte uit 1863.
21. Meijler, Verbeterde aantekeningen, 21 apr 1988, p.6.
22. Beem (1981), p.104.
23. Van Tiel, 21 mei 1988.
24. Van Peer, 21 apr 1972. Deze herinnering werd door mevrouw Hakkert op omstreeks 1912 gedateerd.
25. Molegraaf, 23 okt 1987.
26. Van Peer, 1972, p.48; Busch, 1980, p.16.
27. Van Hoogdalem, p.17.
28. Simon Koster, De legenden van Sarah Bernhardt, fantasie en werkelijkheid. Zutphen, 1974, pp. 63-64.
29. Howard W. Haggard, Van Medicijnman tot geneesheer, Vijftig eeuwen strijd voor zieke en kraamvrouw. Amsterdam, 1951, pp.98-99, 103 en 185.
30. Mededeling Aart Bijl, 16 feb 1989.
31. Hes, pp.132-133; Wie is dat? (1956), p.481.
32. GAG, RA, inv. nr. 15'', de bijgesloten acte van patent nr. 1240.
33. GAG, Gemeenteverslag 1855 en 1857.
34. GAA, part. arch. 714, inv.nr. 769, Begrooting: Nederl. Isr: Gemeente te Gorinchem 1929.
35. GAG, Adresboeken 1868, 1880 en 1892.
36. Van Peer, Weet U waar het was? 9 jun 1972.
37. Van Hoogdalem (1967), p.103.
38. A. van Beintum (pseudoniem voor mej. A. Visser), Bij 't portret van Jan de Rijmer. Gorinchem, nov. 1962 (ongepubl.). Waarschijnlijk kwam Jan toch van buiten Gorinchem.

Noten bij hoofdstuk 5

1. Van Voolen (sep 1987), pp.3-4.
2. Idem, p.5; de scheiding tussen mannen en vrouwen is inmiddels opgeheven.
3. Idem, p.7.
4. Idem, pp.5-6.
5. Idem, p.8.
6. Joods Historisch Museum, Amsterdam, inv.nr. JHM 467.
7. Van Voolen (sep 1987), p.9.
8. Brief Becker, 12 okt 1988.
9. Van Voolen (1987), pp.5-8.
10. Meijler, Verbeterde aantekeningen, 21 apr 1988, p.5.
11. Van Tiel, 21 mei 1988.
12. Idem.
13. Meijler, Verbeterde aantekeningen, 21 apr 1988, p.5.
14. Van Voolen (1987), pp.9-12.
15. Leerdam, p.16.
16. Van den Dool, p.3.
17. NIG R'dam, inv.nr.757, brief van Seijffers aan Davids, 26 mrt 1941.
18. Van Voolen (1987), pp.12-14.
19. Idem, pp.14-16.
20. Van Tiel, 21 mei 1988.
21. Leerdam, p.20.
22. Van Voolen (1987), pp.16-17.
23. Idem, pp.17-19.
24. Idem, pp.20-23.
25. Meijler, Verbeterde aantekeningen, 21 apr 1988, p.5.
26. Van Peer, 14 jul 1972.
27. Leerdam, p.20.
28. GAG.
29. Van Goch, p.59.
30. Van Voolen (1987), pp.24-26.
31. Idem, pp.26-29.
32. Mediene, p.40.
33. Leerdam, p.26.

34. Van Goch, p.59.
35. NIW (28 jun 1867).
36. Van Goch, p.59.
37. Idem, p.326 (noot 1).
38. Centraal Blad (24 jun 1932), p.14.
39. GAR, archief NIG R'dam, inv.nr. 757: brief van Seijffers aan Davids, 6 nov 1940.
40. Van Goch, p.59.
41. Centraal Blad (24 jun 1932), pp.14-15.
42. GAG, Adresboeken: 1868, p.89; 1876, p.95; 1880, p.17; 1892, p.18; 1908, p.122; 1921, p.140.
43. Becker (1987), p.201.
44. Mediene, p.45.
45. Können, p.17 (B-52).
46. Mediene, p.17.
47. GAG, Adresboek 1908, p.122.
48. Centraal Blad (24 jun 1932), p.14.
49. Van Goch, p.326.
50. Bibliotheek Rosenthaliana, Amsterdam. Gegevens uit de jaarboeken verzameld door mw. S.G.H.J. Remmers.
51. GAG, Adresboeken: 1892, p.18; 1908, p.122 en 1921, p.140.
52. Fuks, p.200.
53. Van Goch, p.57.
54. NIW, 28 jun 1867.
55. Van Goch, p.59.
56. Van Rappard (1979), I, p.290.
57. Centraal Blad, 24 jun 1932. Zijn vervolgens geventileerde overtuiging, dat de israëlitische gemeente 'met opgewektheid haar honderdjarig bestaan tegemoet' kan treden, zou niet bewaarheid worden.
58. Idem, p.14: werd de vereniging tegengewerkt vanwege haar socialistische achtergrond, of omdat zij voor een joodse gelegenheid optrad?.
59. GAG, Adresboek 1868, p.99.
60. Idem, 1876, p.104.
61. Idem, 1921, pp.137, 147 en 150.
62. Du Croo, p.15.
63. Van Peer (1964), p.43, noot 19. In handschrift aanwezig in de Openbare Leeszaal te Gorinchem.
64. Du Croo, p.16.
65. Van Peer (1971), p.20.
66. Idem (1978).
67. Idem (21 apr 1972).
68. Du Croo, p.15.
69. Meijler, Aantekeningen, 21 apr 1988.
70. Idem, gesprek met mw. Bartol, 24 jun 1988.
71. Holland, 30 mei 1988.

Noten bij hoofdstuk 6

1. Mediene (1984), pp.39-40.
2. Beknopte Geschiedenis (1987), p.18.
3. Blitz (1965), pp.1 en 2: Izak en Leentje van der Giessen (1891 en 1899) en Sara van der Giessen-van Straten (1895).
4. Van den Dool (1988), pp.4-5. Waarschijnlijk Dorpsstraat 71.
5. Idem, pp.3-5.
6. Idem, p.4.
7. Idem, p.3.
8. Stamkot (1988), pp.1-2. Met bronvermelding. Verhoudingsgewijs woonden er in Giessen-Nieuwkerk wel meer joden dan in andere omliggende dorpen of zelfs Gorinchem!
9. Idem, p.1.
10. Beknopte geschiedenis (1987), p.18.
11. Zwarts (1940), p.448.
12. Beknopte Geschiedenis, pp.18-19.
13. Idem, p.18.
14. Gans (1972), p.421. Op een totale bevolking van 5.032 inwoners.
15. RIOD, Oorlogsslachtoffers, dl.5, p.106; dl.9, p.143; dl.16, pp.160 en 162; dl.19, p.121; dl.31, pp.52, 67, 94 en 159.
16. RIOD, inv.nr. HSS PF map 281 b. Lijst van 19 september 1942.
17. Van Tiel (1988): aan beide zuidelijke hoeken van Kapelsteeg en -steiger bezat men een pakhuis.
18. NIG R'dam, inv.nr. 757: verslag gemeentemiddag 19 jan 1941.
19. Idem, brief van Seijffers aan Davids, 17 feb 1941.
20. De Kok (1964), p.301 (Bijlage I, De religie tellingen van 1809 en 1829).
21. Gans (1972), p.421.
22. Kouwenhoven, p.229.
23. NIG R'dam, inv.nr. 757: brieven van A.Nieuwendijk aan opperrabbijn, Amsterdam, 28 jun 1934; opperrabbijn aan A. Nieuwendijk, Rotterdam, 29 jun 1934; A. Nieuwendijk aan opperrabbijn, Amsterdam, 1 jul 1934; opperrabbijn aan A. Nieuwendijk, Rotterdam, 6 aug 1934; S. Nieuwendijk aan opperrabbijn, Asperen, 7 aug 1934.
24. Kouwenhoven, p.229.
25. Leerdam, p.6.
26. Idem, pp.6-7.
27. GAR, archief NIG R'dam, inv.nr. 757: brief van A. Nieuwendijk aan opperrabijn, Asperen, 1 jul 1934.
28. Leerdam, pp.10-12.
29. Idem, p.13.
30. Idem, pp.21-27.
31. Idem, pp.28-38.
32. Idem, pp.26, 38-39.

33. Brasz (1983), p.58.
34. Gans (1972), p.454.
35. GAG, doss.53, NIG G'chem (ongedateerd), leden en niet-leden der Ned. Isr. Gem.; Ook aangehaald door Busch (1982), joden.
36. Brasz (1983), p.62.
37. Stamkot (1982), p.83.
38. GAG, Adresboek 1908, pp.52 en 121.
39. Jansen (1988), p.27.
40. Meijler, Verbeterde aantekeningen, 21 apr 1988, pp.6-7.
41. Brasz (1983), pp.63-64.
42. Een indicatie vormt het aantal joodse oorlogslachtoffers, dat in Gorinchem is geboren. Wij telden er 102 (RIOD, Oorlogsslachtoffers), waarvan er 28 in 1942 nog in Gorinchem woonden. Van de 63 geborenen van voor 1900, woonden er in 1942 nog 8 in de stad.
43. NIG R'dam, inv.nr.1270 en 1272. Hierin zijn ook opgenomen jong gestorven kinderen, enkele geboorten en sterfgevallen uit Giessen-Nieuwkerk en overledenen van elders. De verhouding geboorte-sterfte ligt dus iets minder ongunstig.
44. Gans (1972), p.454.
45. Van Tiel, 21 mei 1988.
46. Gans (1976), pp.7-8.
47. Brasz (1985), p.309.
48. Centraal Blad (24 jun 1932), p.14.
49. Adresboek 1908, pp.80 en 138; Van Peer (1974), pp.35 en 149.
50. GAG, doss.53, Leden en niet-Leden der Ned. Isr. Gem. (ongedateerd, waarschijnlijk 1941): de genoemde namen van uitgetreden leden zijn van deze lijst afkomstig.
51. Adresboek 1908, pp.133 en 142.
52. GAG, Adresboek 1921, pp.139-140.
53. NIG R'dam, inv.nr.1270, 1903.
54. Verdoorn, pp.281-284: Samuel Sarphati (1813-1866) een Amsterdamse arts, oorspronkelijk Portugees-Israëliet, een man van hoog idealisme, grote werkkracht en sociale bewogenheid, actief op tal van terreinen als: stadsreiniging, broodvoorziening, onderwijs, woningbouw en handelsbevordering.
55. Biegel.
56. Blitz, p.2.
57. NIG R'dam, inv.nr. 1270, 1895.
58. Biegel.
59. Van Peer (1974), pp.35 en 149.
60. Biegel; GAG, Adresboeken 1908, 1921 en 1940; Wie is dat? (1938), p.36.
61. Van Peer (1980), p.97: geeft bijnaam zonder verklaring.
62. Biegel; Adresboek 1921, p.148.
63. Biegel.
64. Raadsbesluit nr.26 (25 jun 1954).
65. Raadsbesluit nr. 31 (26 okt 1973) en nr.28 (25 okt 1974).
66. Over de stagnatie: Van Rappard (1979), I, p.214; Stamkot (1982), pp.82-82 en 87-88.
67. A. Caransa, Verzamelen op het Transvaalplein, Ter nagedachtenis van het joodse proletariaat van Amsterdam. Baarn, 1984.
68. Hes, p.190: overlijden foutief op 1942 gesteld; in een recensie van A.M. Luijendijk-Elshout in BMGN, deel 97, afl.2 (1982),p.330, werd de opname van een biografie node gemist.

Noten bij hoofdstuk 7

1. Busch (1982), NSB.
2. Den Breejen (1982), p.81.
3. Busch (1982), Evacuatie.
4. Meijler, Verbeterde Aantekeningen (21 apr 1988), p.7.
5. Busch (1982), Joden. Verwijst naar M.W. Schakel. In: De Partisaan van het woord (21 feb 1946).
6. Van Randwijk (1970), p.30: spreekt abusievelijk van zes personen en noemt Gorinchem niet als zodanig. Herzberg (1949-1954), III, pp.11-12: verwijst landelijk naar (familie)zerken met de sterfdata 15 en 16 mei. Roegholt (1988), p.4: Haalt als voorbeeld de Amsterdamse wethouder Emanuel Boekman aan. Presser (1977), I, p.14: komt op een getal van circa 150.
7. Schöyer (1988); Meijler, Aantekeningen (21 apr 1988).
8. NIG Rotterdam, inv.nr. 757: brief van Cats aan Davids, Enschede (27 mei 1940) en brief van Davids aan Cats, Rotterdam (14 jun 1940).
9. Idem: brief van Vos aan Davids. Gorinchem, 24 jun 1940.
10. Norel (1951), II, p.5.
11. De Jong (1975), 6, p.627: het betreft hier fragmenten uit een concept-protestbrief van de burgemeesterskringen, opgesteld door L.R.J. ridder van Rappard, kort na 9 feb 1943.
12. Stamkot (1982), p.94.
13. NIG Rotterdam, inv. nr. 757: brief van Seijffers, 16 jul 1940.
14. Presser (1977), I, pp. 18-24.
15. NIG Rotterdam, inv. nr. 757: diverse brieven vanaf 21 aug 1940.
16. Presser (1977), I, pp. 26-28.
17. Blom (1982), 15, p.73.
18. Presser (1977), I, pp.38-51.
19. Landheer (1983), p.45. Een van zijn opvolgers, ds. C.de Jongh bleef - ondanks een verbod van 16 aug 1943 - toch in het geheim thuis Hebreeuws onderwijzen, waarvoor hij na de oorlog alsnog een vergoeding kreeg (mededeling A.J. Busch).
20. Van Tiel (1988); GAG, doss. 506: brief van Ph. Vos aan de burgemeester. Gorinchem, 7 okt 1941.
21. Schermers (1985), p.61.

22. Presser (1977), I, p.41.
23. GAG, Handelingen der Gemeenteraad 9 aug 1940: mevrouw Schöyer bedankte om gezondheisdredenen (zwangerschap); idem, bijlage raadssamenstelling.
24. Busch (1982), Bestuur: dat Busch twee alineas verder stelt, dat de vergaderingen van 'den burgemeester met de wethouders der gemeente Gorinchem' slechts 'een kleine nuance in de benaming' waren en er 'eigenlijk..niets' veranderde is onnavolgbaar.
25. Presser (1977), I, pp.54-58.
26. Holland (1988).
27. Van Rappard (1979), I, p.488.
28. Schöyer, 25 sep 1988.
29. VNG, nr.5103 (27 aug 1941), pp.1-4; GAG, doss. 052: brief nr.5850 van burgemeester aan dep. v. financiën, 3 sep 1941; brief nr.6072 van burgemeester aan Susholz, 15 sep 1941; dankbrief van Susholz aan burgemeester, 8 okt 1941.
30. De Jong (1988), 12, tweede helft, p.636.
31. Busch (1982), Isolement.
32. VNG, nr. 8797 (1942), pp.1-2; exemplaar berust in GAG, doss. 52; GAG, pol. arch., brief nr.1768 van C.v.P.: ingeleverd zijn 9 heren-, 7 damesrijwielen en 1 jongensfiets, afkomstig van joden.
33. GAG, doss. 506, diverse stukken.
34. Archief Chr. Kweekschool, brief van moderamen aan schoolbesturen, 's-Gravenhage, 29 aug 1941. Hierop geattendeerd door dhr. J. Keijnemans.
35. GAG, doss. 506: brief van secr. best. Chr. Kweekschool aan gemeentebestuur, 18 sep 1941. 'll.' staat voor leerlingen.
36. Busch (1982), Isolement: hij citeert ook deze brief op de eerste twee zinnen na.
37. GAG, doss. 506: brief nr.6299 van burgemeester aan secr.-gen. van het departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming, 23 sep 1941. Deze secretaris-generaal Van Dam wordt door Presser (1977) I, p.137 omschreven als 'een figuur, die, meer slap dan fout, voortdurend concessies aan de Duitsers deed en daardoor de verantwoordelijkheid op zich laadde voor vaak noodlottige maatregelen'.
38. GAG, doss. 52, brief van burgemeester aan de wnd. commissaris der provincie Zuid-Holland, 4 mei 1942: hij vermoedt dat zij in gijzeling zijn genomen vanwege hun vroegere leidende functies ter plaatse.
39. GAG, doss. 52, brief van C. Groen aan burgemeester. St. Michielsgestel, 10 jul 1942: Groen beklaagt zich hierin over de slechte omstandigheden. De burgemeester tracht hem in een brief van 13 jul een hart onder de riem te steken.
40. GAG, doss. 506, brief NIG Gorinchem aan burgemeester, 29 aug 1941; B en W 7 okt 1941; brief van Commissaris der provincie Zuid-Holland aan burgemeester. 's-Gravenhage, 18 nov 1941.
41. Idem, brief van burgemeester aan de cie ter behart. v.d. belangen v.d. Joodsche schoolkinderen, 18 dec 1941.
42. Idem, brief lo-comm. prov. Zuid-Holland aan burgemeester. 's-Gravenhage, 27 okt 1942.
43. Van Rappard (1979), I, p.488.
44. Jansen van Galen/van de Westelaken, p.53.
45. Brieven Bob J. v. Dijk (4 en 20 jan 1988).
46. Idem (5 maart 1988): Ilse Kahn werd op 17 nov 1942 weggevoerd. Zij kwam niet terug.
47. NIG Rotterdam, inv.nr. 757, brieven van Seijffers aan Davids, 23 dec en 20 sep 1940.
48. Idem, stencil van kerkbest. aan leden NIG G'chem (ongedat); brief van Vos aan Davids, 29 jul 1940; brieven van Seijffers aan Davids, 13 nov 1940 en 4 dec 1940.
49. Idem, programma 19 jan 1941; brief van Davids aan Seijffers, Rotterdam 9 dec 1940. Op de gemeentemiddag waren 52 personen aanwezig en 28 afwezig om uiteenlopende redenen: van slecht weer tot onwil.
50. Van Peer (14 jul 1972). In zijn rubriek 'Weet U waar het was?' werden lezers aan de hand van een foto (in dit geval van de Kwekelstraat) gevraagd te schrijven. De aangehaalde mededeling is van 'Mevrouw De S.', die overigens abusievelijk van 1942 spreekt. Het artikel wordt wat ongelukkig vervolgd.
51. NIG Rotterdam, inv.nr. 757, brief van kerkbest. NIG G'chem aan de Permanente Cie tot de Alg. Zaken van het Ned. Isr. Kerkgenootschap, Amsterdam, 2 feb 1941.
52. Idem, brief van Vos aan Davids, 5 feb 1941; brief van Seijffers aan Davids, 17 feb 1941, waarin vermeld staat, dat ook de heer Benjamins een renteloze lening van *f* 150 schonk; GAG, Politie arch. Politierapport van zaterdag 1 feb 1941: De heer Van Bueren meldde de vernielingen die dag om 9.15 uur v.m., waarop twee politiemensen zich op de hoogte stelden en van een buurvrouw vernamen, dat zij 'omstreeks kwart over elf of half twaalf' lawaai had gehoord en dat zij het vermoeden had 'dat er personen een of andere vernieling pleegden doch zij had niet naar buiten durven gaan'.
53. Busch (1982), Rellen. Men kan zich de vraag stellen, of de sfeer begin februari 1941 te Gorinchem enigszins vergelijkbaar is met de stemming die op de 25-ste te Amsterdam en elders tot de februari-staking leidde.
54. NIG Rotterdam, inv.nr. 757, brief van Van Vriesland aan Davids, 2 sep 1941; brief van Vos aan Davids, 4 sep 1941; brief van Seijffers aan Davids, 19 sep 1942.
55. Idem, brieven van Seijffers aan Davids, 19 sep 1941 en ongedat.

56. Idem, programma 100-jarige bestaan (spiritus-stencil).
57. Idem, résumé van indrukken van M. Seijffers bgv. 100 jarig bestaan. Gorinchem, 30 mei 1942; idem, inv. nr. 1272, Overl. Register Ned. Isr. Gemeente Gorinchem, p.6.
58. Idem, résumé.

Noten bij hoofdstuk 8

1. Presser, I, pp.58-61.
2. Idem, pp.61-62.
3. GAG, doss. 053, aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede [standaard proclamatie]. Gorinchem, 8 feb 1941; Brief van Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei aan burgemeester. Rotterdam, 21 jan 1941.
4. Idem, brief van burgemeester aan de Befehlshaber der Sicherheitspolizei, 3 mrt 1941; brief van burgemeester aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 12 mrt 1941: hierin wordt melding gemaakt van 129 ingevulde aanmeldingsformulieren; staat van over het tijdvak 8 Februari-22 Februari 1941 ontvangen leges, 6 maart 1941: geeft als bedrag *f* 115,50.
5. Presser, I, p.63.
6. GAG, doss. 053, bericht van secr. gen. Frederiks aan inspecteur voor de bev. registers. 's-Gravenhage, 22 mrt 1941.
7. Idem, brief van burgemeester aan hoofd der Rijksinspectie van de Bev. registers, 22 apr 1941.
8. Idem, aanmeldingsplicht, etc. [Proclamatie]. Gorinchem, 8 feb 1941.
9. Presser, I, pp.67-68.
10. Van Rappard (1979), I, p.448.
11. Idem, pp.448-449: hij vermeldt als overlijdensdatum abusievelijk 14 november 1941.
12. Idem, p.449.
13. GAG, doss.652, brief van NSDAP/Stamm aan burgemeester, Rotterdam (ongedateerd); brief van burgemeester aan NSDAP/Süd-Holl., 1 dec 1941 (nr.8104).
14. De Jong, 5, 2e helft (1974), p.954.
15. Provinciale Almanak voor Zuid-Holland (1983), p.9.
16. GAG, doss. 053, brief van comm. der prov. Zuid-Holland aan burgemeesters. 's-Gravenhage, 28 apr 1942; brief van burgemeester aan hoofd 'Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam', 4 mei 1942 (nr. B-89). RIOD, HSSPF map 282a: Uit Schelluinen werd op 29 apr een jodin gemeld, terwijl Hardinxveld op 30 apr vier namen doorgaf.
17. Presser, I, pp.220-223. Busch (1982), Joden: datcert de introductie van de jodenster abusievelijk op 1941.
18. GAG, doss. 053, brief gewest. arb. bureau Dordrecht aan gemeentebesturen. Dordrecht, 22 jul 1942; brief van burgemeester aan directeur gewest. arb. bureau Dordrecht, 24 jul 1942 met bijgevoegde lijst en aantekening.
19. Idem, brief van gewest. arb. bureau Dordrecht aan gemeentebesturen. Dordrecht, 11 sep 1942; brief van burgemeester aan directeur gewest. arb. bureau Dordrecht, 15 sep 1942 (nr. B-55 met bijlage): het betreft hier een vrijdag en een dinsdag.
20. RIOD, inv.nr. HSSPF map 281b.
21. NIG Rotterdam, inv.nr. 757, briefkaart van Seijffers aan (waarschijnlijk Davids), 1 jun 5702 [1942].
22. Idem, brief van Davids aan Seijffers. Rotterdam, 15 jun 1942.
23. Presser, I, pp.245-246.
24. Idem, pp.249-258 en 269-275.
25. GAG, doss. 053, Weggevoerde Joden. 3 okt 1942.
26. RIOD, inv.nr. HSSPF, map 281b.
27. RIOD, Oorlogsslachtoffers, 7, pp.136-137: vader Juda van Bueren stierf daar op 31 december.
28. Presser (1977), II, p.411: Het zogenaamde eerste Cosel-transport vertrok op die datum vanuit Westerbork naar Auschwitz. De reis duurde in de regel drie dagen. In Cosel werd halt gehouden, om voor dwangarbeid geschikte mannen 'uit te laden'.
29. NIG Rotterdam, inv.nr. 757, brief van A.B.N. Davids aan M. Seijffers. Rotterdam, 23 aug 1942.
30. GAG, Politie-arch., dagrapporten 15 en 17 aug 1942.
31. GAG, doss. 652 bev. reg.: brief van controleur Bureau Inkwartieringswet aan burgemeester, 15 sep 1942 (nr.106); brief burgemeester aan controleur Bureau Inkwartieringswet, 17 sep 1942 (nr. B-71).
32. Van Rappard (1979) I, p.240. De burgemeester proclameerde via deze radio-distributie in mei 1940 de evacuatie van Gorinchem. Als uitbater van het 'Wonder van Gorinchem' noemt hij abusievelijk 'Meyer'.
33. RIOD, inv.nr.HSSPF, map 281b.
34. GAG, inv.nr. 053, Weggevoerde Joden. 3 okt 1942; RIOD, inv.nr. HSSPF, map 281b.
35. RIOD, Oorlogsslachtoffers, 31, pp.118-120.
36. Busch (1982), Isolement. Als bron noemt hij 'het politie-rapport' (brief van Busch, 1 jul 1988, nr. 309). Dat meldt inderdaad de aanhouding door de Sicherheitspolizei van vijf personen 'van joodschen bloede', die drie uur later 'op transport naar Amsterdam' werden gesteld, onder geleide van twee Gorcumse agenten (GAG, pol. arch., dagrapport 26 sep 1942).
37. Van Rappard (1979), I, pp.488-489.
38. GAG, doss. 053, Joden, weggevoerd op 14 Oct 42 (stempel 16. Oct. 1942).
39. Van Tiel, 21 mei 1988: 'Allen [de Van Stratens], behalve Saartje, zijn weggevoerd'. NIG Rotterdam, inv. nr. 757, brief nr. 779 van M. Seijffers aan [Davids], 16 oktober 1942: meldt achter M. van Straten en vrouw '(dochter gesperrt onderwijze-

res)'.
40. RIOD, Oorlogsslachtoffers, 46, p.40.
41. GAG, Pol.arch., dagrapport 14 okt 1942; RIOD, arch.182, doos 11, map a, stuk I. Betr. de tewerkstelling in Duitschland. 15 Okt 1942; stuk gedateerd 16 Okt 1942. Aangehaald in Presser, I, p. 306. Wat ook weer de bron was voor Stamkot (1982), p.96. Diens noot 66 had daarnaar moeten verwijzen in plaats van naar Van Rappard (1979), I, p.491, zoals Van Rappard (1983), p. 51 terecht constateerde; NIG Rotterdam, inv.nr. 757, brief nr.779 van Seijffers [Aan Davids], 16 okt 1942: maakt ook 'In groote haast' melding van 'in 't totaal 19 personen zijn hier Woensdag jl. op transport naar Amsterdam (Schouwburg) gesteld'.
42. GAG, doss. 053, Im Lager Westerbork befindlichen Personen am 31.12.1942.
43. RIOD, Oorlogsslachtoffers, dl.24, pp. 54, 59 en 66, Salomon Isidore Polak van de Langendijk met zijn zonen Max en Nico; idem, dl. 16, p. 161, Isaäck Mozes Kalker uit de Krijtstraat. Allen stierven in 'Midden Europa', voorjaar 1944.
44. Van Tiel (21 mei 1988).
45. Van Rappard (1979), I, p.490: spreekt over 'één mijner agenten, de Heus genaamd, die een paar joden, die zich in radeloosheid buiten de Waterpoort in de rivier hadden gestort'. Hij doet het daarbij voorkomen alsof dit in november is gebeurd, terwijl de enige te water geraakte heer Van Dam al op 26 oktober te Auschwitz is omgekomen (zie lijst van slachtoffers).
46. Korpel, 1 (1983), p.76.
47. GAG, dossier 506 Onderwijs, brief nr.8472 van burgemeester aan de commissie ter behartiging van de belangen van de Joodsche schoolkinderen, 18 december 1941. Boven staat getypt: afschr. gez. aan .../den heer S.N. de Vries, vertegenw. v.d. Joodschen Raad.
48. Van Tiel (21 mei 1988).
49. Vergelijk de opgenomen lijst van omgekomen joodse Gorcumers op p.103.
50. Van Rappard (1979), I, pp.489-491. Cursiveringen van ons.
51. Idem, p.493. Brief van 19 nov 1942. Cursivering van ons.
52. Idem, p.490.
53. GAG, pol. arch., dagrapporten 16, 17 en 18 nov 1942.
54. Van Peer (24 mrt 1972), naar gegevens van P.J. Philip.
55. Van Rappard, I (1979), p.490; Ook bij Korpel, 1 (1983), p.76.
56. Busch (1988), p.31.
57. VPRO radio-programma 'Het Spoor' (28 feb 1988).
58. GAG, pol. arch., dagrapport 16 nov 1942.
59. NIG R'dam, inv. nr. 757, Stuk beginnend met 'Gouda bezocht'. Datering aan de hand van de regel: 'Opgave van nog te Gouda wonende Joden is op 6 December gedaan'.
60. GAG, doss.53, brieven van de burgemeester aan de wnd. commissaris der provincie, 3 en 8 dec 1942 (nrs. B-332 en B-376).

Noten bij hoofdstuk 9

1. Van Rappard (1979) I, p.389: m.b.t. de Nederlandse Unie.
2. Idem, (1983), p.51: cursivering van ons; Presser, I, pp.304-305: De enige burgemeester die medewerking aan het ophalen van joden weigerde was de eerste burger van Beilen, die dan ook op 2 okt 1942 in hechtenis werd genomen en na acht weken uit Drente en Groningen werd verbannen.
3. Stamkot (1982), p.96.
4. Van Rappard (1983), p.51.
5. Idem (1979), I, pp.491-494.
6. Idem, p.490.
7. Schöyer (25 sep 1988), p.2.
8. GAG, Pol. arch., Proces-verbaal nr.162/73 (30 jan 1943).
9. Molegraaf (23 okt 1987).
10. GAG, doss. 53, 30 okt 1940.
11. Idem, brieven van burgemeester aan Hoofd Rijksinspectie Bevolkingsregisters, 3 en 16 (!) nov 1942, nrs. B-207 en B-260.
12. Idem, brief van Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan burgemeester, 's-Gravenhage, 9 dec 1942.
13. Idem, brief van burgemeester aan hoofd Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam, 12 dec 1942.
14. Rosina stierf in 1943 te Gorinchem, Jetje te Zutphen (1954). Mogelijk hoorden zij tot een protestants kerkgenootschap en genoten zij daarom 'onschendbaarheid'. Hun broer Jacob was echter wel israëlitisch gebleven en overleed ook in 1943 te Gorinchem.
15. De Jong, 6, 1e helft (1975), pp.313-314.
16. GAG, doss. 53, brief van Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de burgemeester, 's-Gravenhage, 21 nov 1942, antwoord verzonden 2 dec 1942.
17. GAG, doss. 53: van Gemeente Utrecht aan chef afd. bev. G'chem, Utrecht, 5 nov 1940 (als antwoord op brief van 30 okt 1940).
18. GAG, doss. 53: brief van wnd. burgemeester aan de Rijkscommissaris, 20 mei 1943 (nr. B-904); brief van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de burgemeester, 's-Gravenhage, 30 jul 1943 (nr.55).
19. Presser, I, pp.213-214.
20. Idem, p.357.
21. Aantekeningen Meijler (21 apr 1988). Eén van de dames stond

niet op de lijst van 139, maar is wel voor en na de oorlog in Gorinchem woonachtig geweest.
22. GAG, doss. 53: brief van chef afd. bev. aan mr. Van den Berg te Rotterdam, 10 jul 1943: maakt melding van 5 gemengde huwelijken.
23. Brief Meijler, 24 nov 1988.
24. GAG, doss. 53, Joden, die hun woonplaats hebben verlaten, 3 okt 1942.
25. GAG, doss.53, Joden, die hun woonplaats hebben verlaten, 3 okt 1942.
26. Meijler, onged. aantekening.
27. Gesprek Meijler, 21 apr 1988.
28. Mededeling mw. Venema-de Haan, 24 dec 1988.
29. Gesprek Meijler, 21 apr 1988.
30. Meijler, Verbeterde aantekeningen, 21 apr 1988.
31. Gesprek Meijler, 21 apr 1988.
32. GAG, doss. 53, Joden, die hun woonplaats hebben verlaten, 3 okt 1942.
33. Gesprek Molegraaf, 23 okt 1987.
34. Mededeling Meijler, 16 sep 1988.
35. GAG, doss.53, Joden, die hun woonplaats hebben verlaten, 3 okt 1942: noemt alleen moeder en dochter.
36. Mededeling Meijler, 19 jan 1989.
37. Gesprek Molegraaf 23 okt 1987.
38. Brief van mw. E. Sleutelberg-Hes, 30 jan 1988.
39. Gesprek Molegraaf, 23 okt 1987.
40. Programma, p.13.
41. Gesprek Molegraaf, 23 okt 1987.
42. Programma, p.13.
43. Gesprek Molegraaf, 23 okt 1987.
44. Programma, p.13; NvG, 21 apr 1987.
45. GAG, pol. arch: brief van C.v.P. aan Alg. Pol. Blad te 's-Gravenhage, 26 nov 1942.
46. Mededeling Meijler, 19 jan 1989.
47. Schöyer, 25 sep 1988, p.2.
48. Idem en Molegraaf, 23 okt 1987.
49. Schöyer, 25 sep 1988, p.2.
50. Van Tiel, 21 mei 1988; Gesprek Meijler, 21 apr 1988. Zijn zoon wist hier niets van (Schöyer, 25 sep 1988, p.2).
51. Schöyer, 25 sep 1988, p.2; Gesprek Meijler, 21 apr 1988.
52. Mededeling Meijler, 6 feb 1989.
53. Van Tiel, 21 mei 1988.
54. Molegraaf, 23 okt 1987.
55. Van Tiel, 21 mei 1988.
56. Molegraaf, 23 okt 1987.
57. Brief J.H. Elkerbout, 29 feb 1988.
58. Meijler, gesprek met dhr. en mw. B., 3 nov 1988.
59. GAG, pol. arch., dagrapport, 27 jan 1944, nr.120.
60. Meijler, gesprek met mw. Tromp, 24 nov 1988.
61. GAG, doss.53, Im Lager Westerbork befindlichen Personen am 31.12.1942.
62. Mededeling van Jits van Straten, 4 sep 1988.
63. GAG, doss.53, brieven van de burgemeester van Westerbork aan de burgemeester van Gorinchem, 11, 22 en 24 mrt, 14 mei en 2 jun 1943.
64. Tjepkema, p.101.
65. Cohen, pp.22-23.
66. Presser, II, p.426.
67. Schelvis, pp.18-21.
68. Cohen, pp.82-83.
69. Herzberg, pp.203-204.
70. Gesprek Meijler, 21 apr 1988.
71. Gesprek D. van Krieken, 24 nov 1988.
72. Mededeling mw. Venema-de Haan, 24 dec 1988.
73. Gesprek Molegraaf, 23 okt 1987.
74. GAG, doss. 53, Joden, die hun woonplaats hebben verlaten, 3 okt 1942.
75. GAG, pol. arch., corresp., C.v.P. aan Algemeen Politieblad, 26 nov 1942.
76. Het betreft 18 statenlozen (voorheen Duitsers), twee Polen en één minderjarige met zowel de Nederlandse als Poolse nationaliteit.
77. Van Rappard (1979), I, p.388.
78. De Jong, 6, tweede helft, 1975, pp.626-628.
79. Van Rappard (1979), II, pp.195-200.
80. Busch (1988), p.32.
81. Busch (1988), p.34.
82. Van Rappard (1979), II, pp.333-335.

Noten bij hoofdstuk 10

1. Busch (1982), Evacuatie.
2. Busch (1986).
3. Stamkot (1982), p.100.
4. GAG, doss. 54, Politieke delinquenten, Opgave van de aantallen slachtoffers gedurende den oorlog. Afd. Bev., Gorinchem, 1 feb 1946: buiten de joden, 89 slachtoffers; Van Rappard (1946), p.2: meldt er 92.
5. Van Rappard (1946), p.2.
6. Zie lijst van slachtoffers.
7. GAG, doss. 54, afd. bev.
8. GAG, doss. 653, bev. reg., Lijst van door oorlogsgeweld of in concentratiekampen omgekomen inwoners der gemeente Gorinchem.
9. GAG, doss. Monument Buiten de Waterpoort.

10. NvG (6 mei 1970), pp.1 en 3. Burgemeester Van Rappard gaf bij die gelegenheid te kennen, 'dat hij met gemengde gevoelens daar stond'.
11. Van Tiel (21 mei 1988).
12. GAG, doss. 53, aanmeldingsplicht joden. Hieronder 4 personen, die niet op de lijst van 139 namen van mei 1942 stonden, maar van elders afkomstig waren.
13. Presser (1977), II, pp.509-510: alle nuances meewegend komt hij op zo'n 140.000 'voljoden' in 1941/1942, waarvan circa 106.000 zijn vermoord (bijna 75%). Het landelijke gemiddelde aan overlevenden wordt gedrukt door de massale deportatie en verdelging van de stedelijke massa's (bijna 90%).
14. Van Rappard (1983), p.51; Van Rappard (1979), I, p.491: 'Het totaal aantal joodse slachtoffers ... , iets minder dan de helft van het aantal joden dat bij de Duitse overval in Gorinchem woonachtig was'. Hier maakt hij geen onderscheid in 'vol-' en andere joden.
15. De Jong (1988), 12, 2de helft, pp.633-634.
16. Van Rappard (1946), p.7.
17. De Jong (1988), 12, 2de helft, pp.634, 639 en 648.
18. Van Rappard (1946), p.7.
19. Molegraaf (23 okt 1987).
20. Meijler. Aantekeningen (21 apr 1988).
21. Van Rappard (1979), I, p.489. De zuster van Van Vriesland had overigens geen dochter, zoals Van Rappard ook meldt, maar een zoon.
22. Meijler, Commentaar, p.5.
23. Van Tiel (21 mei 1988).
24. Schöyer, 25 sep 1988, p.2. Haaks daarop staat de lezing van Van Rappard (1979), II, p.371.
25. Van Tiel (21 mei 1988).
26. Van Rappard (1979), I, p.491; Idem (1983), p.51: Hij bestrijdt Stamkot (1982), p.96, waar melding gemaakt wordt van slechts drie overlevende gezinnen, door te verwijzen naar deze tien mannen. Maar een man is nog geen gezin. Er waren onder de overlevenden relatief veel alleenstaanden en onvolledige gezinnen. Voorts waren er ook overlevende joden, die geen lid van het kerkgenootschap waren.
27. Aantekeningen Meijler (21 apr 1988).
28. NIG Rotterdam, inv.nr. 218: brief van notaris Eble aan NIG G'chem, 6 aug 1946.
29. Idem, brieven van secr. NIG G'chem aan NIG R'dam, 27 nov 1945 en 30 mei 1946.
30. Idem, brief van M. Reisel aan Ph. Brommet, Rotterdam, 28 mrt 1947.
31. Idem, brieven van 16 apr, 11 en 17 jun 1947.
32. Idem, brief van NIG R'dam aan B. Meijer, Rotterdam, 11 jan 1949.
33. Idem, brief van secr. NIG G'chem aan M. Vorst NIG R'dam, 14 jul 1947.
34. Idem, brieven van NIG R'dam aan NIG G'chem van 3 sep 1951 en 3 sep 1954. Eén kind resp. twee kinderen uit Sliedrecht.
35. Idem, brieven van NIG R'dam aan NIG G'chem van 12 dec 1946 en 9 dec 1949.
36. Molegraaf (23 okt 1987).
37. NIG R'dam, inv.nr. 218, brief van B. Meijer aan M. Reisel, 14 feb 1950.
38. Idem, brief van Syn. ress. R'dam aan NIG G'chem, 8 nov 1949.
39. Meijler, Verbeterde Aantek. (21 apr 1988), p.1.
40. Het Vrije Volk (1 apr 1955).
41. Idem.
42. NIG R'dam, inv.nr. 218, brieven van NIG aan penningmeester NIG G'chem, 13 mei en 6 jul 1955.
43. Idem, brieven van NIG R'dam aan penningm. NIG G'chem, 13 okt 1955 en van St. Joods Hist. Mus. aan secr. NIG R'dam, 7 mei 1956.
44. Van Peer (14 jul 1972). Ook enkele steentjes met inscripties en symbolen worden in het museum bewaard (brief van Rob Kreszner, 24 mei 1988).
45. Busch (1984), p.81.
46. Het Vrije Volk (1 apr 1955), Drie.
47. NIG R'dam, inv.nr. 218, brieven van NIG R'dam aan NIG G'chem, 30 aug 1957, 17 feb 1958, 30 aug 1961 en 24 aug 1962.
48. Idem, brief van NIG R'dam aan NIG G'chem, 13 feb 1964.
49. Idem, brief van NIG R'dam aan NIG G'chem, 9 jul 1964.
50. Idem, brief van Perm. Cie aan syn. ress. R'dam, Amsterdam, 11 mei 1959.
51. NvG (6 mei 1970), p.3.
52. Können.
53. Becker (1987).

COLOFON

Joods Gorcum werd in opdracht van de stichting Merewade te Gorinchem in 1989 gezet uit de letter Times en gedrukt bij Snep Offset te Gorinchem. Ook het omslagontwerp is van Snep Offset.
Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de gemeente Gorinchem. Het college van B&W van Gorinchem en de directie van het RIOD te Amsterdam wordt dank gezegd voor de toegang tot enkele archieven.

Herkomst Illustraties
Gemeente Archief Amsterdam: 52
R. van de Berg, Leerdam: 12, 24, 54
Museum 'Dit is in Bethlehem', Gorinchem: 20, 26, 41, 69, 100, 101
P.O. van der Chijs, Haarlem: 9
Bob J. van Dijk, 's-Hertogenbosch: 70 rechtsboven, 87
Fibula van Dishoeck, Haarlem: 10
Gemeente Archief Gorinchem: omslag groot, 13, 14, 15, 18, 19, 22, 28, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 44 links, 46, 47, 51, 58, 59, 61, 62 boven, 72, 74, 81, 94, 96 boven
Joods Historisch Museum, Amsterdam: 17, 39
Koninklijke Bibliotheek, Brussel: 8
H.H. Meijler, Arkel: omslag inzet, 44 rechts, 62 onder, 65 boven, 70 links boven en onder, 76, 79, 86
Erven Z.C. Molegraaf, Gorinchem: 88
mw. E. Mozes-Vos, 's-Gravenhage: 80
J.C. Nooitrust, Gorinchem: 90
Museum 'Het Poorthuis', Leerdam: 42
mw. S.G.H.J. Remmers, Amsterdam: 40, 99
Collectie Gemeente Archief Rotterdam: 23, 49, 77
H.F.R. Schöyer, Zoetermeer: 67, 96 onder
H.A. van Tiel, Gorinchem: 50, 66
drs. H.M. den Uijl, Gorinchem: 21
S.R. Veldhuizen, Gorinchem: 56, 78

Voor zover er nog geen contact is opgenomen over afbeeldingen in dit boek, kunnen rechthebbenden zich wenden tot de uitgever: stichting Merewade, Postbus 548, 4200 AM Gorinchem.

1349-1964 JOODS GORCUM een gedenkboek

Gorinchem heeft ruim 177 jaar een joodse gemeente binnen haar grenzen gehad. Maar vóór de registratie van de geboorten, vanaf 1887, waren er al joden in de stad. De eersten werden in de 14de eeuw slachtoffer van een pestpogrom. In later eeuwen kon men zich hier vreedzaam vestigen als slager of textielhandelaar. In de 19de eeuw groeide de gemeente uit: goed georganiseerd, met een synagoge, schooltje en armenzorg. De ruim 200 joden wisten zich soms generaties lang te Gorinchem te wortelen.
Vanaf 1900 nam het aantal lidmaten van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap af, vooral door de trek naar de grote steden en assimilatie. De grote klap kwam echter door de holocaust tijdens de Tweede Wereldoorlog, die ook de Gorcumse Joden trof. Ongeveer een kwart probeerde na 1945 een bescheiden gemeente-leven op te zetten. Door emigratie en voortschrijdende ontkerkelijking moest de synagoge verkocht worden. In 1958 viel zij ten offer aan de stadssanering. De gemeente werd tenslotte in 1964 bij Rotterdam gevoegd.
Enkele joodse namen zijn bekend gebleven, zoals van de artsen Biegel, Van Straten en Schöyer en toneelregisseur Machiel Koster. Maar ook over de minder bekenden en de naamlozen gaat dit boek. Opdat deze Gorcumers in herinnering blijven.

Stichting Merewade, Postbus 548, 4200 AM Gorinchem, 1989

ISBN 90 70544 07 5 geb.

Zetwerk en druk: Snep Offset bv, Gorinchem.